

Alikhan Bokeikhan University

**Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің
ғылыми еңбектерінің халықаралық жинағы**

**Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов,
магистрантов и студентов**

**International collection of scientific papers of young scientists, doctoral
students, undergraduates and students**

**ALIKHAN BOKEIKHAN
UNIVERSITY**

Семей, 2024

УДК 001
ББК 72
Ж 33

Под общей редакцией Курманбаевой Ш.А.
Выпускающий редактор Егежанова Д.Р.

Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің ғылыми еңбектерінің халықаралық жинағы / Ш.А. Құрманбаева ғыл. ред. негізінде – Семей: Alikhan Bokeikhan University, 2024. - №22- 125 б.

Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов / под науч. ред. Ш.А. Курманбаевой. – Семей: Alikhan Bokeikhan University, 2024 -№22–125 с.

International collection of scientific papers of young scientists, doctoral students, undergraduates and students / under scientific. Ed. Sh.A. Kurmanbayeva. - Semey: Alikhan Bokeikhan University, 2024. -№22–125 p.

ISBN 978-601-08-4057-7

Халықаралық жинақта Қазақстан Республикасы мен жақын шет елдердің жоғары оқу орындары мен колледждерінің жас ғалымдары, докторанттары, магистранттары және студенттерінің мақалалары ұсынылады. Жинақ инновациялық ғылымның өзекті мәселелері бойынша аса өзекті еңбектерді қамтыған. Жинақ ғылым қызметімен айналысқан кең көлемді оқырмандарға қызықты болады, әсіресе жас ғалымдарға, докторанттарға, магистранттарға және студенттерге қызықты.

В международном сборнике представлены научные статьи молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений и колледжей Республики Казахстан и стран ближнего зарубежья. Сборник содержит наиболее актуальные труды по актуальным вопросам инновационной науки. Сборник будет интересен широкому кругу читателей занимающихся научной деятельностью, особенно молодым ученым, докторантам, магистрантам и студентам.

The international collection contains scientific articles of young scientists, doctoral students, undergraduates and students of higher educational institutions and colleges of the Republic of Kazakhstan and the countries of the near abroad. The collection contains the most relevant works on topical issues of innovative science. The collection will be of interest to a wide range of readers engaged in scientific work, especially young scientists, doctoral students, undergraduates and students.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-08-4057-7

© Alikhan Bokeikhan University, 2024

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Бердыбекова Н.С. Оқу - тәрбие үрдісінде бастауыш сынып оқушыларының мектеп бағдарламасын игере алмау мәселелерін зерттеудің ғылыми — теориялық негіздері.....	5
2	Жауен А.Б. Организация психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов - первокурсников в образовательном пространстве колледжа.....	8
3	Иманғали Фариза Қабдымүтәлапқызы Болашақ бастауыш білім беру педагогтерінің инклюзивті оқыту жағдайында жұмыс істеуге психологиялық дайындығы.....	11
4	Өкенова Ж.А. Шетелдік студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттеу.....	14
5	Раймханова М.Б. Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің «SOFT SKILLS» дамыту жолдары.....	17
6	Тасимова А.К. Особенности межличностных отношений в коллективе.....	22

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Абылкасимов Е.Р. Определения предмета доказывания в уголовном судопроизводстве РК.....	26
2	Аймагамбетов А.А. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарының өзекті мәселелері.....	29
3	Алшынбайұлы Б. Азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету тетіктері мен құралдары.....	31
4	Аубакирова А.О. Основные формы и проявления злоупотребления правом в уголовном процессе.....	36
5	Жумабеков Е.К. Қазақстан Республикасында адвокатураның даму тарихы.....	38
6	Измайлов Р.М. Уголовно-правовая характеристика незаконной миграции.....	42
7	Каримов К.А. Участие прокурора в процессе сбора и анализа доказательств.....	45
8	Мейрамғалиев Р.М. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет институтының қалыптасуы: заңнамалық шолу.....	48
9	Мыктыбай С. М. ҚР Қылмыстық құқығы мен қылмыстық заңнамасы бойынша медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың теориясы мен практикасы	52
10	Ниязбек Н.Е. Қазақстан Республикасындағы сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматы.....	55
11	Неметов А.М. Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-құқықтық жүйедегі әкімшілік рәсімдердің орны.....	58

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Давлятшина М.Р. Мотивы творчества Марины Цветаевой: послереволюционный период.....	61
2	Исабаева А.С. Қазақ сатирасының жанрлық ерекшелігі.....	64
3	Искакова А.К. Традиции Байрона в творчестве А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова.....	67
4	Кабышева А.Б. Cultural and country-studying aspect in teaching foreign language (comparative study of speech behavior on the basis of works of kazakh and english literature).....	70
5	Капжапаров А.З. Политический газетный дискурс: лингвокультурный и когнитивный	

аспекты	74
6 Кенжекеева Г.С. Жоғары оқу орны студенттерінің тұлғалық психологиялық ерекшелігі мен өзіндік дамуы.....	77
7 Кийкпаева М.С. Инклюзивті білім берудің маңыздылығы мен болашақ мамандар үшін қажеттілігі.....	80
8 Нуртазаева Е.О. Эстетические поиски Андрея Вознесенского.....	83
9 Рыбченко-Демьяненко Е.С., Долгушева Т.В., Сарсембекова С.А. Преходящее и вечное в повести В.П. Астафьева «Кража»	86
10 Советханова А.М. Художественные поиски Жусипбека Аймауытова.....	93
11 Спандиярова Ғ.М. Б. Мұқай әңгімелеріндегі өмір шындығының көркемделуі.....	95
12 Тургумбаева Б.А. Тема войны в творчестве Булата Окуджавы.....	98
13 Турдалиев Т.А. Влияние поэзии Жанака-акына на творческое становление Абая.....	102

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ **ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1 Аманбаева А.А., Абуова Н.Ж., Тоқтарханова Б.Т. Аймақтық инновациялық саясатты іске асыру.....	107
2 Дуйскенова Р.Ж., Абуова Н.Ж., Елубаева А.С. Қаржылық есептілікті дайындаудағы күрделі транзакциялар.....	110

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ **ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1 Мұратова А.Б., Мазов Ә.М. Интеллектуалды мобильді агенттердің нейрондық навигациялық алгоритмдерін жасау.....	115
2 Оралханов Ә.А., Мазов Ә.М. Жасанды нейрондық желілерді талдау: ағымдағы жетістіктер мен перспективалар.....	119

Бердыбекова Нургуль Салимтаевна
п.ғ.м., аға оқытушы, А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті.
Көкшетау қаласы.

**ОҚУ — ТӘРБИЕ ҮРДСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫН ИГЕРЕ АЛМАУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ
ҒЫЛЫМИ — ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аннотация

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының мектеп бағдарламасын игере алмау кезіндегі жағдайларды теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу жолдары ашылған. Үлгермейін оқушылармен жұмыс жасау түрлері орындалған.

***Түйін сөздер:** үлгермеушілік, нысан, өркениет, кикілжің, бағыт-бағдар.*

В данной статье раскрыты пути теоретического и практического изучения ситуаций при неспособности младших школьников освоить школьную программу. Выполнены виды работы с неуспевающими учащимися.

***Ключевые слова:** неуспеваемость, объект, цивилизация, конфликт, ориентация.*

This article reveals the ways of theoretical and practical study of situations when younger students are unable to master the school curriculum. The types of work with underachieving students have been completed.

***Keywords:** academic failure, object, civilization, conflict, orientation.*

Әр педагогтың негізгі міндеті – жан жақты дамыған тұлға қалыптастыру. Оқушыларға ғылым негізін үйретіп, адамгершілікке тәрбиелейтін мектеп ішіндегі негізгі тұлға – мұғалім. Осы жерде Ахмет Байтұрсынұлының «Мектеп жаны - мұғалім», «Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» деген дана сөздері оралады. Мектеп есігін ашқан жеткіншекті мәдениетті, қажырлы және табанды етіп қалыптастырады. Мұғалім сынып оқушыларының толық үлгерімі жолында күш - жігерін салып еңбек еткенде ғана, бұл міндеттерді орындай алады. Мұғалім өзінің барлық білігі мен білімін бүкіл оқу – тәрбие ісіне дұрыс ұйымдастырып, тиімді жүргізуге жұмсайды [1].

Үлгерімі төмен – бұл әр мектептің өзекті проблемасының бірі болып саналады. Үлгерімі төмен оқушылармен жұмыс- бұл мұғалімнің үлкен басым міндеттерінің бірі. Ең алғашқы кезең үлгермеуші 1-сыныпта байқалады - ол оқушының жеке қасиетіне, мұғалімнің жіберген қателіктеріне, денсаулығына байланысты. Кейінгі кезең бұл орта буын. Себебі 5-7 сыныптарда оқушылардың оқуға деген көзқарасы өзгереді. Оқушылардың 75 пайызында қорқақтық пайда болады. Ескертулерді, түзетулерді, ұрысуды күтіп отырады. Көптеген тәжірибесі бар мұғалімдердің айтуы бойынша сыныпта үздік оқитын оқушылар мен үлгерімі төмен оқушылар кездесіп отырады. Оқушылардың білімді қалыпты игеруде, психологтар мен педагогтардың зерттеулері бойынша баланың оқуына үш фактор себепші болады деп зерттеген:

1. Біріншіден, балаға қоғамдық жағдай мен өмірдегі тұрмыс жағдайы себепші болады;

2. Екіншіден, балалардың мінез-құлқындағы жағымсыз ерекшеліктері мен психикасының өзгеше қалыптасуынан немесе қалыпты нормадан ауытқуы және ақыл-ой даму деңгейінің тежелуінен;

3. 3. Үшіншіден, педагогикалық тәрбиенің дұрыс болмауынан деп зерттеген.

Осы орайда келесідей сұрақтар туындайды:

1. Оқушы үлгерімін қалай жақсартуға болады?
2. Оқушылардың сабақты үлгере алмауының себебі қандай?
3. Ол себептерді анықтап, жоюға бола ма?

Менің ойымша «Үлгермейтін оқушы болады, бірақ бұл мәселелердің шешімі міндетті түрде болады». Оқушының сабақты нашар оқуының, сабақты үлгере алмауының басты себебі, оқыту жүйесінің сапасыз болуында. Педагогикалық талаптар мен әрбір пәнді оқыту әдістемесін шебер де толық қолданбаса, оқу жұмысы дұрыс ұйымдастырылмайды. Оқушылар өтілген материалдарды толық түсінбейді, үйге берілген тапсырманы орындап келе алмайды, не шала орындайды. Оқушының қатардан қалып қоюы әуелде уақ – түйектен басталуы мүмкін. Мысалы, оқушы сабақтың дұрыс өткізілмеуі себепті, өтілген материалдардың біраз жерін түсіне алмай қалады, болмаса көмескі түсінеді. Көпшілік оқушының үйінде түсінбегенін сұрап алатын кісісі болмайды. Осылардың салдарынан оқушы материалдарды меңгере алмайды. Жаңа сабақ өткен материалдарға негізделіп жүргізілетіндіктен, оны да шала түсінеді. Сонымен біртіндеп оқушы бағдарламаның бір бөлігін шала түсінген немесе мүлде түсінбеген болып шығады. Осыдан келіп оқушының сабақты үлгермеушілігі келіп туады. Екіншіден - сабақ әдістемелік жағынан дұрыс өткізілсе де, бірақ, кейбір оқушылар сабаққа ынта қоймай, басқа жұмыспен айналысып (тәртіпсіздік жасап) не алаң көңіл болып отырады. Мұғалім мұндай оқушыларды байқамай қалады да, олар ақырында сабақ үлгірмеушіліктерге айналады. Сабақтың сапасыз өтуі – мұғалім білімінің жеткіліксіз, тәжірибесінің кем, әдістемені жете меңгермегенінен болады. Дайындықсыз сабақ – қашан да нашар өтеді. Бұл да үлгермеушілікке айналады [2].

Сабақты үлгермеудің тағы бір себебі – мұғалім оқушының білім көлемін жиі - жиі тексеріп, есепке алмағандықтан. Оқушының нақтылы білімін саралап анықтамайды. Ережелерді құрғақ жаттауына жол береді. Сабақ үстінде жаттығу жұмысын кем жүргізеді. Содан барып оқушылар білгенін, үйренгенін іс жүзінде қолдануға қиналады. Оқушылардың сабақты үлгермеуінің тағы бір себебі – үйге тапсырма беру мен оны тексеру, әдістеменің дұрыс болмауы. Өйткені кейде үйге берілген тапсырманың саны мен сапасына жете көңіл бөлінбейді, тапсырма мөлшерсіз, үстірт, қалай болса солай беріле салады. Сол себепті оқушы түсінбей қалады да, үйге барғанда орындай алмайды немесе шала, қате орындайды. Осындай бір біріне ұласқан кемшіліктерден келіп үлгермеушілік шығады. Оқушының сабақ үлгермеуінің басқа бір себебі – мұғалім оқушының ата – анасымен тығыз байланыс жасамайды. Біріншіден, ата – ана оқуға қажетті жағдайды өз дәрежесіне туғызбайтындықтан, баласы сабаққа даярлана алмайды. Оқушының сабаққа көп келмей қалуынан (не ауырып қалып) өткен сабақты білмеуінен де күн тәртібінің болмауынан болған күнде де оны дұрыс орындамауынан үлгермеушілік шығады. Сабақты үлгермеушілік – оқушының денсаулығына да бірден - бір байланысты. Оқушының бір жері ауырып отырса, сабаққа ықыласы болмайды. Не болмаса сынып ауасы жиі тазартылып тұрмаса да, оқушының көңілі сергек болмайды, тез шаршап, бойлары ауыр тартады, өтілген сабақты жөнді ұқпайды. Оқушылардың сабақты үлгермеушілігінің және бір себебі – оларға бір - біріне жолдастық көмектің дұрыс ұйымдастырылмауынан, ұйымдастырылған күнде әрбір оқушының меңгере алмаған тақырыбына ғана нақтылап көмектеспей жалпылама қосыма сабақ түрінде өткізілуінен. Сабақты үлгермеушіліктің тағы бір себебі – сыныптағы оқушы санының көп болуы, оқулықтың толық жетіспеуінен де. Енді оқушылардың сабақты үлгермеу себептерін біліп алғаннан кейін, негізгі мақсат - оны болдырмаудың жолдарын көрсетуге тырысайық. Озат мұғалімдердің тәжірибелері сыныптағы оқушылардың сабақ үлгерімін толық қамтамасыз

етуге болатындығын әлде қашан шешкен. Демек, барлық оқушының сабақты жақсы оқуын камтамасыз ету – әрбір мұғалімнің қолынан келетін іс [3].

Дегенмен де, мектепте оқу мен тәрбиелеу бағдарламалары бірдей болғанымен, оқушылардың білімді игеруде барлығы бірдей емес. Оқушылардың үлгерім көрсеткіштері, оқу міндеттеріне қатынасы, тәрбиелері, даму деңгейлері әртүрлі болып келеді. Білім беру орындарында оқушыларды тәрбиелеу мен оқыту бойынша қоғам мен мемлекеттің алдында олардың үлгермеушіліктерін уақытылы жою міндеттері тұр.

Үлгерімі төмен оқушының сөз қоры аз болады, шығарма, мазмұндама жазу қиынға соғады. Есте сақтау қабілеті өз жасынан төмен, сондықтан мақал-мәтел, өлең, тақпақтарды тез арада жаттай алмайды. Зейіні тұрақсыз. Сабаққа енжар қарайды. Бұл балалардың танымдық қабілеттері төмен болып келеді. Білімді қабылдауына әртүрлі себептер әсер етуі мүмкін, денсаулығына байланысты, ата-анасының қарауынсыз қалуына байланысты немесе психикалық дамуында ауытқу болуы мүмкін.

Күнделікті сабақ барысында кей пәндерден үлгерімі төмен оқушылар кездесіп жатады. Сондай оқушылармен мысалы: қазақ тілі пәні бойынша түрлі жеке жұмыс түрлерін жүргізуге болады. Үлгермейтін оқушыларға қазақ тілі сабағында қазақтың төл дыбыстары ұ мен ү, ң мен н, ы мен і дыбыстары арасындағы ұқсастықтар қиындық туғызады. Осы қиындықты жою үшін әр сабақта жаттығу жұмысынан кейін міндетті түрде оқушы сөйлем ішінен осындай дыбыстарды тауып, сөздерде қолданылуына мән бергізіп, әр түрлі жаттығу тапсырмаларын орындату керек. Мысалы: Төл дыбыстарды үйреткенде. Ә әрпі сөздің 1 - буынында, жіңішке сөздерде қолданады. Әже, әке, дәрігер, әрбір т. б. Осы бағытпен қазақ тіліне тән дыбыстарды түсіндіру тиімді деп ойлаймыз. Төл дыбыстарды бекіту мақсатымен сабақта мынадай ойын түрлерін қолдануға болады.

«Кім жылдам ойыны» 1. Тек қана (а, е, ы, і) дауысты дыбысы бар сөздер ойлап жазыңдар. Мысалы: Ы (ыдыс, ыстық, ыдырыс) І (ілгіш, ірімшік, тіршілік) Е (береке, текемет, ермек) 2. Қай жағынан оқыса да мағынасы өзгермейтін сөздерді ойлап жазыңдар. Мысалы: нан, қырық, қазақ, қызық, ара, кебек, кесек, қабақ т. б. Оқушылардың сауаттылығын, көтеруде және бағалауда диктант түрлерінің мәні зор. Сабақта мынадай диктант түрлерін өткізуге болады.

Жаңа сөздерді бекіту мақсатында, көру, есте сақтау қабілеттерін дамыту мақсатында сөздік, көру диктанттарын өткізу. Оқушылардың өтілген материалды қандай дәрежеде игергендігін анықтау және бекіту үшін терме және бақылау диктанттарын өткіземіз. Осы диктанттардан кейін жіберілген қателерді анықтап, оқушы қатені неге жіберді, қандай тақырыптарды толық игермеген, олардың көп жіберетін қателері қандай деген сұрақтарға жауап беру үшін үнемі қатемен жұмыс жүргіземіз. Қатемен жұмысты мынадай тәсілмен жүргіземіз. Оқушы қатесін табады, ережесін анықтайды, дұрыс жазу емлесін түсіндіреді, басқа мысалдар келтіреді. Бақылау жұмыстарын тексергенде жұппен жұмыс жасаймыз. Балалар жұпта бақылау жұмыстарын бір - бірімен салыстырып, бір - бірінің қателерін тауып алады және бір - біріне түсіндіреді. Бұл ізденісте қабілетті оқушылар үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі, жұппен жұмыс істелінеді. Оқушылар қателерін тауып түзетеді, теріс жазған себебін анықтайды, ереже шығарады, дәлелдейді. Мұндай жұмыс тәсілі оқушыларды бірінің жауабын бірі тыңдауға, мәдениетті қарым - қатынас жасауға тәрбиелейді. Оқушының есте сақтау қабілетін, сауатты жазу дағдысын қалыптастыру үшін көшіріп жазу, ереже жаттау әдісі де оқушыға өте тиімді [4].

Қорыта айтқанда, сабақта әртүрлі грамматикалық тапсырмалар қолдану фонетикалық, морфологиялық талдаулар жасау, диктант түрлерін жүргізу, қатемен жұмысты ұйымдастыру, көшіріп жазу және ереже жаттау әдістері жақсы нәтиже береді.

Сонымен қатар әр пән бойынша алатын болсам өзім сабақтарымда жарыс әдісін қолданамын. Жарыс әдісімен баланың бәсекелестікке деген табиғи қажеттігін жеке тұлғаға және жалпы қоғамға сай қасиеттерді баулитын тәрбие арнасына бұруға болады. Өзара жарыса жүріп, оқушылар қоғамдық қылық тәжірибелерін тез игеріп, тән - дене, адамгершілік,

эстетикалық сапаларын дамытады. Жарыс әсіресе үлгерімі төмен оқушылар үшін аса қажет: өз нәтижелерін жолдастарының жетістіктерімен салыстыра отырып, өз білімдері мен ептіліктерін көтеруге болған қозғау күш алады, оқуы мен өзіндік тәрбиесіне ден қоя бастайды.

Мадақтау – тәрбиеленушілер әрекетіне ұнамды баға беру. Мадақтау ықпалы оқушының ұнамды көңіл - күй сезімін көтеруге негізделген. Осыдан да мадақтау балада өзіне деген сенім орнықтырып, жұмысқа деген жағымды көңіл қатынасын оятады, жауапкершілік арттырады. Мадақтау түрліше орындалуы мүмкін. Олар арасында тәрбие процесінде жиі қолданылатындары – қолдау, қуаттау, алғыс жариялау, құрметті құқықтар беру, мақтау қағаздары мен сыйлықтар беру және т.б.

Өрқандай мадақ жеке тұлғалық ерекшеліктерді ескерумен беріледі. Өзіне сенімі жоқ, үлгерімі төмен оқушыны қолдап - қуаттау қажет. Қандай да ұнамды сапасын танып, педагог сол арқылы балада сенім оятады, ұмтылыс пен дербестік, кедергілерден сескенбеу қасиетін баулиды. Өзіне тәрбиеші, төңірегіндегі адамдар сенімін артқан бала, өз кемшіліктерін де «жүгендеп», оңды жолға түсе бастайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынов. Оқушылардың шығармашылыққа деген қызығушылығын қалыптастыру негіздері. – Алматы:Ізденіс. 2016. №. – 121 с
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 2019. – 15 б.Қазақстан Республикасының педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының бағдарламасы. Мектептегі тәжірибеде орындауға арналған тапсырмалар. Үшінші (базалық) деңгей. III басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.
3. Бейсембаева З. Студенттердің танымдық әрекетін басқарудың негізгі жолы, \\Бастауыш мектеп\\ 2003, №9 -13-14б.
4. Б.Рақымова. Оқушылардың танымдық әрекетін дамыту.\\ Бастауыш мектеп\\ 2000, №2 25-26б.

УДК 174

Жауен Айсу Бағзиратқызы

Магистр педагогических наук

преподаватель Кокшетауского университета имени Абая Мырзахметова, кафедры социально-педагогических дисциплин, г. Кокшетау

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ - ПЕРВОКУРСНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КОЛЛЕДЖА

Тек тақырыпқа гана емес, сонымен бірге саналы ойлауға, қоғамдық пікір қалыптастыруға, қоғамда болып жатқан әртүрлі қайшылықтарды түсінуге, еркін сөйлеуге және өз пікірін ашық айтуға мүдделі жас ұрпақты тәрбиелеу үшін оқуға бейімделу маңызды рөл атқарады.

Түйінді сөздер: бейімделу, білім беру, студенттер.

Для воспитания подрастающего поколения, заинтересованного не только к предмету, но и воспитывать осознанное мышление, формировать общественное мнение, понимать различные противоречия, происходящие в обществе, свободно говорить и открыто высказывать свое мнение, важную роль имеет адаптация к обучению.

Ключевые слова: адаптация, образование, студенты.

To educate the younger generation, who are interested not only in the subject, but also to cultivate conscious thinking, form public opinion, understand various contradictions occurring in society, speak freely and openly express their opinions, adaptation to learning plays an important role.

Keywords: adaptation, education, students.

Истоки проблемы психолого-педагогической работы с детьми следует искать в недрах философии, социологии, педагогики и психологии, которые с давних времен были известны как науки, занимающиеся осмыслением жизни, поиском ответов на вопросы о цели существования человека, его роли и месте в обществе, подготовке к осуществлению своего назначения в жизни.

Великий мыслитель Аль-Фараби в своих трактатах «Указание пути к счастью», «Большая книга о музыке» обращает внимание читателей на психолого-педагогические аспекты обучения и воспитания. Вызывают особый интерес доступность, системность и прочность приобретаемых знаний, развитие интеллекта, характер, формирование способностей детей, а также приемы и методы работы наставников со своими одаренными опекунами, которые нашли свое отражение в этих произведениях.

Велик вклад в развитие отечественной психолого-педагогической мысли выдающегося казахского мыслителя А. Кунанбаева (1845-1904). Во всех своих высказываниях, обращенных к подрастающему поколению, Абай выражал основную мысль: «Процесс овладения знаниями или искусством какого-нибудь ремесла – высшее благо, для овладения чего необходим живой ум, сильная воля и благородные стремления» [1, с. 96].

А. Кунанбаев высоко ценил труд тех, кто занимался обучением детей:

«Тверже ногу, шагай смелей,-

И тогда не погибнет труд.

Речи тех, кто учит детей,

Как зерно в земле прорастут» [2, с. 8].

В своих трудах один из первых казахских педагогов И. Алтынсарин (1841-1889) всю образовательную систему рассматривал как процесс формирования личности ученика под влиянием личности учителя. Эти положения нашли свое отражение в его знаменательном труде «Вопросы общественной психологии» [3, с. 24].

В первое десятилетие XX в. в Казахстане получает распространение течение «за новый метод», одним из основных принципов, работы которого был следующий: «Нашим детям нужны лучшие наставники». Это течение было связано с развитием торговых отношений с Россией и поддержано некоторыми муллами и муаллимами (учителями), получившими образование в «новометодных» мектебах и медресе Казани, Оренбурга и других городов Поволжья и Урала [4, с. 29].

Образование в 1920 году Казахской автономной республики стало исходным моментом для целенаправленного развития в республике системы народного образования. Задачи народного образования, строительства новой школы и обеспечения ее педагогическими кадрами, владеющими знаниями основ психологии, потребовали выдвижения на первый план разработки вопросов, связанных с педагогической психологией. Появилась острая потребность в психологических знаниях, в разработке научной психологической литературы, в частности о проблеме развития способностей [5, с. 25].

Различают три формы адаптации студентов-первокурсников к условиям колледжа:

- адаптация формальная, касающаяся познавательно-информационного приспособления студентов к новому окружению, к структуре колледжа, к содержанию обучения в нем, требованиям к своим обязанностям;

- адаптация общественная, то есть процесс внутренней интеграции (объединения) групп студентов-первокурсников и интеграция этих же групп со студенческим окружением в целом;

- адаптация дидактическая, касающаяся подготовки студентов к новым формам и методам учебной работы в колледже.

Именно на первом курсе формируется отношение молодого человека к учебе, к будущей профессиональной деятельности, продолжается "активный поиск себя". Даже отлично закончившие среднюю школу, на первом курсе не сразу обретают уверенность в своих. Первая неудача порой приводит к разочарованию, утрате перспективы, отчуждению, пассивности. Трудности возникают уже на этапе подготовки будущего первокурсника к поступлению в колледж. Выпускные экзамены, подготовительные курсы, занятия с репетиторами связаны с напряженной умственной деятельностью в стрессовых для молодого человека условиях, что, в свою очередь, ведет к утомлению и переутомлению. Когда период поступления оказывается позади, первокурсник погружается в мир опасной свободы. Студенты, поступившие на первый курс, нелегко воспринимают содержание и организацию учебного процесса в Высшем агротехническом колледже. Это связано также и с тем, что в школе и дома ребята находятся под постоянным контролем родителей, учителей. Студенты не привыкли к самоконтролю. Основной контингент студентов поступает из области (поселки, деревни, села). Приехав в город Кокшетау, они уходят из-под опеки родителей и начинают свою самостоятельную жизнь. Поэтому постоянный контроль со стороны родителей невозможен. Еще одна проблема, с которой студенты сталкиваются это разные системы обучения в школе и в колледже. Ребята привыкли к «живому» общению с учителем. А в колледже студенту необходимо работать не только на занятиях, но и самостоятельно изучать материал, пользуясь библиотекой, Интернетом и другими средствами. Ведь значительная роль в учебном процессе отводится самостоятельной работе студента[1, с. 9].

В Высшем агротехническом колледже разработана программа «Адаптация студентов нового набора».

Целью программы является осуществление психолого-педагогических системных мероприятий, способствующих успешной адаптации студентов.

Основными задачами по содействию адаптации первокурсников служит:

1. Подготовка первокурсников к новым условиям обучения.
2. Установление и поддержание социального статуса первокурсников в новом коллективе.
3. Формирование у первокурсников позитивных учебных мотивов.
4. Предупреждение и снятие у первокурсников психологического и физического дискомфорта, связанного с новой образовательной средой.

Работа рассчитана на первый год обучения и предлагает проведение мероприятий, которые условно можно разделить на 3 этапа.

Показателями адаптации первокурсников к новой среде является их приспособленность к различным требованиям учебного процесса без ощущения внутреннего дискомфорта и бесконфликтное сосуществование с данной образовательной средой.

На каждом этапе работа ведется со студентами, классными руководителями, воспитателями студенческих общежитий. На первом, профилактическом, этапе со студентами проводятся тренинги знакомства, с целью скорейшего формирования сплоченных студенческих групп, в каждой группе проводятся диагностические исследования с целью выявления проблем в развитии психических процессов, посещение классных часов с целью выявления проблем в организации коллективов и адаптации, бывших абитуриентов к учебному процессу. Проводится родительское собрание для студентов нового набора на тему « Адаптация студентов –первокурсников к новым условиям жизнедеятельности», анкетирование [3, с. 26].

Все выше перечисленное способствует тому, что поведение студентов, становится более естественным, уверенным, менее агрессивным, они становятся более открытыми, уверенными в себе, овладевают навыками позитивной коммуникации, снижается уровень тревожности. Выявление трудностей, выступающих перед студентами на первом курсе и определение путей их преодоления, позволяет повысить академическую активность студентов, успеваемость и качество знаний, количество адаптированных студентов, а также избежать отчисления по причине академической неуспеваемости.

Список литературы

1. Кунанбаев А. Лирика и поэмы /перевод Соболева А.И. — Л.-М.: Госполитиздат, 1940. – 128 с.
2. Кунанбаев А. Слова назидания. — 2-е изд. – Алма-Ата.: Жалын, 1982. – 131 с.
3. Жарикбаев К.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане (со второй половины XIX в. до наших дней). – Алма-Ата: Казахстан, 1968.
4. Акажанова А.Т. Становление и развитие возрастной и педагогической психологии в Казахстане: Автореф. дис. анд. психол. наук. — Алма-Ата, 1989. – 23 с.
5. Сатова А.К. Становление психологической науки и психологического образования в Казахстане. Вестник АГУ им. Абая №1. (1) с. 37-41.

ӘОЖ 395

Имангали Фариза Қабдымұтәлапқызы

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖҰМЫС ІСТЕУГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Аннотация

Қазіргі таңда еліміздегі білім беру саласында ерекше назар аударылып отырған негізгі мәселердің бірі барлық балалардың жеке басының сұраныстары мен ерекшеліктерін ескере отырып ортаның және отбасының қатысуымен білім беру үдерісіне толыққанды енгізуді көздейтін инклюзивті білім беру жүйесі.

Түйін сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, инклюзивті білім беру.

В настоящее время одной из основных проблем, на которую уделяется особое внимание в сфере образования в стране, является система инклюзивного образования, предусматривающая полноценное внедрение в образовательный процесс с участием среды и семьи с учетом индивидуальных потребностей и особенностей всех детей.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, инклюзивное образование.

Currently, one of the main problems that is receiving special attention in the field of education in the country is the system of inclusive education, which provides for full implementation into the educational process with the participation of the environment and the family, taking into account the individual needs and characteristics of all children.

Keywords: children with disabilities, inclusive education.

Білім берудегі инклюзияны дамыту жағдайында мұғалімге психологиялық қолдау жүйесін ұйымдастыру, кәсіби тәжірибені, нақты жағдайды бірлесіп талдау, жағымсыз эмоцияларды пысықтау қажет. Мұндай жұмыс үшін мектепте жұмыс істейтін психолог ересектермен және олардың психологиялық жағдайымен жұмыс істей білуі керек, мұғалімнің кәсіби қызметін талдаудың кеңес беру әдістері мен әдістерін білуі керек.

Мұғалімнің кәсіби сенімін қалыптастыру үшін әдістемелік қолдау маңызды. Жалпы педагогикалық технологияларды, даму сабағының модельдерін, қолдау және балалар

ынтымақтастығы технологияларын әзірлеу, ата-аналарды педагогикалық процеске тарту қажет.

Инклюзивті мектептердің тәжірибесінде мұғалімдерге көмектесудің ең тиімді әдістері пәнаралық консилиумның жұмысы болып табылады, оның шеңберінде мұғалімдер психологпен, мұғалім-мұғалім, мұғалім-дефектологпен, әлеуметтік мұғаліммен және ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың ата-анасымен бірге оқушының ерекшеліктеріне қарай жеке оқу жоспарын немесе бейімделген білім беру бағдарламасын талқылайды. Консилиум командасындағы маңызды тұлғалардың бірі-білім беру ұйымының "ішінде" де, "сыртында" да қажеттіресурстарды іздеуге ықпал ететін, мүмкіндігі шектеулі оқушыларды құрдастар тобына қосу бойынша педагогикалық ұжымның нақты қадамдарын жоспарлауға және қадағалауға көмектесетін, барлық қатысушылар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін, ынтымақтастық қатынастарын қолдайтын инклюзия жөніндегі педагогикалық үйлестіруші болып табылады және өзара көмек.

Жалпы білім беру жүйесінде инклюзия процестерін дамытатын мамандардың негізгі бағыты барлық қатысушыларды қосу және сүйемелдеу процесінің сипасы, табысты тәжірибелерді талдау, тиімді технологияларды іздеу, психологиялық және жүйелік өзгерістердің динамикасын бағалау болуы керек [1, 256б]. Егер кәсіби қызметтің шешуші құрамдас бөлігі кәсіби ойлау болса, онда психологиялық дайындықты қалыптастыру талдау әдістерін оқыту арқылы құрылады. Бұл маңызды ескерту біліктілікті арттыру бағдарламаларын құруда және мұғалімді білім берудегі инклюзивті тәсілді жүзеге асыруға дайындауда, яғни өзінің кәсіби қызметінде жетекші принципке айналады. Тәжірибе және осы тәжірибені талдау-бұқаралық мектеп мұғаліміне "Барлығына арналған мектеп" мұғалімі болуға көмектесетінкілттер.

Кәсіби тәжірибе алмасудың барлық түрлері – мастер-класстар, сабақтарға өзара қатысу, балинтов топтары, практикумдар, тағылымдамалар сөзсіз табысқа және жоғары тиімділікке ие. Осы "икемді" және белсенді формалардың арқасында мұғалімдеркәсіби қолдау тауып, жұмыс орнында оқу процесінжетілдірудің жаңа идеяларын талқылай алады.

Инклюзивті мектеп мұғалімінің кәсіби күйіп қалуымен жұмыс істеуге сүйемелдеу мамандарының қатысу үлесі жоғары. Мұғалімдердің кәсіби күйіп қалуының алдын алудың тиімді әдісі – балинтов тобы ("мұғалім-оқушы ата-ана" қарым-қатынасын талдауға баса назар аудара отырып, практикалық жағдайларды талқылауға арналған пікірталас тобы), бұл кәсіби стрессті тоқтатуға және әріптестерінен эмоционалды қолдау алуға мүмкіндік береді.

Ең бастысы, мектепте жетістікке, өзара қолдауға және қиындықтарды талқылауға мүдделі кәсіби қоғамдастық бар.

Шет елдерде инклюзивті білім беруді енгізуге байланысты барлық мемлекеттік реформалар оқыту мен оқытуға бағытталған ауқымды бағдарламалар- мен байланысты (педагог кадрлардың, жоғары мектеп, колледж оқытушыларының, оқуда қиындықтары бар оқушылармен жұмыс істейтін мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстары арқылы) [2, 158-166 б].

Шетелдік авторлар инклюзивті білім берудің сәттілік деңгейі мұғалімнің "әмбебаптығына" байланысты деп санайды. Бұл бұқаралық мектептерде жұмыс істейтін мұғалімдерді даярлаудың жаңа қағидасы. Бұл мұғалімнің пәндік білімімен байланысты емес, ол жалпы педагогикалық кәсіби құзыреттіліктер мен дағдыларды білдіреді. Шетелдік зерттеушілер инклюзивті мұғалімдерге айналғантәрбиешілер бастан кешкен "трансформация тәжірибесі" туралы айтады. Мұғалімдер қатысатын біртіндеп кәсіби трансформация жаңа кәсіби дағдыларды игерумен, өз құрдастарынан ерекшеленетін оқушыларға деген көзқарастарын өзгертумен байланысты.

Мысалы, мектептердің 94% - ы инклюзивті Италияда мұғалімдердің көпшілігі инклюзияны қабылдағанда оны сынып өміріне енгізуде күрделі мәселелерге тап болады. Олар дамуында кемістігі бар оқушыларды оқыту үшін барлық жауапкершілікті қолдау мұғалімдерінің мойнына беруді жөн көреді. Біздің инклюзивті мектептерде қолдау

мұғалімдері жоқ, мұғалімде көмекшілер жоқ, балада тәрбиешілер сирек кездеседі. Мұның бәрі мұғалімнің өзіне жүктемені арттырады, оған оқу процесінің мазмұндық және ұйымдастырушылық жағын өзгерту бойынша елеулі талаптар қояды [3, 221-225 б].

Инклюзияға деген теріс көзқарас мұғалім осындай балалармен жұмыс істей бастағанда, өзінің педагогикалық тәжірибесіне ие болғанда, баланың алғашқы жетістіктерін және оны құрдастарының ор- тасында қабылдағанын көргенде өзгереді. Мектеп психологтары тәрбиешілерге өздерінің жасырын сенімдері мен құндылықтарымен күресуге көмектесе алады және олардан олар қорғағысы келетін сенімдер мен құндылықтар екенін біле алады. Инклюзивті білім беру бағдарламасы тұрақты болуы үшін белгілі бір уақытта бұл сенімдер мен құндылықтар ашық және нақты тұжырымдалуы керек.

Инклюзивті білім беру принциптері бойынша тәжірибесі бар мұғалімдер келесі әдістерді әзірледі:

"сыныптағы кез келген басқа балалар сияқты" мүгедек оқушыларды қабылдау;
оларды бірдей қызмет түрлеріне қосыңыз, бірақ әртүрлі тапсырмалар қойыңыз;
оқушыларды жұмыстың топтық формаларына және тапсырманы топтық шешуге тарту;

оқытудың белсенді түрлерін қолданыңыз-манипуляциялар, ойындар, жобалар, зертханалар, далалық зерттеулер.

Қамтылған білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде инклюзивті процестің сапасын бағалау үшін жалпы білім беретін мекемеде және тұтастай жүйеде инклюзия процесінің психологиялық параметрлерін динамикалық бағалауға байланысты мониторингтік зерттеулер бағдарламаларының кешенін әзірлеу қажет. Біздің ойымызша, осындай көрсеткіштердің бірі мұғалімнің инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге кәсіби дайындығы болып табылады. Бұл біліктілікті арттыру бағдарламаларының мазмұнын әзірлеу, инклюзия жүйесін сауатты басқару және әдістемелік қамтамасыз ету, сондай-ақ инклюзивті процесті психологиялық қолдау мәселелері бойынша ақпарат алуға мүмкіндік береді. Біз өмір сүру кеңістігіндегі жаһандық өзгерістерді, жаңа сын-қатерлер мен талаптардың пайда болуын, әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар әртүрлі оқушылармен бір уақытта жұмыс істейтін мұғалімнің кәсіби даму жолдарын ескере отырып, инклюзивті мектеп мұғалімінің кәсібилігінің жаңа түріне қатысты мәселелерді қарастырдық.

Айта кету керек, мұғалім - бұл шығармашылық мамандық, оның өлшемі-тәжірибе, көп тәжірибе. Инклюзивті мектепте мұғалімнің мүмкіндігі шектеулі баланы оқытуға рефлексивті және шығармашылық көзқарасы жоқ, оның сапалы, қолжетімді білім алуын қамтамасыз ету іс жүзінде мүмкін емес. Инклюзивті мектеп мұғалімінің кәсіп қойлығының жаңа түрі балалардың өзін қабылдау, есту және тыңдау қабілетінде де, әріптестерімен қарым-қатынас жасау, командада жұмыс істеу, туындайтын сұрақтарға дайын жауаптар болмаған кезде белгісіздік жағдайында болу, ол жұмыс істейтін білім сала сының пәндік саласына зерттеу қызығушылығын көрсету қабілетінде де жатыр.

Олар жақсы мұғалімдер болып туылмайды-олар болады.

Әрине, барлығын данышпан мұғалімдер ету мүмкін емес, бірақ мұғалімдерді тиімді болуға және өз жұмыстарын жақсы орындауға үйрету мүлдем мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исакова А.Т., Мовкебаева З.А., Закаева Г. Білім беру технологиясының дидактикалық және психологиялық негіздері.- А.: "Педагогикалық ізденіс" орталығы, 2003. – 256 б.
2. Д. Эльконин, В. Давыдов. Өлеуметтік эксклюзия және кедейлік // Қоғамдық ғылым және қазіргі заман. 2001. – № 2. – 158-166 б.

3. Бубеева, Б. Н. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру мәселесі / Б. Н. Бубеева // Бурятск мемлекеттік университетінің ха-баршысы. – 2010. – Вып. 1. – 221-225 Б. (жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру).

УДК 316.6

Өкенова Жаңыл Амантайқызы

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ
2 курс магистранты. Қазақстан, Абай облысы, Семей қаласы*

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация: Қазіргі әлем халықтың мобильділігінің артуына куә болды, оның ішінде көптеген студенттер шетелде оқуды таңдайды. Бұл жаңа әлеуметтік-мәдени ортада студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттеу қажеттілігіне әкелді. Бұл процестің білім беру мекемелері үшін маңыздылығына және оның оқудың табыстылығы мен оқушылардың дамуына тигізетін әсері зерттелді.

Кілт сөздер: әлеуметтік, психология, әлеуметтік-психология, бейімделу, шетелдік студент, мәдени айырмашылық, әлеуметтік бейімделу.

Аннотация: В современном мире наблюдается рост мобильности населения, многие студенты предпочитают учиться за рубежом. Это привело к необходимости изучения социально-психологической адаптации студентов в новой социокультурной среде. Изучено значение этого процесса для образовательных учреждений и его влияние на успешность обучения и развитие учащихся.

Ключевые слова: социальный, психология, социальная психология, адаптация, иностранный студент, культурные различия, социальная адаптация.

Abstract: In the modern world, there is an increase in population mobility; many students prefer to study abroad. This led to the need to study the socio-psychological adaptation of students in a new sociocultural environment. The significance of this process for educational institutions and its impact on the success of learning and the development of students has been studied.

Key words: social, psychology, socio-psychology, adaptation, foreign student, cultural differences, social adaptation.

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу - бұл тұлғаның жаңа әлеуметтік және мәдени жағдайларға бейімделу процесі. Бұл жаңа ортаға сәтті кірігу үшін қажетті мінез-құлық, ойлау, эмоциялар және әлеуметтік қарым-қатынастардағы өзгерістерді қамтиды. Шетелде оқитын студенттер үшін әлеуметтік-психологиялық бейімделу жаңа білім беру, мәдени және әлеуметтік нормаларды әзірлеуді, сондай-ақ мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуды қамтиды. Шетелдік студенттер оқу орындарын айтарлықтай байытады. Олар мәдени тәжірибенің алуан түрлілігін алға тартады, мәдениетаралық алмасуды ынталандырады және анағұрлым жаһандық және инклюзивті білім беру ортасын жасайды [1, с.32]. Сонымен қатар, олар білім беру бағдарламасын байытуға септігін тигізетін жаңа білім, перспективалар мен тәжірибелер ала алады. Сондықтан халықаралық студенттердің табысты әлеуметтік-психологиялық бейімделуі оқу орындары үшін маңызды, өйткені бұл олардың оқудағы жетістіктеріне, қанағаттануына және оқу орнына ұзақ мерзімді адал болуына ықпал етеді.

Мәдени айырмашылықтар - халықаралық студенттердің бейімделуіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Бұған әлеуметтік нормалар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, діни сенімдер кіреді.

Шетелдік студенттер әлем мен қоғам туралы өздерінің идеялары өздерінің оқитын еліндегіден ерекшеленетінін түсінгенде, мәдени ортаны сезінуі мүмкін. Сәтті бейімделуде

студенттердің де, оқу орындарының да мәдени айырмашылықтарды түсіну және құрметтеу маңызды рөл атқарады [2, с.12].

Тілге бейімделу шетелдік студенттердің сәтті бейімделуінің негізгі факторы болып табылады. Бейтаныс тілде сөйлесу қиын болуы мүмкін және курс материалын түсінуде, мұғалімдермен және сыныптастармен қарым-қатынаста және күнделікті өмірде қиындықтарға әкелуі мүмкін. Студенттер жаңа тілді меңгеру үшін уақыт алуы мүмкін және олардың мектебінен қолдау қажет болуы мүмкін.

Бейімделуде әлеуметтік орта, оның ішінде сыныптастармен, мұғалімдермен және оқу орнындағы басқа адамдармен қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Жақсы қарым-қатынастар мен басқалардың қолдауы студенттердің интеграциясына ықпал етеді және оң оқу ортасын жасайды. Сонымен қатар, университеттер мен колледждер студенттердің сәтті өтуіне көмектесу үшін тәлімгерлік бағдарламалар, мәдени іс-шаралар, тіл курстары және басқа ресурстар сияқты қолдаудың әртүрлі түрлерін ұсына алады [3, с.98]. Жалпы, бұл факторлар шетелдік студенттердің бейімделуінде маңызды рөл атқарады және студенттердің өздерінен де, оқу орындарынан да назар аударуды талап етеді.

Сауалнама және сұхбат әдістері зерттеушілерге халықаралық студенттердің жаңа ортаға бейімделу туралы түсініктері туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Сауалнамаларды сапалық және сандық деректерді жинау үшін пайдалануға болады, ал сұхбат студенттердің жеке тәжірибесі мен перспективаларын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік өзара әрекеттесуді бақылау - зерттеушілерге халықаралық студенттер, мұғалімдер және басқа студенттер арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесуді байқауға мүмкіндік береді. Бақылау әлеуметтік бейімделу ерекшеліктерін анықтауға және ықтимал проблемаларды анықтауға көмектеседі [4, с.35]. Осы саладағы алдыңғы зерттеулермен салыстыру: Алдыңғы зерттеулермен салыстыру шетелдік студенттердің бейімделу процесіндегі өзгерістерді белгілеуге, тенденцияларды анықтауға және табысты бейімделуге қандай факторлардың көбірек әсер ететінін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдістерді оқу орындарында шетелдік студенттердің бейімделуін, олардың проблемалары мен қажеттіліктерін зерттеу, сондай-ақ табысты бейімделу жағдайларын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдалануға болады.

Батыс және Шығыс елдеріндегі шетелдік студенттердің бейімделуінде мәдени, әлеуметтік және тілдік ерекшеліктерге байланысты бірқатар айырмашылықтар болуы мүмкін. АҚШ, Ұлыбритания, Германия және т.б. сияқты батыс елдерінде жеке жауапкершілікке, тәуелсіздікке және оқу процесіне белсенді қатысуға баса назар аударылуы мүмкін. Жапония, Қытай және Оңтүстік Корея сияқты шығыс елдері дәстүрлі құндылықтарымен, ұжымшылдығымен және білім берудегі формалды көзқарастарымен ерекшеленуі мүмкін. Бұл айырмашылықтар оқушылардың бейімделу процесіне әсер етуі мүмкін [5, с.150].

Бейімделу үдерісіндегі білім беру бағдарламаларының рөлі - білім беру бағдарламалары халықаралық студенттерге жаңа мәдениеттерге бейімделуге көмектесуде маңызды рөл атқара алады. Бағдарламалар тілдік оқытуды, мәдени бейімделуді, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын үйретуді, психологиялық қолдауды және оқу ортасында бағдарлауды қамтуы мүмкін [6]. Бұл бағдарламалар студенттерге мәдени кедергілерді жеңуге және академиялық жетістікке жету және әлеуметтік бейімделу үшін қажетті сенімділік пен дағдыларды дамытуға көмектеседі. Әртүрлі мәдени контексте бейімделу бойынша зерттеулер халықаралық студенттерді қолдау тәсілдерін жақсартуға және әрбір контексттің ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді білім беру бағдарламаларын әзірлеуге көмектеседі [7].

Шетелдік студенттер үшін негізгі қиындықтардың бірі - оқуды, қарымқатынас жасауды және әлеуметтік бейімделуді қиындататын тілдік кедергі.

 Мәдени айырмашылықтар: Құндылықтардағы, әдет-ғұрыптардағы және күтулердегі айырмашылықтар қақтығыс тудырып, жергілікті студенттермен және оқытушылармен өзара әрекеттесуді қиындатады.

✚ *Оқшауланған сезіну:* Кейбір халықаралық студенттер басқалардың қолдауы мен түсінігінің болмауына байланысты өзін оқшауланғандай сезінуі мүмкін.

Сәтті бейімделу стратегиялары:

✚ *Тіл үйрету:* Тіл үйрету бағдарламалары студенттерге тілдік дағдыларын жақсартуға және ағылшын немесе басқа тілдердегі курстарда табысқа жетуге көмектеседі.

✚ *Мәдениетаралық оқыту:* Қабылдаушы елдің мәдени ерекшеліктері туралы ақпарат беру және мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету студенттерге жергілікті әдет-ғұрыптарды жақсы түсінуге және жергілікті тұрғындармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға көмектеседі.

✚ *Психологиялық қолдау:* Психологиялық қолдауға қол жеткізу студенттерге бейімделу стрессін жеңуге және өзін-өзі басқару стратегияларын дамытуға көмектеседі.

Шетелдік студенттерге қолдау көрсетуді жақсарту бойынша ұсыныстар:

✚ Жеке қолдау бағдарламаларын әзірлеуде әрбір студентке көзқарас болуы керек. Оның тілдік дағдыларының деңгейін, мәдени ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, дараланады.

✚ Студенттердің халықаралық интеграциясы халықаралық және жергілікті студенттердің өзара әрекеттесуіне мүмкіндіктер жасау мәдени тәжірибе алмасуға ықпал етеді және өзара түсіністікті нығайтады.

✚ Профессорлар құрамының хабардарлығын арттыру - мәдениетаралық оқыту бойынша оқытушыларды оқыту оларға халықаралық студенттердің қажеттіліктерін жақсырақ түсінуге және көбірек қолдау көрсететін оқытуды құруға көмектеседі.

Халықаралық студенттерге арналған қолдау бағдарламалары:

✚ *Тіл үйрету:* студенттерге тілдік дағдыларын жақсартуға және ағылшын немесе басқа тілдердегі курстарда табысқа жетуге көмектесетін қарқынды тілдік бағдарламаларды әзірлеу.

✚ *Тәлімгерлік қолдау:* жергілікті студенттер немесе мұғалімдер халықаралық студенттерге жаңа ортаға бейімделуге, мәдени ақпаратпен қамтамасыз етуге және күнделікті мәселелерге көмектесуге көмектесетін тәлімгерлік бағдарламасын құру.

✚ *Психологиялық көмек:* Стресс пен бейімделу проблемаларын бастан кешіретін студенттерге психологиялық қолдау мен кеңес алуға қол жеткізу.

Білім беру ұйымдарында мәдениетаралық алмасуды дамыту:

✚ *Мәдениетаралық іс-шараларды ұйымдастыру:* Мәдени фестивальдерді, тақырыптық түндерді, мәдени жәрмеңкелерді және әртүрлі елдердің студенттері өз мәдениетін ұсынатын және бір-бірімен араласатын басқа іс-шараларды ұйымдастыру.

✚ *Мәдениетаралық білім беру бағдарламалары - мәдениетаралық алмасу бойынша арнайы курстарды немесе семинарларды енгізу, онда студенттер әртүрлі мәдениеттердегі құндылықтар, әдет-ғұрыптар мен қарым-қатынастардағы айырмашылықтарды зерттейді.*

✚ *Халықаралық тағылымдамалар мен алмасулар:* Студенттердің басқа мәдениетке енуі және жаңа тәжірибе алуы үшін шетелде оқу және жұмыс істеу үшін алмасу және тағылымдамалардан өту бағдарламаларын қолдау. Бұл практикалық ұсыныстар институттарға халықаралық студенттер үшін көбірек қолдау көрсететін және инклюзивті орталарды құруға және мәдениетаралық алмасуды дамытуға көмектесуі мүмкін.

Зерттеу халықаралық студенттердің шетелде оқу кезінде кездесетін негізгі проблемаларын анықтады. Негізгі қиындықтар - тілдік кедергілер, мәдени шок, әлеуметтік оқшаулау және қолдаудың жоқтығы. Институттарға халықаралық студенттер үшін анағұрлым инклюзивті орта құруға көмектесетін әртүрлі тәсілдер мен бағдарламалар қаралды.

Осы бағыттағы зерттеулерді одан әрі жүргізу үшін шетелдік студенттерді қолдау бағдарламаларының тиімділігіне тереңірек талдау жүргізу, сондай-ақ шетелдік студенттерді интеграциялау саласындағы басқа елдердің тәжірибесін зерделеу ұсынылады. Мәдениетаралық алмасу қызметінің халықаралық студенттердің бейімделуіне және табысқа әсерін бағалау үшін бойлық зерттеулер жүргізу де маңызды. Сонымен қатар, мәдени

айырмашылықтардың әртүрлі елдердің студенттері арасындағы оқуға және өзара әрекеттесуге әсерін зерттеуге болады. Бұл бағыттар халықаралық студенттерді қолдаудың тиімді стратегияларын әзірлеуге және оқу орындарында мәдениетаралық алмасу үшін қолайлы жағдай жасауға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванова, Е. В. Социально-психологические аспекты информатизации: Учебное пособие: Электронный ресурс / Е.В. Иванова ; БелГУ. - Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. - 91 с
2. Малыш И.И., Психологические особенности процесса социального оценивания // Автореф. канд. психол. наук. СПб., 1989. 16 с.
3. Psychology today: and introduction / Richard R. Bootzin. /et all/ ed. N.Y. 1991.728 p.
4. Дрожжина Д.С. Шетелдік студенттердің бейімделуін зерттеу: әдістеме туралы пікірталас // Университеттер. -2013. Т.1. №3. – Б.33-47.
5. Тихонова Е.Г. Шетелдік студенттердің аймақтағы университетке бейімделу ерекшеліктері // Аймақтану. – 2010. № 2. – 149-155 Б.
6. Интернет ресурстары. <https://vestnik.agakaz.kz/kk/trudnosti-adaptacziionnyh-procressov-i-puti-ih-resheniya/>
7. Интернет ресурстары. <https://balletacademy.edu.kz/birinshi-kurs-studentterini-psihologijaly-bejimdelu-treningi/>

УДК 373.31

Раймханова Меруерт Бауржановна

Шәкәрім атындағы университетінің II курс магистранты, Семей қаласы

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГТЕРІНІҢ «SOFT SKILLS» ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада болашақ мамандардың «soft skills» дамыту мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасалды. «Soft skills» түрлері мен олардың сипаттамасы берілді. Мақалада «Soft skills» дағдылардың келесідей жіктелуі ұсынылды: қарым-қатынас қабілеті, шығармашылық, аналитикалық ойлау, сыни тұрғыдан ойлау, икемділік, пайымдау және шешім қабылдау, өзін-өзі бақылау, жоспарлау, зерттеу дағдылары, ақпараттық ортада – интернеттің цифрлық ортасында жұмыс істеу дағдылары. Сауалнама нәтижесі бойынша болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамытудың жолдары анықталды. Білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдары: магистранттардың білім беру бағдарламасына «Soft skills» дамыту технологиясы таңдау пәнін еңдіру, жұмыс берушілермен кездесулер өткізу, университет көлемінде байқаулар өткізу, инновациялық әдістерді (тренинг, ментворкинг, жоба) қолдану.

Түйін сөздер: soft skills, болашақ бастауыш сынып педагогтері, икемді дағдылар, «soft skills» дамыту жолдары, цифрлық трансформация, білім беру.

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению путей развития «soft skills» будущих педагогов начального образования в условиях цифровой трансформации образования. В статье проанализированы исследования отечественных и зарубежных ученых по проблеме развития «soft skills» будущих специалистов. Даны виды «мягких навыков» (гибких навыков) и их описание. В статье предложена классификация навыков «Soft skills» следующим образом: коммуникативные навыки, креативность, аналитическое мышление, критическое мышление, гибкость, умение рассуждать и принимать решения, самоконтроль, планирование, исследовательские навыки, навыки работы в информационной среде - цифровая среда интернета. С целью определения

путей развития “soft skills” будущих педагогов начального образования было проведено анкетирование магистрантов, обучающихся по образовательной программе 7М01301 - педагогика и методика начального образования. В статье представлено содержание опроса и описаны его результаты. По результатам анкетирования были даны пути развития «soft skills» будущих педагогов начального образования. Пути развития «soft skills» будущих учителей начального образования в условиях цифровой трансформации образования: внедрить в образовательную программу магистратуры элективный курс «Технология развития soft skills», провести встречи с работодателями, организовывать конкурсы в университете, развивающие «soft skills» магистрантов, использование инновационных методов (тренинги, ментворкинг, проекты), веб-ресурсов (цифровые и информационно-коммуникационные методы).

Ключевые слова: soft skills, будущие педагоги начальных классов, гибкие навыки, пути развития «soft skills», цифровая трансформация, образование.

Abstract. The article analyzes the research of domestic and foreign scientists on the problem of the development of “soft skills” of future specialists. The article proposed the classification of “Soft skills” skills as follows: communication skills, creativity, analytical thinking, critical thinking, flexibility, reasoning and decision-making, self-control, planning, research skills, skills to work in the information environment. The article presents the content of the survey and describes its results. According to the results of the survey, the ways of developing the “soft skills” of future primary education teachers were given.

Keywords: soft skills, future primary school teachers, flexible skills, ways of developing “soft skills”, digital transformation, education.

Бүгінгі жылдам өзгеріп жатқан жаһандану заманында жұмыс берушілер болашақ мамандардың бойында кез келген ортаға бейімделе алу қабілетінің, коммуникативті және өзара әрекеттесе алу және т.б. икемді дағдылардың болуын талап етеді. Осыған орай, қазіргі жаңа уақыт жоғары білім беру жүйесіне, мамандарды дайындауға жаңа міндеттер қойып отыр. Біздің күнделікті өмірімізге «болашақ дағдылары», «цифрландыру», «білім беру тенденциялары», «soft skills», «hard skills» сияқты терминдер кеңінен енуде.

Соңғы онжылдықта жүргізілген зерттеулер жас мамандар үшін тек кәсіби құзіреттіліктер ғана емес, сонымен қатар қосымша білімдер мен дағдылардың маңызды екенін көрсетті, бұл дағдылар мен білімдер жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына ішінара ғана енгізілген.

Еңбек нарығындағы соңғы зерттеулерге сәйкес жұмыс берушілердің «икемді дағдыларға» қызығушылығы артып келеді, Еуропаның 16 еліндегі жұмыс берушілердің 93%-ы «soft skills» немесе «икемді» дағдыларды кәсіби тәжірибе мен дағдылар сияқты маңызды деп санайды.

«Soft skills» термині динамикалық өзгеріп отырған әлемдегі негізгі трендтердің бірі болып табылады. Дегенмен, оның танымалдығына қарамастан, әмбебап түсінік әлі жоқ. Ағылшын тілінен аударғанда «soft skills» «жұмсақ» немесе «икемді» дағдыларды білдіреді.

«Soft skills» немесе «икемді» дағдылар – адамдарға басқалармен тиімді жұмыс істеуге, кәсіби ортада тез және оңай бағдар жасауға және өз мақсаттарына жетуге көмектесетін дағдылардың, құзыреттердің және жеке қасиеттердің кең ауқымын қамтиды.

Шетел ғалымдары Matthias Galster, Antonija Mitrovic, Sanna Malinen зерттеулерінде «soft skills», икемді дағдыларды жеке даму, әлеуметтік қарым- қатынас және кәсіби саласында табысқа жету үшін қажетті тұлғааралық деп анықтайды. [1,27 бет.]

Бұл зерттеушілер Жаңа Зеландиядағы мамандардың «soft skills» анықтап, сипаттамасын береді. Берілген нәтижелерді 1-кестеден көруімізге болады.

Кесте 1

Икемді дағдылар мен олардың сипаттамасы

Икемді дағдылар	Сипаттамасы
Аналитикалық	Сыни тұрғыдан ойлау, әртүрлі ақпарат түрлерін және түрлі көздерден алынған ақпаратты талдау қабілеті
Ынтымақтастық	Басқа адамдармен ортақ мақсатқа қарай ұжымдық ілгерілеуге арналған қасиеттер мен құзыреттер
Байланыс (жалпы)	Басқалармен «екі жақты процесте», яғни ақпарат алмасу («жіберу» және «алу») арқылы байланысу қабілеті
Қарым-қатынас (ауызша)	Ауызша түрде (мысалы, ресми презентацияларда немесе бейресми сұхбаттарда) әртүрлі нысандарда ақпарат алмасу мүмкіндігі
Қарым-қатынас (жазбаша)	Түрлі жазба нысандарында ақпарат алмасу («жіберу» және «алу») мүмкіндігі (мысалы, ресми презентацияларда немесе бейресми әңгімелерде)
Мәдени хабардарлық	Басқа мәдениеттер мен мәдени сәйкестіктерді білу және қабылдау, толеранттық
Креативтілік	Жаңа инновациялық жобаларды жасау үшін біртуар идеяларды елестету және жасау қабілеті
Бейімділік	Әртүрлі әлеуметтік, білім беру, кәсіби және этникалық топтар мен әртүрлі жыныстағы адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі

Кесте 1.[1,26 бет].

Y.N. Romanenko ЖОО білімалушылардың икемді дағдыларын дамытуда оларға практикалық тапсырмалар ретінде кейстер, шығармашылық тапсырмалар, әртүрлі тест түрлері, Міро және Jam Board топтық жұмысы, эссе жазу, рефлексия ұсынған. Микрооқытуды білімалушылармен өзара әрекеттесудің екі негізгі жолы арқылы өткізді: Moodle платформасында білімалушылар жеке тапсырмалар мен тест орындап, кері байланыс алып отырған және Telegram мессенджер арқылы білімалушылар толық ақпарат алып отырды (тапсырмалар жарияланды, сауалнамалар ұсынылды, білімалушылар өзара пікір алмасты, тапсырмаларды орындады және оқытушымен топтық және жеке жұмыстар орындады) [2, 97 бет].

S.Andreas АҚШ-та макроәлеуметтік деңгейде әлеуметтік капиталдың төмендеуі колледж түлектерінің икемді дағдыларының қалыптасуына теріс әсер етеді деген гипотезасын дәлелдеп, «soft skills», икемді дағдылардың білімалушының кәсіби әрекетіндегі маңызын көрсеткен [3,122 бет].

Қазақстанда «soft skills» мәселелерін Сардарова Ж.И. [4,19 бет], Серикова Ж.М. [5, 123 бет], Аяпбергенова А.Ж., Бапаева С.Т., Нурқасинова Л.М., Құлымбаева А.К. [6,46 б.], Абишева А.Е., Ералина Э.М. [7,78 бет], Makhmetova D., Созер М.А. [8,46 бет], зерделеген. Аталған мәселе бойынша ғылыми зерттеулерді талдау нәтижесінде «soft skills» деп аталатын – «икеmді» дағдылар төмендегідей жіктелетінін анықтадық. Қарым- атынас қабілеті (бірлесіп жұмыс істеу қабілеті,басқаларменынтымақтастыққа дайын болу, басқалардың пікіріне төзімділік, тұлғааралық қарым-қатынас жасау қабілеті, байсалдылық, жанжалдарды басқара білу, келіссөздер жүргізу дағдылары);

1. Шығармашылық (жаңа, бірегей, өнімдер жасай білу);
2. Аналитикалық ойлау (ақпаратты талдай білу және шешім қабылдау үшін логиканы пайдалану);
- 3.Сыни тұрғыдан ойлау (ақпаратқа, оның ішінде өзінің сеніміне де күмән келтіру қабілеті);
4. Икемділік (өзгермелі жағдайларға бейімделе алу, стандартты емес ойлау қабілеті, үйреншікті мінез-құлық үлгілерінен тыс шығу);
5. Пайымдау және шешім қабылдау (баламаларды анықтау және шешім қабылдаушының құндылықтары мен қалаулары негізінде таңдау жасау мүмкіндігі);
- 6.Өзін-өзі бақылау (әртүрлі іс-әрекеттер мен қарым-қатынаста өзін-өзі тиімді басқару

сапалары мен қабілеттерінің синтезі);

7. Жоспарлау (алға қойған мақсаттарға жету үшін ресурстарды оңтайлы бөлу мүмкіндігі, мақсат, міндеттерді қоя білу және оларды болашақта жүзеге асыру үшін іс-әрекеттер жасау қабілеті);

8. Зерттеу дағдылары (зерттеу әрекетін ұйымдастыратын және жаңа білімге жетелейтін интеллектуалды және эмпирикалық жұмысқа жету үшін жұмыстың синтезі);

9. Ақпараттық ортада – интернеттің цифрлық ортасында жұмыс істеу дағдылары.

Сонымен, бұл қасиеттер «soft skills» не «икемді» дағдылардың жиынтығы ретінде анықталады және оларды меңгеру болашақта маманның кәсіби қызметте табысты болуына әсер етіп, қазіргі тез өзгеретін қоғамда сәтті жүзеге асыруға көмектеседі.

Мақаланың **мақсаты**: болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтау.

Бұл мақсат келесі **міндеттермен** анықталады:

- болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтауға бағытталған сауалнама алу;

- болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын іріктеу.

Осы міндеттерді жүзеге асыру мақсатында болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтадық.

Зерттеу әдістері

Бүкіл әлемде цифрлық трансформацияны, оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану және білім беруде электрондық оқытуды пайдалану бойынша зерттеулер 90-шы жылдардан бастап зерттеліп келеді. Электрондық оқытудың басталуы Солтүстік Америка мен Еуропада зерттеліп, белсенді дамыды. Сонымен қатар, Азия елдері әсіресе Корея, Сингапур, Жапония және Қытай білім беруді цифрлық трансформациялау мәселесіне назар аударылды және интернет қосымшаларын әзірлеп оларды оқу үдерісінде пайдалану бойынша көптеген зерттеулер жүргізді.

Қазіргі кездегі білім беру мен оқытудағы цифрлық трансформация екі негізгі бағытқа бағытталған: білім беруді басқарудағы цифрлық трансформация және оқыту, тестілеу, бағалау және ғылыми зерттеулердегі цифрлық трансформация.

Оқытудағы, тестілеудегі және бағалаудағы цифрлық трансформация - бұл материалдарды цифрландыру (электронды оқулықтар, электронды дәрістер, электронды дәрістер, пән бойынша сұрақтар банктері), цифрлік кітапханалар, зертханалар, виртуалды эксперименттер, онлайн оқыту жүйесін ұйымдастыру; оқытудың барлық әдістерін, сыныпты басқару әдістері мен технологияларын цифрлік технологияларға аудару, білімалушылармен өзара әрекеттесуде сандық кеңістік, табысты оқытуды ұйымдастыру үшін ақпараттық технологияларды пайдалану.

Жоғарыда берілген материалдарға сүйене отырып, біз білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтау үшін сауалнама құрастырып, оны білімалушыларға бердік.

Болашақ бастауыш педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтау мақсатында Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасы бойынша оқитын магистрантарынан сауалнама алынды. Сауалнамаға 1,2 курстың 48 магистрантары қатысты.

Магистранттарға берілген сауалнама сұрақтары:

1. Қазіргі уақытта сізде қандай soft skills (икемді дағдылар) бар деп ойлайсыз?

2. Өзіңізді өз салаңыздың кәсіби маманы ретінде көрсету үшін қандай soft skills маңызды деп санайсыз? Сіздің ойыңызша, қазіргі еңбек нарығында жұмыс берушілер мамандардан қандай «soft skills» талап етеді?

3. Сіз оқытушылардың сіздің «soft skills» дамыту үшін қандай әдістерді қолданғанын қалайсыз?

4. Өзіңіздің «soft skills» дамыту үшін білім беру бағдарламаңызға қандай бағыттағы

пәндерді қосар едіңіз?

5. Сіз өзіңіздің «soft skills» қандай жолдармен дамытқыңыз келеді?

Білім алушылардың «soft skills» дамыту жолдарын анықтау мақсатында респонденттерге «Сіз өзіңіздің soft skills қандай жолдармен дамытқыңыз келеді? Өз ұсыныстарыңызды жазыңыздар» деген сұрақ қойылды. Респонденттер бұл сұрақ бойынша төмендегідей ұсыныстар берді: конференцияларға қатысу; жобалық әрекет орындау; тренингтерге қатысу; қоғамдық ұйымдардың қызметіне қатысу; веб-ресурстар арқылы онлайн білім алу; халықаралық тәжірибе алмасу; қосымша білім алу; топтық жұмыс жасау; арнайы курс бойынша білім алу; жұмыс берушілермен кездесулерге қатысу; университет көлемінде ұйымдастырылатын байқауларға қатысу; инновациялық әдістер арқылы «soft skills» туралы ақпарат алу.

Сауалнама нәтижесі бойынша болашақ бастауыш педагогтерінің дамытудың келесідей жолдары анықталды:

- магистранттардың білім беру бағдарламасына «Soft skills» дамыту технологиясы» таңдау пәнін ендіру; жұмыс берушілермен кездесулер өткізу;
- университет көлемінде байқаулар өткізу; инновациялық әдістерді қолдану;
- веб-ресурстар арқылы болашақ бастауыш педагогтерінің «soft skills» дамыту.

Қорытынды

«Soft skills» дәстүрлі мағынадағы кәсіби дағдылардан айырмашылығы, нақты кәсіптің сипаттамаларына тәуелді емес және тұлғаның жеке қасиеттері мен көзқарастарды және әлеуметтік дағдыларды, шеберлікті қамтитын икемді дағдылар жиынтығы ретінде анықталды.

Болашақ бастауыш білім педагогтерінің «soft skills» дамыту жолдарын анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді: магистранттардың білім беру бағдарламасына «Soft skills» дамыту технологиясы» таңдау пәнін ендіру, жұмыс берушілермен кездесулер өткізу, университет көлемінде байқаулар өткізу, инновациялық әдістерді қолдану.

Әдебиеттер тізімі

1. Matthias Galster, Antonija Mitrovic, Sanna Malinen, Jay Holland, Pasan Peiris, Soft skills required from software professionals in New Zealand // Information and Software Technology. – 2023. – Vol.160
2. Romanenko Y.N., Solodovnikova E., Maksimenko N. Microlearning as a new method of teaching soft skills to university students // Frontiers in Education. – 2023. – Vol. 8.
3. Andreas S. Effects of the decline in social capital on college graduates' soft skills // Industry and Higher Education. – 2023. – Vol. 32. – No.1. – P. 47–56.
4. Сардарова Ж.И. Білім алушылардың икемді дағдысын қалыптастыру. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://taisoigan.kz/redaktordan/article_post/bilim-alushylardy%D2%A3-ikemdi-dagdysyn-k%CB%8Calyptastyru (қараған күні: 11.07.2023).
5. Серикова Ж.М. Білім берудегі XXI ғасыр дағдылары. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://bilimger.kz/112728/> (қараған күні: 11.07.2023).
6. Аяпбергенова А.Ж., Бапаева С.Т., Нуркасинова Л.М., Құлымбаева А.К. Пандемия жағдайында ЖОО-да «Скиллфолио» онлайн платформасының негізінде «Soft skills» біліктілігін дамыту» бағдарламасын енгізу тәжірибесі. «Теориялық және практикалық психологияның өзекті мәселелері» атты ІІ халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы 24 ақпан, 2021 ж. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://pure.spbu.ru/ws/portalfiles/portal/76062811/>. pdf (қараған күні: 11.07.2023).
7. Абишева А.Е., Ералина Э.М. Мягкие навыки бакалавра: анализ источников формирования в гендерном разрезе. – 2022. – С. 60-72. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-1-60-72> (қараған күні: 11.07.2023)
8. Махметова Д., Созер М.А. Жоғары оқу орнында оқушылардың икемді дағдыларын қалыптастыру диагностикасы // Педагогика және психология. – 2022. – № 3(52). – С.34–42: DOI: 10.51889/8909.2022.66.51.004 [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/998> (қараған күні: 11.07.2023)

*Тасимова Асемгуль Кайыржановна
магистрантка 2 қурса, УО «Alikhan Bokeikhan University»*

ОСОБЕННОСТИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КОЛЛЕКТИВЕ

Аннотация. Бұл мақалада топтағы, ұжымдағы тұлғааралық қарым-қатынастардың даму ерекшеліктері қарастырылып, топтағы тұлғааралық қарым-қатынастың негізгі құрамдас бөліктері ашылады.

Түйін сөздер: тұлғааралық қарым - қатынас, ұжым, когнитивтік, эмоционалдық, мінез-құлық компоненттері.

В данной статье рассматриваются особенности развития межличностных отношений в группе, коллективе, раскрываются основные компоненты межличностных отношений в группе.

Ключевые слова: межличностные отношения, коллектив, когнитивный, эмоциональный, поведенческий компоненты.

This article examines the features of the development of interpersonal relationships in a group, team, and reveals the main components of interpersonal relationships in a group.

Keywords: interpersonal relationships, team, cognitive, emotional, behavioral components.

Любой коллектив, группа характеризуется той системой межличностных отношений, которые ему присущи. Именно особенности межличностных отношений индивидов внутри группы влияют как на результаты групповой деятельности, так и на каждого ее члена в отдельности. Но и личностные психологические особенности каждого отдельного члена группы обуславливают особенности межличностных отношений внутри группы.

Таким образом, проблематика межличностных отношений в группе является центральной темой во многих отраслях психологии, таких как психология личности, социальная психология, психология труда и управления и т.д.

Необходимо дать четкое определение понятию межличностных отношений, чтобы понять специфику данной психологической категории.

Межличностные отношения в группе формируются в процессе межличностного взаимодействия членов группы.

В широком смысле межличностное взаимодействие понимается как случайный или преднамеренный, частный или публичный, длительный или кратковременный, вербальный или невербальный личный контакт двух и более человек, влекущий взаимные изменения их поведения, деятельности, отношений и установок [1]

В узком смысле - это система взаимно обусловленных индивидуальных действий, связанных циклической причинной зависимостью, при коей поведение каждого из участников выступает одновременно и стимулом, и реакцией на поведение остальных [1]

Любой трудовой коллектив, реализующий в ходе выполнения совместной деятельности членов этого коллектива процесс выполнения поставленных профессиональных задач, характеризуется определенным типом межличностных отношений, которые постепенно складываются в данном коллективе.

Межличностные отношения - субъективно переживаемые взаимосвязи между людьми, объективно проявляющиеся в характере и способах взаимных влияний людей в ходе совместной деятельности и общения.

Процесс формирования межличностных отношений в коллективе происходит постепенно и зависит от многих факторов.

Как правило, зарождение межличностных отношений происходит в момент

зарождения и самого коллектива, когда в него приходят пока еще ничем не связанные люди.

Постепенно начинают устанавливаться взаимосвязи, основанные, в первую очередь, на механизмах по осуществлению совместной деятельности и общения по выполнению профессиональных задач и требований, которые предъявляются руководством к данному коллективу.

Далее происходит закрепление отношений на уровне потребностей и ценностей, которые есть у каждого индивида, включенного в данный коллектив [2]

Также оказывает огромное влияние на специфику межличностных отношений и личностные психологические особенности каждого из членов группы.

Постепенно происходит групповая динамика, распределяются роли, выделяются лидеры группы; группа вырабатывает определенную систему групповых норм, правил и ценностей, разделяемых большинством ее участников. Формируется психологический климат группы.

Распределение групповых ролей, особенности психологического климата группы, особенности групповой динамики - все это определяется личностными особенностями участников группы и формирует своеобразие межличностных отношений, свойственных именно конкретной группе.

На фоне межличностного взаимодействия между членами группы начинают развиваться и межличностные отношения.

Существуют определенные концепции, характеризующие эту психологическую категорию.

А.В. Петровский [3] предлагает концепцию межличностных отношений, в которой данные отношения моделируются в форме трехслойной сферы:

эмоциональные отношения, основанные на симпатиях и антипатиях членов коллектива;

ценности и нормы, принятые членами группы как второй слой;

глубинные образования малой группы, характеризующиеся совместной деятельностью и общими целями.

Расширенное понимание системы межличностных отношений мы находим у В.Б. Ольшанского [3], который включает в эту систему социально - перцептивные процессы и аттракцию, процессы взаимовлияния людей и ролевые отношения.

В.Б. Ольшанский различает в межличностных отношениях инструментальные, функциональные отношения и экспрессивные, эмоциональные.

Я.Л. Коломинский [4] включает в систему межличностных отношений в группе как личные, так и деловые отношения.

Таким образом, межличностные отношения - это субъективные связи, возникающие в результате их фактического взаимодействия и сопровождаемые уже различными эмоциональными и другими переживаниями (симпатиями и антипатиями) индивидов, в них участвующих.

В структуре межличностных отношений выделяют три компонента: когнитивный, эмоциональный, поведенческий.

Когнитивный компонент межличностных отношений включает в себя все психические процессы: ощущения, восприятие, представление, память, мышление, воображение. Взаимодействующий с другими людьми человек с помощью этих процессов познает индивидуально-психологические особенности партнеров по совместной деятельности. Под влиянием особенностей взаимных восприятий складываются и взаимопонимание, и взаимоотношения. Наиболее существенными характеристиками взаимопонимания являются его адекватность и идентификация.

Эмоциональный компонент взаимоотношений выражает положительные или отрицательные переживания, возникающие у человека под влиянием индивидуально-психологических особенностей других людей. Это могут быть симпатии или антипатии,

удовлетворенность собой, партнером, работой и т.д.

Ведущую роль в регулировании взаимоотношений играет поведенческий компонент. Он включает невербальные средства общения и действия, выражающие отношения данного человека к другим людям, к группе в целом.

Основным критерием оценки межличностных отношений является состояние удовлетворенности - неудовлетворенности группы и ее членов.

Важнейшую роль в этом играют симпатии - антипатии, привлекательность - непривлекательность. Первые проявляются только на эмоциональном уровне, а вторые включают момент притяжения - отталкивания [5]

Социально-психологический климат - показатель целостной удовлетворенности-неудовлетворенности всей группы от совместной жизни, деятельности, взаимоотношений, общения и взаимодействия.

Взаимоотношения динамичны, они возникают, меняются и развиваются. В их динамике выделяются три этапа [4]

Первый этап - возникновение взаимного контакта, взаимного восприятия и оценки людьми друг друга, что во многом обуславливает и характер взаимоотношений между ними. При этом имеют значение особенности личности воспринимающего, жизненный опыт, его ценности, ожидания, установки, различные эффекты восприятий, выполняемые ролевые функции и т.д. Адекватность понимания другого человека во многом зависит от способности эмоционально (а не только рационально) воспринять других людей, проявить чувство эмпатии.

Итак, первый этап межличностных отношений во многом обусловлен межличностным восприятием и его закономерностями.

Второй этап - возникновение межличностных отношений, формирование внутреннего отношения людей друг к другу на рациональном и эмоциональном уровнях.

Рациональный уровень представляет собой осознание взаимодействующими людьми достоинств и недостатков друг друга.

Характер внутреннего отношения зависит в немалой степени от сложившегося представления о другом человеке на этапе его первичного восприятия и оценки. В процессе накопления опыта контактов друг с другом первое мнение может укрепляться, а может и меняться. Если представление положительное, то и внутреннее отношение будет таковым. Немаловажную роль играет степень соответствия личностных качеств партнера ценностным ориентациям человека. При их совпадении возникает положительное внутреннее отношение.

Третий этап - обращение людей друг к другу как форма проявления внутреннего отношения. Следует учитывать, что отношение как внутреннее содержание и обращение, как внешняя форма его выражения не всегда совпадают.

Таким образом, особенности межличностных отношений в трудовом коллективе напрямую связаны с особенностями и характеристиками самого коллектива.

Список использованной литературы:

1. Журавлев А.А. Стиль в современной психологии управления. - М., 2006
2. Каспарьян Г.И. Формирование стабильного трудового коллектива. - Ростов-н/Д., 2000
3. Теория управления /Под ред. Ю.В. Васильева, Н.В. Парахиной, Л.И. Ушвицкого. - М., 2006
4. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. - Минск, 2001
5. Стиль и методы руководства / Сост. Попов С.В. Подволкий Г. Р. - М., 2005

УДК 343.140.02

Абылкасимов Ержан Рымбекович
магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей
научный руководитель: PhD, Сабитов С.М.

**ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДМЕТА ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РК**

***Аннотация.** Статья рассматривает актуальные проблемы определения предмета доказывания в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. Авторы анализируют основные аспекты определения предмета доказывания, включая вопросы сбора, допустимости и оценки доказательств. Особое внимание уделяется защите прав обвиняемого и обеспечению справедливости процесса. В статье также освещаются вызовы, связанные с использованием новых технологий и необходимость разработки соответствующих правовых механизмов. Работа представляет собой полезный вклад в понимание и решение сложных вопросов уголовного судопроизводства в современном казахстанском контексте.*

***Ключевые слова:** предмет доказывания; уголовный процесс, уголовное судопроизводство; доказательства; доказывание.*

***Аннотация.** Мақала Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлелдеу нысанасын айқындаудың өзекті мәселелерін қарайды. Авторлар дәлелдеу тақырыбын анықтаудың негізгі аспектілерін, соның ішінде дәлелдемелерді жинау, қабылдау және бағалау мәселелерін талдайды. Айыпталушының құқықтарын қорғауға және процестің әділдігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылады. Мақалада сонымен қатар жаңа технологияларды қолдануға байланысты қиындықтар және тиісті құқықтық тетіктерді әзірлеу қажеттілігі туралы айтылады. Жұмыс қазіргі қазақстандық контексте қылмыстық сот ісін жүргізудің күрделі мәселелерін түсінуге және шешуге пайдалы үлес болып табылады.*

***Түйінді сөздер:** дәлелдеу мәні; қылмыстық процесс, қылмыстық сот ісін жүргізу; дәлелдемелер; дәлелдемелер.*

***Annotation.** The article examines the actual problems of determining the subject of evidence in the criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan. The authors analyze the main aspects of determining the subject of proof, including the issues of collection, admissibility and evaluation of evidence. Special attention is paid to protecting the rights of the accused and ensuring the fairness of the process. The article also highlights the challenges associated with the use of new technologies and the need to develop appropriate legal mechanisms. The work is a useful contribution to understanding and solving complex issues of criminal justice in the modern Kazakh context.*

***Keywords:** the subject of proof; criminal procedure, criminal proceedings; evidence; proof.*

На сегодняшний день проблемные вопросы определения предмета доказывания в уголовном судопроизводстве остаются актуальными. В Казахстане, как и во многих других странах, существует постоянная потребность в развитии и усовершенствовании правовых норм и процессуальных механизмов, связанных с судопроизводством.

Возникают вопросы о том, что должно считаться предметом доказывания в уголовном процессе. Это может включать вопросы о том, какие доказательства допустимы, какие их виды считаются наиболее весомыми, как оценивать их достоверность и значимость.

Важно разработать эффективные механизмы для сбора и представления доказательств в суде. Это может включать в себя вопросы о процедурах сбора доказательств, их допустимости, защите прав обвиняемого при сборе и использовании доказательств и т.д.

С учетом развития технологий возникают новые возможности и вызовы в сфере судопроизводства. Вопросы безопасности данных, использование цифровых доказательств, обеспечение прозрачности и надежности электронных систем хранения и передачи информации - все это требует внимания и разработки соответствующих правовых механизмов.

Важно уделять должное внимание защите прав обвиняемого в процессе определения предмета доказывания. Это может включать в себя вопросы о недопустимости противоправного собирания доказательств, адекватности права на защиту, возможности применения средств защиты и т.д.

Необходимо стремиться к тому, чтобы процесс определения предмета доказывания был справедливым и эффективным. Это может включать в себя вопросы о сокращении времени и ресурсов, затрачиваемых на судопроизводство, повышении качества и объективности принимаемых судебных решений и т.д.

Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего в себя как изменения в законодательстве, так и внедрение новых процессуальных практик и технологий.

Доказательствами по закону являются любые существенные предметы или утверждения о фактах, которые могут быть представлены компетентному суду в качестве средства установления истинности любого предполагаемого факта, находящегося в его ведении.

Для того чтобы судебные решения основывались на истине, основанной на доказательствах, основной обязанностью судов является проведение надлежащего судебного разбирательства, позволяющего заслушивать и рассматривать доказательства. Так называемое доказательственное право состоит в основном из процессуальных норм, касающихся доказывания и представления фактов, будь то показания свидетелей, представление документов или физических объектов или утверждение иностранного законодательства. Многочисленные правила доказывания, которые сложились в рамках различных правовых систем, в основном были основаны на опыте и сформированы различными правовыми требованиями в отношении того, что является допустимым и достаточным доказательством.

Хотя доказательства в этом смысле имеют как юридические, так и технические характеристики, судебные доказательства всегда были скорее человеческой, чем технической проблемой. В разные периоды и на разных культурных этапах проблемы, связанные с доказательствами, решались совершенно разными методами. Поскольку способы получения доказательств явно различны и ограничены, они могут привести лишь к определенной степени вероятности, а не к абсолютной истине в философском смысле.

Проблема доказывания занимает одно из центральных мест в науке уголовного процессуального права. Ее разрешением на протяжении многих лет занимаются выдающиеся ученые-процессуалисты. Среди проблем доказывания в уголовном процессе можно выделить следующие аспекты, характерные для уголовного процессуального права и России, и Казахстана. Приведенные далее примеры рассмотрены на основе казахстанского закона.

Согласно ч.1 ст.23 УПК РК, уголовное судопроизводство осуществляется на основе принципа состязательности и равноправия сторон обвинения и защиты [1]. П.7 ст. 23 УПК РК, стороны, участвующие в уголовном процессе, равноправны, то есть наделены в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и УПК РК равными возможностями

отстаивать свою позицию. Однако, несмотря на вышесказанные нормы о равноправии и состязательности сторон в уголовном судопроизводстве, многие нормы для стороны защиты остаются декларативными.

В достаточной мере проблематичным представляется получение информации в досудебном производстве. В соответствии с ч.2 ст.23 УПК РК, уголовное преследование, защита и разрешение дела судом отделены друг от друга и осуществляются различными органами и должностными лицами. Согласно ч.3 вышеназванной статьи, обязанность доказывания виновности лица в совершении уголовного правонарушения и опровержение его доводов в свою защиту возлагаются на органы уголовного преследования, а при производстве в суде – на государственного и частного обвинителей. Другими словами, имея прямую обязанность доказывания виновности лица в совершении уголовного правонарушения, орган уголовного преследования не является органом, способствующим собирать доказательства касательно невиновности (непричастности) подозреваемого лица.

Как следует из п.5) ч.3 ст.122 УПК РК, защитник вправе производить опрос с согласия лиц, предположительно владеющих информацией, относящейся к уголовному делу. Определяющее слово здесь «с согласия», значит, свидетели могут отказаться от дачи каких-либо сведений защитнику. Иначе говоря, у защитника (стороны защиты) отсутствуют те полномочия, которые есть у следователя (стороны обвинения), что показывает их неравенство в сборе доказательств.

Следует согласиться с Т.С. Волчецкой, справедливо полагающей, что «расширение сферы деятельности защитника подозреваемого и обвиняемого по собиранию доказательств, законодательное расширение их прав при участии в следственных и иных процессуальных действиях ставит немало вопросов, касающихся эффективности применения ряда тактических приемов, наработанных криминалистикой» [2].

После принятия решения о возбуждении уголовного дела в суде к ведению уголовного процесса применяются строгие правовые нормы. Важно отметить, что в суд могут быть представлены только допустимые доказательства. «Допустимые» доказательства - это любые документы, свидетельские показания или вещественные доказательства, используемые в суде, которые помогают доказать или обосновать существенные элементы дела.

Еще одну проблему доказывания в уголовном процессе составляет, что sms-сообщения, аудио и видеозаписи не служат доказательством. Не служат доказательством так, как не фиксировались в протоколах процессуальных действий и по оценке доказательств являются недопустимыми, так как не получено в порядке, установленном в УПК РК. К примеру, гражданин обедает в ресторане и кто-то пришел и вылил на него краску, то есть унизил его честь и достоинство. Люди, увидевшее этот инцидент, сняли его видео. Но, это видео не служит доказательством по причине, что он не фиксировалось в протоколах процессуальных действий. Однако, честь и достоинство человека уже унижена (оскорбление), состав преступления: и субъект, и субъективная сторона, и объект, и объективная сторона есть. Так почему же видеозапись не служит доказательством? Согласно ч.1 ст.111 УПК РК, доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном УПК РК порядке орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, УК РК, совершение или несовершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела. В данном случае, видеозапись – показывает наличие деяния, совершение деяния определенным лицом. Но, так как получен незаконным способом, не служит доказательством.

Список использованной литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК.

2. Криминалистическая модульная методика расследования и поддержания государственного обвинения в суде (по делам об умышленном причинении тяжкого вреда здоровью) [Текст] : монография / Т. С. Волчецкая, М. В. Авакьян. — Москва : Юрлитинформ, 2019. — 198 с.

ӘОЖ [343.21](#)

Аймагамбетов Асылжан Аскенович

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарының өзекті мәселелері толық ашылған. Қазақстан Республикасында қылмыстың өсуі жағдайында қоғамға неғұрлым материалдық залал келтіретін экономикалық қылмыстық қылмыстар ерекше қауіп төндіреді. Кең мағынада экономикалық қылмыстарға контрабанда, жалған ақшаны немесе бағалы қағаздарды сатып алу-сату жөніндегі операциялар ережелерін бұзу, мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлау, парақорлық және т. б. жатады.

Аннотация. В данной статье полностью раскрыты актуальные проблемы уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности. В условиях роста преступности в Республике Казахстан особую опасность представляют экономические уголовные преступления, наносящие наибольший материальный ущерб обществу. В широком смысле экономические преступления включают контрабанду, нарушение правил операций по купле-продаже поддельных денег или ценных бумаг, кражу государственного и общественного имущества, взяточничество и т. д.

Annotation. This article fully discloses the actual problems of criminal offenses in the field of economic activity. In the context of increasing crime in the Republic of Kazakhstan, economic criminal offenses are particularly dangerous, causing the greatest material damage to society. In a broad sense, economic crimes include smuggling, violation of the rules of transactions for the purchase and sale of counterfeit money or securities, theft of state and public property, bribery, etc.

Түйін сөздер: мәжбүрлеу шаралары, медицина, медициналық сипаттағы, фармацевтикалық, дәрі.

Ключевые слова: принудительные меры, медицина, медицинского характера, фармацевтические, лекарства.

Keywords: coercive measures, medicine, of a medical nature, pharmaceutical, medicines.

Экономика саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық объектілеріне Қазақстан Республикасының нарықтық экономикасында, қоғам мен азаматтар мүддесіндегі сауда жағдайларында қалыптасатын қоғамдық қатынастар жатады.

Қазіргі уақытта экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық қылмыстар қылмыс саласында да үлкен орын алады, өйткені бұл қылмыстар басқа қылмыстарға қарағанда қасақана және көп дәрежеде жасалады, яғни адам мен азаматтарға қарсы қылмыстар ауыр зардаптарға ие. адамға және азаматқа қарсы қылмыстардан гөрі.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 29 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған құқықтық саясат

тұжырымдамасында Экономиканы мемлекеттік реттеу саласындағы заңдар әлеуметтік-экономикалық даму процесіне нарықтық қатынастарды реттейді. Қатысушылардың өзара іс-қимыл тәртібін қамтамасыз ету үшін қолданыстағы заңнамаға экономиканың нарықтық секторын одан әрі жетілдіру мақсатында өзгерістер енгізу қажет. Экономикалық қылмыс экономика саласын, экономикалық қызмет саласын қамтығандықтан, осы топтың қылмыстары әлеуметтік қауіптің жоғарылауымен байланысты, ал экономика салаларының әртүрлілігі осы топтың қылмыстары көбінесе іс жүзінде жасалатынын көрсетеді.

Мұндай мемлекеттің алдында тұрған міндеттерді сәтті шешуге кедергі келтіретін факторлар, ең алдымен, геосаяси және ішкі жағдай және оны қоғамның идеологиялық, рухани және адамгершілік бағыттарына бөлу болып табылады. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасындағы мемлекеттің мүдделеріне, оның ішінде елдің қаржылық қызметіне нұқсан келтіретін экономикалық қызмет саласындағы қылмыстарды мұқият тергеудің өзектілігі мен уақтылығын атап өту маңызды.

М. О. Наукенов «сыбайлас жемқорлық» және «ұйымдасқан қылмыс» ұғымдарын салыстыруды ұсынады. Оның айтуынша, сыбайлас жемқорлықты ұйымдасқан қылмыс мемлекеттік органдардың жұмысын «бақылау» құралы ретінде пайдаланады, бұл жағдайда қылмысқа әлеуметтік бақылау бейтараптандырылады, ал ұйымдасқан қылмыс билікті өз мақсаттарына жету және саяси шешімдер қабылдауға әсер ету үшін пайдаланады [1, б.25].

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев атап өткендей: «сыбайлас жемқорлық - бұл әлемдегі бірде-бір ел, саяси жүйе де, саяси жүйе де қорғалмаған жаһандық проблема» [2, б.45].

А. П. Ағыбаевтың айтуынша, «сыбайлас жемқорлық-бұл кез-келген лауазымды тұлғаның өзіне және басқаларға заңсыз пайда табу мақсатында жасаған қылмысы [3, б.98].

Сыбайлас жемқорлық ұйымдарының билікті пайдалануына, пара беруші мен парақордың мәртебесіне, пара берушінің пайдасына, парақорлықтың мақсаттарына, сыбайлас жемқорлықтың таралуы мен жиілігіне байланысты сыбайлас жемқорлықтың түрлері мен типологиясын қарастыру үшін келесі жіктеуді қарастырайық.

Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне Қазақстан елді бағалаудың белгілі бір деңгейіне қарамастан 105-ші орынды алады, бұл мемлекет пен қоғам тарапынан одан әрі сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралардың қажеттілігін растайды.

Осыған байланысты көлеңкелі экономиканың жоғары деңгейін жатқызуға болатын табысты іске асырудың негізгі факторларын бөліп көрсету қажет.

Бүгінгі таңда мемлекеттік құрылымдар қабылдап жатқан шараларға қарамастан, сыбайлас жемқорлықтың негізгі көздерінің бірі болып табылатын көлеңкелі экономиканың үлесі елеулі болып қалуда.

Шетелдік сарапшылардың бағалауы бойынша дамыған елдерде көлеңкелі экономикаға жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 10-15% - ы, өтпелі экономикасы бар елдерде - 23-28% - ы, ал дамушы елдерде-40-45% - ы тиесілі.

Сонымен қатар, Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне сәйкес барлық көшбасшы елдерде көлеңкелі экономиканың деңгейі төмен. Тиісінше, көлеңкелі экономикасы ірі елдерде сыбайлас жемқорлық жоғары [4, б.45].

Қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлыққа және Экономикалық қылмысқа қарсы күрес елдің құқық қорғау және бақылаушы органдарының маңызды міндеті болып табылады. Алайда, бұл қылмыстармен тек қылмыстық және әкімшілік шаралармен күресуге болмайды. Өзара байланысты экономикалық, әлеуметтік, заңдық, адвокаттық және басқа да міндеттер кешенін орындау қажет [5, б.79]

Парақорлықтағы қылмыстар 42,5% - ға (293 - тен 418-ге дейін), оның ішінде парақорлық-31% - ға (148-ден 194-ке дейін), парақорлық-55% - ға (135-тен 209-ға дейін) ұлғайды. Бұл ретте сенімгерлік мүлікті сатып алу және жоғалту 2,5% - ға (354-тен 362-ге дейін) ұлғайды [6, б.65].

Сыбайлас жемқорлықпен табысты күресетін елдерге Дания, Финляндия, Швеция, Жаңа Зеландия, Канада, Нидерланды, Норвегия, Швейцария, Австралия, Сингапур, Люксембург, Ирландия, Германия, Ұлыбритания, Израиль, АҚШ, Австрия, Исландия және Жапония жатады.

АҚШ пен Канададағы мемлекеттік басқару жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мен жолын кесудің ең тиімді әдістерінің бірі [7].

Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл Қазақстан мен Президент Қ.К. Тоқаевтің мемлекеттік саясатының маңызды стратегиялық басымдығы болып табылады. Мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат елдегі әлеуметтік, экономикалық және саяси тұрақтылықты нығайтуға, азаматтар мен қоғамның құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін жалпы қылмыстық көріністерден қорғау деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің бұрын іске асырылған мемлекеттік бағдарламаларының нәтижелері сыбайлас жемқорлықтың одан әрі дамуына кедергі келтіретін пәрменді жағдайларды қалыптастыру бойынша бүкіл мемлекет пен қоғамның дәйекті жүйелі жұмысын одан әрі жүргізудің орындылығы мен қажеттілігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Агыбаев А.Н., Нукунов М.О. Понятие “коррупционная преступность” и система мер борьбы с ней // Проблемы совершенствования борьбы с преступностью, наркобизнесом, терроризмом, религиозным экстремизмом: Сб. науч. тр. – Караганда, 2001.
2. Қазақстан әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы //Егемен Қазақстан. 2022 жыл 2 наурыз
3. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» 1998 ж. 2 шілдедегі №267 - 1 Заңы. //Казахстанская правда. - 1998 ж. 9 шілдедегі. - №132.
4. Турсынбаев Д. Причины и условия, порождающие коррупцию в Республике Казахстан. //Фемида. - №2. 2008. – С. 13-15.
5. Президент предложил радикальную программу борьбы с преступностью. /Казахстанская правда, за 21 марта 1995 года.
6. Жандарбеков Р. Жемқорлықпен күрес ешқашан бәсеңдемейді //Арқа Ажары. - № 8. 2008. – Б. 2.
7. Гилевская М.А. Анализ антикоррупционной программы Сеула. 20.02.2008. <http://crime.vl.ru> С. 1-5.

УДК 343.131

Алшынбайұлы Бекжігіт

2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.
ғылыми жетекшісі: PhD, Сабитов С.М.

АЗАМАТТАРДЫҢ СОТ ТӨРЕЛІГІНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕТІКТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

***Аннотация.** Бұл мақала азаматтардың қазіргі қоғамдағы сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ететін тетіктер мен құралдарды қарастырады. Қылмыстық процестің контекстінде авторлар әділ және қол жетімді сот процесін қамтамасыз ету үшін қолданылатын әртүрлі әдістер мен құралдарды талдайды. Адвокаттардың рөліне, тегін құқықтық көмек көрсетуге, іс жүргізу кепілдіктеріне және қылмыстық процесте азаматтардың құқықтарын қорғау тетіктеріне ерекше назар аударылады.*

Сондай-ақ, мақалада адвокаттардың жеткіліксіздігі, заңгерлік қызметтерге жоғары шығындар және бюрократиялық кедергілер сияқты сот төрелігіне қол жетімділікті қамтамасыз ету тетіктері кездесетін қиындықтар мен проблемалар сипатталған. Осыған қарамастан, авторлар сот төрелігін жақсарту және барлық азаматтар үшін сот процесінің қолжетімділігін арттыру үшін бірқатар практикалық нұсқаулар ұсынады.

Теориялық және эмпирикалық дәлелдерге сүйене отырып, мақала сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету тетіктерін дамытудың заманауи тәжірибелері мен перспективаларына шолу болып табылады, бұл оны заң мамандары үшін, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға қызығушылық танытатын кез келген адам үшін пайдалы зерттеуге айналдырады.

Түйінді сөздер: сот ісін жүргізу, азаматтардың құқықтары, сот төрелігі, бәсекелестік.

Аннотация. Данная статья рассматривает механизмы и инструменты, которые обеспечивают доступ граждан к правосудию в современном обществе. В контексте уголовного процесса авторы анализируют различные методы и средства, которые используются для обеспечения справедливого и доступного судебного процесса. Особое внимание уделяется роли адвокатов, предоставлению бесплатной правовой помощи, процессуальным гарантиям и механизмам защиты прав граждан в уголовном процессе.

Статья также описывает вызовы и проблемы, с которыми сталкиваются механизмы обеспечения доступа к правосудию, такие как недостаточное количество адвокатов, высокие расходы на юридические услуги и бюрократические препятствия. Несмотря на это, авторы предлагают ряд практических рекомендаций для улучшения системы правосудия и повышения доступности судебного процесса для всех граждан.

Исходя из теоретических и эмпирических данных, статья представляет собой обзор современных практик и перспектив развития механизмов обеспечения доступа к правосудию, что делает ее полезным исследованием для специалистов в области права, а также для всех, кто интересуется защитой прав и свобод граждан.

Ключевые слова: судопроизводство, права граждан, правосудие, состязательность.

Annotation. This article examines the mechanisms and tools that ensure citizens' access to justice in modern society. In the context of the criminal process, the authors analyze various methods and means that are used to ensure a fair and accessible judicial process. Special attention is paid to the role of lawyers, the provision of free legal assistance, procedural guarantees and mechanisms for protecting citizens' rights in criminal proceedings.

The article also describes the challenges and problems faced by mechanisms to ensure access to justice, such as an insufficient number of lawyers, high costs of legal services and bureaucratic obstacles. Despite this, the authors offer a number of practical recommendations to improve the justice system and make the judicial process more accessible to all citizens.

Based on theoretical and empirical data, the article provides an overview of modern practices and prospects for the development of mechanisms for ensuring access to justice, which makes it a useful study for legal professionals, as well as for anyone interested in protecting the rights and freedoms of citizens.

Keywords: judicial proceedings, citizens' rights, justice, competitiveness.

Қазіргі қоғамда сот төрелігіне қол жеткізу азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Әділ сот процесінің кепілдігі және құқықтарды қорғау үшін сотқа жүгіну мүмкіндігі құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарына айналады. Осы зерттеу аясында біз азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ететін тетіктер мен құралдарға, атап айтқанда, қылмыстық процесс аясында жүгінеміз.

Бұл тақырыпты зерттеу мемлекеттердің құқықтық мемлекетті дамытуға және азаматтардың құқықтарын қорғауға деген ұмтылысы тұрғысынан өзекті болып табылады. Дегенмен, әртүрлі механизмдер мен құралдардың болуына қарамастан, көптеген елдер адвокаттардың жеткіліксіздігі, заң қызметтеріне жоғары шығындар, бюрократиялық кедергілер және ұзақ мерзімді сот процестері сияқты сот төрелігіне қол жеткізуде қиындықтарға тап болады.

Бұл кіріспеде біз азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін бар тетіктер мен құралдарды түсінуге тырысамыз, сондай-ақ олардың тиімділігі мен кездесетін проблемаларын талдаймыз. Біз сондай-ақ сот процесінің қолжетімділігі мен әділдігін арттыру мақсатында осы тетіктерді жақсарту перспективаларын қарастырамыз.

Теориялық және эмпирикалық мәліметтерге, сондай-ақ қолданыстағы тәжірибелерді талдауға сүйене отырып, бұл зерттеу азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету тетіктері мен құралдарын жақсарту үшін практикалық ұсыныстар мен ұсыныстар әзірлеуді қамтиды. Осылайша, біздің зерттеуіміздің мақсаты сот төрелігі жүйесін жетілдіруге және азаматтардың құқықтарын қорғауға үлес қосу болып табылады.

Барлық елдердегі сот жүйесі мемлекеттегі күштердің тепе-теңдігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады және оның тиімділігі қоғамның Үкіметтің адалдығына деген сенімін нығайтуға ықпал етуі мүмкін. Тарихи тұрғыдан алғанда, жалпы және азаматтық құқық жүйелері сот жүйесі институтының тұжырымдамасын жасауға әр түрлі көзқараспен қарайды. Алайда, соңғы онжылдықтарда бұл жүйелер дамып, олардың тұрақты жақындасуына әкелетін өзара әсер етеді. Сондықтан белгілі бір елдің сот жүйесінің даму тарихын білу ғана емес, сонымен қатар соңғы жылдары болып жатқан өзгерістерді байқау және түсіну маңызды.

Жалпы Заңнан бастау алатын жүйелерде сот жүйесі дәстүрлі түрде айтарлықтай күш пен тәуелсіздікке ие. Билік тармақтарын бөлу моделінде сот жүйесі әрқашан мемлекеттік биліктің жеке және тәуелсіз тармағы ретінде қарастырылады. Жалпы құқық жүйелерінде судьялар әдетте кепілдендірілген мерзімге ие және бюджет пен ішкі басқару мәселелерінде айтарлықтай автономияға ие. Мұндай жүйелерге тән кемшіліктерге кейбір елдерге тән саяси-кейбір салаларда судьяларды судьяларды тағайындаудың кәсіби сипатынан гөрі халық сайлай алады, бұл осы процедураның ашықтық деңгейін төмендетуі мүмкін.

ҚР Конституциясының 13-бабының 2-бөлігі, 12-бабының 1-бөлігінде мемлекеттің адам құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруін жалпы белгілеуден басқа, әрқайсысының өз құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғау құқығының заңнамалық негізін айқындайды [1]. Бұл тұрғыда қылмыстан зардап шеккен адамның жеке басының құқықтарын қамтамасыз ету ерекше өзекті болып табылады, оған қатысты оған тікелей қылмыспен моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян келтірілді деп өтірік айтуға негіз бар адам қылмыстық сот ісін жүргізуде танылады (ҚПК-нің 75-бабының 1-бөлігі) [2]. Зиянның кез-келген түрі адамның белгілі бір конституциялық құқықтарының бұзылуына әкеледі: жеке басына, меншігіне, үйіне, өміріне және т. б. қол сұғылмаушылық құқығы.

ҚР ҚПК 12-бабының 3-бөлігінің конституциялық нормаларына сәйкес: «мемлекет жәбірленушіге сот төрелігіне қол жеткізуді және заңда белгіленген жағдайларда және тәртіппен келтірілген залалдың орнын толтыруды қамтамасыз етеді», - деп белгілейді. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 13-бабының 1-бөлігі «әркім өз құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы...», яғни. осы нормада қорғаудың өзіндік түрі - өзін-өзі қорғау өзінің бекітілуін тапты. Конституцияда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын кепілдендірілген мемлекеттік қорғауды жариялай отырып, мемлекет осы құқықтар мен бостандықтарды қорғау үшін мемлекеттік билік органдарының міндетін алды. Бұл міндет әркімнің билік органдарынан өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап ету құқығына сәйкес келеді. Конституциядағы және басқа да нормативтік құқықтық актілердегі» қорғау «термині қылмыстық процестегі рөліне қарамастан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудан тұратын

қызметке сілтеме жасау үшін қолданылады. Бұл тұрғыда қорғау құқығының субъектісі қылмыстан келтірілген залалды өтеуге ұмтылған жәбірленуші болып табылады[3].

Л.В. Брусницынның пікірі бойынша «құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғаудың кепілдігі, сот төрелігіне қол жеткізудің шындығы мемлекеттің жәбірленушілер мен өзге де азаматтарға құқық қорғау және сот органдарына жасалған қылмыс туралы арызбен жүгіну еркіндігін, олардың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу қауіпсіздігін, оның барысында салалық және конституциялық, оның ішінде іске асырылуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасауында да жатыр және сот төрелігі құқықтары (яғни әділ сот шешімі)» [4]. Сондықтан адам құқықтарын қорғаудағы маңызды бағыт жәбірленушінің құқықтарын қорғау болуы керек.

ҚР ҚПК 12-бабында жәбірленушілердің сот төрелігіне қол жеткізу кепілдігін бекіту заң шығарушының бұл мәселеге ерекше мән беретінін білдіреді. Осы саладағы қазіргі жағдай жеке адамға құқықтарды сот арқылы қорғауға жүгіну (жеке немесе жеке-қоғамдық айыптау істері бойынша), берілген іс жүргізу құқықтарын пайдалану туралы мәселені шешуде шынымен ішкі таңдау еркіндігін қамтамасыз ететін қажетті құқықтық құралдардың жеткіліксіздігін көрсетеді.

Қылмыстан зардап шеккен адам сот төрелігін қорғау үшін жүгінген кезде сот төрелігін қамтамасыз ету проблемалы болып қала береді, өйткені қылмыстан кейінгі әсер жәбірленушілерге ғана емес, куәгерлерге де, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу қызметіне қатысатын басқа адамдарға да қатысты. Сондықтан түбегейлі заңнамалық белгілеу-мемлекеттің азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз етуі, бір жағынан қазіргі уақытта жоқ екінші жағынан, қажетті салалық кепілдіктер - мемлекетке осы конституциялық құқықтың кепілгері рөлін жүктеу осындай шараларды құруды талап етеді.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасында республикалық іс жүргізу заңнамасын адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты халықаралық қағидаттарға сәйкес келтіруге әрекет жасалды. Бұл тұрғыда жеке адамның, атап айтқанда жәбірленушінің құқықтарының кепілдіктері ерекше маңызға ие. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде жәбірленушінің құқықтарының кепілдіктері туралы айтатын болсақ: А) жәбірленушілерге қылмыстан олардың заңмен қорғалатын құқықтарын түсіндіру, б) сот төрелігіне қол жеткізудің нақты тетігін құру, в) келтірілген зиян үшін өтемақыны қамтамасыз ету.

Қылмыстардан жәбірленушілердің қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған сот рәсімі жәбірленушінің алдын ала тергеу және сот талқылауы барысында олардың рөлін түсіндірумен, қылмыстық сот ісін жүргізудің барлық кезеңдерінде олардың пікірлері мен тілектерін баяндау және қарау мүмкіндігін қамтамасыз етумен, оларға тиісті заңдық және өзге де көмек көрсетумен, жәбірленушілер үшін қолайсыздықтарды барынша азайту үшін шаралар қабылдаумен, оларды қорғаумен сүйемелденуге тиіс жеке өмірі мен қауіпсіздігін, сондай-ақ олардың отбасылары мен куәгерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оларды қорқытудан қорғау.

Жәбірленушінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы ретіндегі іс жүргізу жағдайының ерекшелігі оның құқықтары жасалған қоғамдық қауіпті заңсыз әрекеттің нәтижесінде бұзылғандығы болып табылады. Сондықтан қылмыстық істер бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын органдар қылмыстық іс бойынша іс жүргізу процесінде жәбірленушінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етіп қана қоймай, жасалған қылмыс нәтижесінде бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге немесе өтеуге тиіс. Сондықтан қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы адам құқықтарын қорғаудағы маңызды бағыт жәбірленушінің құқықтарын қорғау болуы тиіс. Бұл құқықты қамтамасыз етудің маңыздылығы қылмыстық процестің азаматтарға қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолдану мүмкіндігі кең Мемлекеттік қызмет саласы екендігіне байланысты. Сонымен қатар, азаматтарға қылмыстық процесте олардың құқықтарын қамтамасыз ету әл-ауқаттан алыс. Қылмыстық сот ісін жүргізуде тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы қағидатын негізге ала отырып, жәбірленуші де, айыпталушы да тең іс жүргізу

құқығына ие болуға тиіс. Мысалы, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларында көзделген айыпталушы мен жәбірленушінің құқықтарын талдау олардың жәбірленушіге қарағанда айыпталушыда әлдеқайда көп екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Заң шығарушы жәбірленушіге қарағанда айыпталушының құқықтарына көбірек кепілдік береді.

1. Ең алдымен, бұл азаматтардың заң көмегін алу және заңда тегін көзделген жағдайларда адвокаттың қызметтерін пайдалану құқығы сияқты конституциялық құқығына қатысты. Мысалы, айыпталушы кедей болса, адвокаттың қызметтерін тегін пайдалануға құқылы. Кедей жәбірленушіге мұндай құқық берілмейді.

Егер ҚР ҚПК нормаларында қорғаушының міндетті қатысу жағдайлары көзделсе, онда жәбірленуші өкілінің міндетті қатысуына қатысты заң үнсіз қалады. Жәбірленуші кәмелетке толмаған немесе сот ісін жүргізу тілін білмейтін, физикалық немесе психикалық кемістігі бар адам болған жағдайлар, яғни. процесте өз құқықтары мен заңды мүдделерін тиісті түрде дербес қорғауға мүмкіндік бермейтін жағдайлар. Сондықтан, біздің ойымызша, кедей айыпталушыға тегін заң көмегін көрсету туралы Заңның ережелері кедей жәбірленушіге де қатысты болуы керек. Сонымен қатар, жәбірленушінің өкілі-адвокаттың міндетті түрде қатысу жағдайларын қарастыру қажет, онда соңғысы өзінің қорғау құқығын дербес жүзеге асыра алмайды.

2. Алдын ала тергеу аяқталғаннан кейін (анықтаушы) айыптау қорытындысының (айыптау хаттамасының) көшірмесін тапсыруға тиіс айыпталушыдан айырмашылығы, жәбірленушіге бұл көшірмелер ол мәлімдеген өтініш болған жағдайда ғана тапсырылады.

Қорытындылай келе, азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз етудің тетіктері мен құралдарын зерттеу қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады, мұнда құқықтар мен әділеттілік барған сайын маңызды аспектілерге айналады. Зерттеу барысында біз әділ және қол жетімді сот процесін қамтамасыз ету үшін қолданылатын әртүрлі әдістер мен құралдарға назар аудардық, әсіресе қылмыстық процесс аясында.

Біз адвокаттардың рөлі, тегін құқықтық көмек көрсету, процедуралық кепілдіктер және азаматтардың құқықтарын қорғау тетіктері сот төрелігіне қол жеткізуде шешуші рөл атқаратынын көрдік. Алайда, біз сондай-ақ адвокаттардың жеткіліксіздігі, заң қызметтеріне жоғары шығындар және көптеген азаматтар үшін әділеттілікке қол жеткізуді қиындататын бюрократиялық кедергілер сияқты бірқатар қиындықтар мен проблемаларды таптық.

Осы сын-қатерлерге қарамастан, біз сот төрелігі жүйесін жақсарту және барлық азаматтар үшін сот процесінің қолжетімділігін арттыру үшін әлеует бар екеніне сенімдіміз. Біз адвокаттар санын көбейту, тегін құқықтық көмек бағдарламаларын әзірлеу, бюрократиялық процедураларды қысқарту және құқықтар мен сот процесі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету сияқты бірқатар практикалық шаралар мен ұсыныстарды енгізуді ұсынамыз.

Жалпы, азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету тетіктері мен құралдарын зерттеу құқықтық мемлекеттің дамуы мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін маңызды болып табылады. Біздің қорытындыларымыз бен ұсыныстарымыз сот төрелігі жүйесін жақсарту және барлық азаматтар үшін әділетті және қолжетімді сот процесін құру үшін пайдаланылады деп үміттенеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V // Казахстанская правда. 2014. № 133 (27754).
3. Ларин А.М. Защита прав человека и гражданина в уголовном судопроизводстве//Общая теория прав человека /Отв. Ред. Е.А. Лукашева. - М., 1996. - С.169-170.

4. Брусницын Л.В. Правовое обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию. - М., 1999. - С.27.

УДК 343.1.01

Аубакирова Асел Орынбасаровна
магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей
научный руководитель: PhD, Сабитов С.М.

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И ПРОЯВЛЕНИЯ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРАВОМ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Данная статья представляет собой обзор основных форм и проявлений злоупотребления правом в уголовном процессе. Авторы анализируют различные аспекты данной проблемы, включая непропорциональные действия со стороны правоохранительных органов, манипуляции с доказательствами, а также превышение полномочий и незаконные действия участников уголовного процесса. Особое внимание уделяется влиянию злоупотреблений на справедливость и эффективность уголовного судопроизводства. В статье также рассматриваются пути противодействия злоупотреблениям правом, включая усовершенствование законодательства, совершенствование процессуальных механизмов контроля и надзора, а также обучение и подготовка участников уголовного процесса. Работа представляет интерес для специалистов в области права, правоохранительных органов и всех заинтересованных вопросах справедливости и законности в уголовном процессе.

Ключевые слова: Уголовный процесс, злоупотребление правом, досудебное расследование, участники уголовного процесса.

Аннотация. Бұл мақала қылмыстық процесте құқықты теріс пайдаланудың негізгі нысандары мен көріністеріне шолу болып табылады. Авторлар бұл мәселенің әртүрлі аспектілерін, соның ішінде құқық қорғау органдарының заңсыз әрекеттерін, дәлелдермен айла-шарғы жасауды, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушылардың өкілеттіктерін асыра пайдалануды және заңсыз әрекеттерін талдайды. Қиянаттың қылмыстық сот ісін жүргізудің әділдігі мен тиімділігіне әсеріне ерекше назар аударылады. Мақалада заңнаманы жетілдіруді, бақылау мен қадағалаудың іс жүргізу тетіктерін жетілдіруді, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушыларды оқыту мен дайындауды қоса алғанда, құқықты теріс пайдалануға қарсы іс-қимыл жолдары қарастырылады. Жұмыс құқық, Құқық қорғау органдары саласындағы мамандарды және қылмыстық процестегі әділеттілік пен заңдылықтың барлық мүдделі мәселелерін қызықтырады.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс, құқықты теріс пайдалану, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, қылмыстық процеске қатысушылар.

Annotation. This article provides an overview of the main forms and manifestations of abuse of law in criminal proceedings. The authors analyze various aspects of this problem, including illegal actions on the part of law enforcement agencies, manipulation of evidence, as well as abuse of authority and illegal actions of participants in the criminal process. Special attention is paid to the impact of abuse on the fairness and effectiveness of criminal proceedings. The article also discusses ways to counteract abuse of law, including improving legislation, improving procedural control and supervision mechanisms, as well as education and training of participants in criminal proceedings. The work is of interest to specialists in the field of law, law enforcement agencies and all interested in issues of justice and legality in criminal proceedings.

Keywords: Criminal proceedings, abuse of law, pre-trial investigation, participants in the criminal process.

Злоупотребление правом может привести к нарушению прав и свобод граждан, а также к неправомерным действиям со стороны правоохранительных органов. Изучение форм и проявлений злоупотребления правом поможет выявить угрозы для прав граждан и разработать механизмы их защиты.

Злоупотребление правом подрывает основы справедливости и законности в уголовном процессе. Это может влиять на результаты судебных решений, а также на доверие общества к системе правосудия.

Изучение форм злоупотребления правом в уголовном процессе важно для поддержания профессиональной этики и ответственности участников уголовного процесса, включая правоохранительные органы, прокуратуру и суд.

Многие международные организации и общественные организации выделяют проблему злоупотребления правом как одну из важных задач в сфере правосудия. Разработка стратегий по борьбе с этим явлением помогает гармонизировать законодательство и судебные практики с международными стандартами.

Современное общество все более требовательно к прозрачности и открытости в деятельности правоохранительных органов и судов. Изучение форм злоупотребления правом помогает выявить и устранить потенциальные проблемы и несправедливости в системе уголовного правосудия.

Таким образом, изучение основных форм и проявлений злоупотребления правом в уголовном процессе является актуальным и важным для обеспечения справедливости, законности и эффективности уголовного правосудия.

В юридической науке отсутствует общепризнанное понятие «злоупотребление правом». Помимо этого, до сих пор ведутся споры относительно допустимости существования самого термина. Существует точка зрения, что использование этого понятия некорректно, оно лишено всякого смысла, поскольку фактически означает действие, совершенное за пределами права, а следовательно, сама правовая возможность не может быть противоправной [1, с.426].

Однако наибольшее распространение получила противоположная точка зрения, сторонники которой отстаивают самостоятельность исследуемой категории [2, с.117]. Эта позиция представляется более убедительной, поскольку в процессе злоупотребления пределы права не нарушаются, происходит искажение его назначения за счет неправомерных мотивов, целей управомоченного лица. К этому выводу можно прийти, обратившись к правилам языковой логики: «глагол “злоупотреблять” тяготеет к существительному, позитивная смысловая нагрузка которого бесспорна. Употребить что-либо во вред себе или другим – значит обратить хорошее средство для плохой цели» [3, с.75].

Необходимо отметить, что сторонники допустимости термина «злоупотребление правом» не сходятся в определении его сущности. Как следствие, в литературе выделяется несколько позиций. Согласно первой злоупотребление правом – это особый вид правонарушения, совершаемый управомоченным лицом и представляющий собой использование неправомерных форм реализации права в рамках дозволенного ему законом общего типа поведения [4, с.115]. В.П. Грибанов определил, что при злоупотреблении субъект превышает пределы осуществления гражданских прав, под которыми следует понимать определенные запреты, ограничивающие свободу управомоченного лица [5, с.63].

В качестве таковых могут выступать предметные (круг деяний, допустимых для лица на основе его субъективного права); субъектные (характеристика правового статуса управомоченного субъекта); временные (время осуществления конкретного субъективного права) пределы. В отличие от него, О.А. Поротикова понимает под границами осуществления прав «отраслевую разновидность общеправовых сдерживающих стимулов поведенческой активности, призванных оказать внешнее упорядочивающее воздействие на мотивацию, способы, средства и характер использования заложенных в содержании субъективного гражданского права возможностей» [3, с.30].

Придерживаясь вышеизложенной позиции, Я.В. Грель определил, что злоупотребление правом можно назвать правонарушением только в случае, когда под последним подразумевается всякий отход от правовой нормы, поскольку такие признаки данного противоправного деяния, как вина, общественная опасность, наличие особого состава характерны лишь для некоторых видов злоупотреблений [6, с.68].

Исследование основных форм и проявлений злоупотребления правом в уголовном процессе является важным шагом в понимании сложных проблем справедливости и законности в сфере правосудия. В ходе работы были выявлены различные аспекты этой проблемы, от неправомерных действий со стороны правоохранительных органов до манипуляций с доказательствами и превышения полномочий участников уголовного процесса.

Одной из основных констатаций является то, что злоупотребления правом имеют серьезные негативные последствия для справедливости и эффективности уголовного судопроизводства. Они могут привести к ошибочным осуждениям, неправомерному лишению свободы, а также к нарушению основных прав и свобод граждан.

Однако, несмотря на сложность проблемы, были выявлены и пути ее решения. Это включает усовершенствование законодательства, обучение и подготовку участников уголовного процесса, а также укрепление контроля и надзора за их деятельностью.

Важно также подчеркнуть роль общественного мнения и активного участия граждан в противодействии злоупотреблениям правом. Общественное освещение проблемы, а также обращение в суд и другие органы надзора, могут способствовать повышению ответственности и снижению уровня злоупотреблений.

В заключение, исследование форм и проявлений злоупотребления правом в уголовном процессе позволяет лучше понять механизмы данного явления и разработать эффективные меры по его преодолению. Систематический подход к решению этой проблемы является ключевым для обеспечения справедливости, законности и доверия к судебной системе.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Известия Академии наук СССР. 1946. № 6. С. 424– 436.
2. Бару М.И. О статье 1 Гражданского кодекса // Советское государство и право. 1958. № 12. С. 117–120.
3. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. М. : Волтерс Клувер, 2007. 256 с.
4. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве. СПб. : Издат. дом СПб. гос. ун-та, 2005. 360 с.
5. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М. : Статут, 2000. 411 с
6. Грель Я.В. Злоупотребление сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук. Новосибирск, 2006. 240 с.

УДК 433

Жумабеков Ербол Куламкадырович
магистрант 2 курса, Alikhan Vokeikhan University, г. Семей
ғылыми жетекші: PhD, Сабитов С.М.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДВОКАТУРАНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасында адвокатура пайда болған сәттен бастап қазіргі заманға дейінгі даму тарихына шолу болып табылады. Авторлар бұл

процестің негізгі кезеңдерін, соның ішінде алғашқы адвокаттық ұйымдардың пайда болуын, адвокаттардың қызметін реттейтін заңнамадағы өзгерістерді және олардың ел тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі қоғамдағы рөлін қарастырады.

Мақалада Қазақстандағы адвокатураның заманауи тәжірибесін қалыптастырған маңызды тарихи оқиғалар мен үрдістер баяндалады. Адвокаттардың азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы, сот процестеріндегі әділеттілік пен заңдылықты қамтамасыз етудегі рөліне ерекше назар аударылады.

Қазақстан Республикасындағы адвокатура тарихына бұл шолу елдегі құқықтық жүйеге және адам құқықтарын қорғауға мүдделі барлық адамдар үшін қызығушылық тудырады. Ол Қазақстандағы адвокаттық мамандықтың өткені мен бүгінін және оның қоғам үшін маңыздылығын жақсы түсінуге көмектеседі.

Түйінді сөздер: Адвокаттық қызмет, адвокатура, қылмыстық істер бойынша адвокаттың қатысуы.

Аннотация. Статья представляет собой обзор истории развития адвокатуры в Республике Казахстан с момента ее возникновения до современных времен. Авторы рассматривают ключевые этапы этого процесса, включая появление первых адвокатских организаций, изменения в законодательстве, регулирующем деятельность адвокатов, и их роль в обществе на различных этапах истории страны.

В статье освещаются важные исторические события и тенденции, которые сформировали современную практику адвокатуры в Казахстане. Особое внимание уделяется роли адвокатов в защите прав и свобод граждан, обеспечении справедливости и законности в судебных процессах.

Этот обзор истории адвокатуры в Республике Казахстан представляет интерес для всех, кто интересуется правовой системой и защитой прав человека в стране. Он помогает лучше понять прошлое и настоящее адвокатской профессии в Казахстане и ее значимость для общества.

Ключевые слова: адвокатская деятельность, адвокатура, участие адвоката по уголовным делам.

Annotation. The article is an overview of the history of the development of the legal profession in the Republic of Kazakhstan from its inception to modern times. The authors consider the key stages of this process, including the emergence of the first law firms, changes in legislation regulating the activities of lawyers, and their role in society at various stages of the country's history.

The article highlights important historical events and trends that have shaped the modern practice of advocacy in Kazakhstan. Special attention is paid to the role of lawyers in protecting the rights and freedoms of citizens, ensuring justice and legality in court proceedings.

This review of the history of the legal profession in the Republic of Kazakhstan is of interest to anyone interested in the legal system and the protection of human rights in the country. It helps to better understand the past and present of the legal profession in Kazakhstan and its importance to society.

Keywords: advocacy, advocacy, participation of a lawyer in criminal cases.

Қазақстан Республикасындағы адвокатураның тарихы елдегі құқықтық жүйе мен азаматтық құқықтар мен бостандықтардың дамуын зерттеудің маңызды аспектісі болып табылады. Тарихи тамырдан қазіргі тәжірибеге дейін Қазақстандағы адвокаттардың рөлі заңдылықты, әділеттілік пен адам құқықтарын қалыптастыруға және қорғауға айтарлықтай әсер етеді.

1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасы өз клиенттерінің мүдделерін сот алдында тиімді қорғауға және олардың құқықтары мен бостандықтарының

сақталуын қамтамасыз етуге қабілетті күшті және тәуелсіз адвокатура құруға белсенді ұмтылуда. Алайда, елдегі адвокатураның даму тарихының өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар.

Бұл мақалада біз Адвокаттық ұйымдардың алғашқы пайда болуынан бастап қазіргі даму кезеңіне дейінгі Қазақстан Республикасындағы адвокатураның тарихи дамуының негізгі кезеңдерін қарастырамыз. Біз сондай-ақ адвокаттардың қызметін реттейтін заңнамадағы өзгерістерді және ел тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы адвокаттардың ролін талдаймыз.

Қазақстан Республикасында адвокатураның даму тарихын зерделеу арқылы біз оның қазіргі жай-күйін, сын-тегеуріндері мен перспективаларын жақсы түсіне аламыз. Бұл сондай-ақ Қазақстандағы адвокаттардың жұмысы негізделетін негізгі қағидаттар мен құндылықтарды және олардың құқықтық жүйе мен жалпы қоғам үшін маңызды маңызын анықтауға көмектеседі.

Адвокатураның шығу тегі, біз бүгін осы институтты елестетіп отырмыз, Рим Республикасы мен қарсылас сот төрелігінің пайда болу кезеңіне жатқызылуы керек.

Белгілі орыс адвокатурасын зерттеуші Е.В. Васковский адвокаттың «қоғам қайраткері» екенін, адвокаттың кәсібі «қоғамдық лауазым», ал адвокатура «қоғамдық құқық институты» екенін атап өтті [1].

Адвокатураның тарихы ғасырлар бойы тереңде жатыр. Бұл институттың пайда болуы тарихи тұрғыдан объективті қалыптасқан әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени алғышарттармен байланысты болды.

А. Г. Кучерена тарихи тұрғыдан өзін-өзі қорғау сияқты құқықтарды қорғаудың алғашқы түрі пайда болғанын атап өтті [2]. Адам өзінің құқығы бұзылған кезде өзі шешті, кінәліні өзі анықтады, құқық бұзушыға белгілі бір мәжбүрлеу шараларын қолданды. Осылайша, белгілі бір адамдардың құқықтарын бұзу жағдайлары байқала бастағанда, бұл құқықтарды қорғау қажеттілігі бірден туындады.

Адвокаттық қызмет-жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау және оларды іске асыруға жәрдемдесу мақсатында адвокаттар осы Заңда белгіленген тәртіппен кәсіби негізде көрсететін заң көмегі. Қазақстан Республикасының Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді, осы Заңнан және адвокаттық қызметті және заң көмегін реттейтін Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Қазақстан Республикасындағы Адвокатура мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясымен бекітілген адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және заң көмегін алуға құқықтарын іске асыруға жәрдемдесуге, сондай-ақ дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесуге арналған [3]. Адвокат жоғары заң білімі бар, адвокаттық қызметпен айналысуға лицензия алған, адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және осы Заңмен регламенттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіби негізде заң көмегін көрсететін Қазақстан Республикасының азаматы болып табылады [4]. Қазақстан Республикасының заңдарында тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, Адвокаттың құқықтары шектелуге жатпайды. Заңдық адвокаттық қызметке араласу не кедергі жасау Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Адвокат шартқа сәйкес заң көмегі көрсетілетін үшінші тұлғаларға осындай көмек көрсету нәтижесінде зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша кәсіби жауапкершілікті сақтандыру шартын жасасуға міндетті. Адвокаттың құпиясын адвокатқа жүгіну фактісі, көмек сұраған адаммен және басқа адамдармен ауызша және жазбаша келіссөздердің мазмұны, көмек сұраған адамның мүддесі үшін қабылданатын іс-әрекеттердің сипаты мен нәтижелері туралы мәліметтер, сондай-ақ заң көмегін көрсетуге қатысты өзге де ақпарат құрайды.

1991 жылы егеменді ұлттық деңгейде азаматтардың тең құқықтары мен міндеттері бекітілді. Атап айтқанда, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Заңының 6-бабында былай делінген: «республика

азаматтары ұлтына, дініне, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, тегіне, әлеуметтік және мүлкілік жағдайына, кәсібінің түріне, тұрғылықты жеріне қарамастан тең құқықтар мен міндеттерге ие. Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан және оның азаматтары болып табылмайтын адамдар, Республиканың заңдарында және мемлекетаралық шарттарында белгіленген алып қоюларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында, заңдарында және мемлекетаралық шарттарында белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттерді атқарады» [5].

Қылмыстық сот ісін жүргізудің қазіргі заманғы дамуының маңызды проблемасы-құқық пен саясаттың арақатынасы. Көптеген демократиялық қайта құрулардың жүйесіздігі, қоғам мен мемлекеттің даму тұжырымдамасының белгісіздігі жағдайында сот ісін жүргізу арқылы идеологиялық және саяси функция жүзеге асырылады. Заң шығарушының сот-тергеудің үлкен өрісін қалдыруы кездейсоқ емес.

Халықаралық құқық нормалары мағынасында «заң» деп санау үшін норма жауап беруі керек сапаның міндетті критерийлеріне жүгіну керек. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияға сәйкес «Заңның сапасы» критерийлері келесідей: Заң құқықтық сенімділік немесе болжамдылық қағидатының талабына сай болуы керек, яғни мүдделі тұлғаларға жағдайларға қатысты олардың әрекеттеріне әкелуі мүмкін салдарларды ақылға қонымды дәрежеде болжауға мүмкіндік беру үшін жеткілікті дәлдікпен тұжырымдалуы керек.

Адвокатураның қызметін реттейтін кеңестік заңнамада қалыптасқан озық идеялар мен ережелердің дамуын талдау бұл ережелер егеменді Қазақстандағы адвокатура институтын одан әрі дамыту және жетілдіру үшін негіз болғанын көрсетеді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында адвокатураның даму тарихы еліміздің құқықтық жүйесі мен қоғамындағы дүрбелең өзгерістерді көрсететін қызықты және маңызды жолды білдіреді. Посткеңестік кезеңдегі алғашқы қадамдардан бастап қазіргі тәжірибеге дейін адвокатура азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда, әділдік пен заңдылықты қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды және жалғастыруда.

Қазақстандағы адвокатураның тарихын зерделеу оның дамуының негізгі кезеңдерін, заңнама мен адвокаттардың қызметін реттеудегі өзгерістерді, сондай-ақ ел тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі қоғамдағы адвокаттардың рөлін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінде Қазақстандағы адвокаттар жоғары кәсіби стандарттар мен этикалық қағидаттарды сақтай отырып, өз клиенттерінің әділдігі мен құқықтары үшін күресуді жалғастыруда. Олар әділетті және бейтарап сот ісін жүргізуді қамтамасыз ете отырып, азаматтарға сот алдында олардың мүдделерін қорғауда баға жетпес көмек көрсетеді.

Қазіргі әлемде адвокатураның алдында тұрған сын-тегеуріндер мен кедергілерге қарамастан, оның Қазақстан Республикасында даму тарихы адвокат мамандығының құқықтық мемлекетті қолдау және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін зор маңызы бар екенін айғақтайды. Адвокаттардың күш-жігерінің арқасында ел заңдылық, әділеттілік және демократия жолында алға жылжуды жалғастыруда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Организация адвокатуры: Историко-догматическое исследование. В 2 частях. — СПб., 1893.
2. Происхождение и основные принципы деятельности российской адвокатуры. — М.: Право и жизнь, 2002.
3. Конституция Республики Казахстан Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года.
4. Об адвокатской деятельности и юридической помощи Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI ЗРК.
5. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы. 1991 жылғы 16 желтоқсан.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОЙ МИГРАЦИИ

Мақалада заңсыз көші-қонның қылмыстық-құқықтық сипаттамасының негізгі аспектілері, оның ішінде оны анықтау, жіктеу және заңсыз шекарадан өтуге және мемлекет аумағында болуға байланысты құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың негізгі объективті және субъективті белгілері талданады. Көші-қон мәселелерін реттейтін ұлттық құқықтық актілерге ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, заңсыз көші-қонның объективті белгілері, заңсыз көші-қонның субъективті белгілері, көші-қон, эмигрант.

В статье рассматриваются ключевые аспекты уголовно-правовой характеристики незаконной миграции, включая её определение, классификацию и уголовную ответственность за правонарушения, связанные с незаконным пересечением границ и пребыванием на территории государства. Анализируются основные объективные и субъективные признаки уголовного правонарушения. Особое внимание уделено национальным правовым актам, регулирующим вопросы миграции.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, объективные признаки незаконной миграции, субъективные признаки незаконной миграции, миграция, эмигрант.

The article considers key aspects of the criminal-legal characteristics of illegal migration, including its definition, classification and criminal responsibility for offences related to illegal border crossing and stay on the territory of the state. The main objective and subjective features of a criminal offence are analysed. Special attention is paid to national legal acts regulating migration issues.

Keywords: criminal offence, objective signs of illegal migration, subjective signs of illegal migration, migration, emigrant.

Наряду с международным рынком товаров и услуг, с рынком капиталов все большую силу обретает теперь и международный рынок рабочей силы, который является не просто суммой национальных рынков, а представляет собой новое качественное развитие рынка рабочей силы в условиях усиливающихся процессов интернационализации производства и роста общения между народами.

В том числе разразившейся мировой финансовый и экономический кризис подтолкнул людей, которые не заняты социально-полезной трудовой деятельностью, изыскать другие и новые возможности по получению рабочего места. Этим могут воспользоваться «нечистоплотные лица», которые только и ждут «дешевую» рабочую силу.

Международный рынок рабочей силы характеризуется постоянным ростом спроса и предложения иностранной рабочей силы. Основой его формирования послужили процессы международной трудовой миграции.

Миллионы людей покинули родные края и устремились в другие страны, дальние и близкие, в поисках материального достатка и избавления от неравенства. И в наши дни явление международной миграции, как выражение процесса интернационализации не стало достоянием истории. Но больше невозможно делить страны на три четких категории:

- эмиграции;

- иммиграции;
- транзита.

Все большее количество стран не только изменяют свой статус, но и сочетают характеристики двух или даже трех категорий. Так, примерами стран в Европе, которые потеряли статус страны эмиграции, являются Греция, Италия, Португалия и Испания.

В Азии – это Южная Корея, Малайзия, Тайвань, Таиланд.

Даже Мексика и Тунис столкнулись с наплывом иностранных работников, которые видят там больше перспектив, чем в своих родных странах.

С уголовно-правовой стороны национальная отрасль права так характеризует миграционные процессы, которые выходят из правового контроля. К ним, в виде общего ориентира, она относит четыре состава преступления.

Так, статья 392 УК РК – «Умышленное незаконное пересечение охраняемой Государственной границы Республики Казахстан» - своей целью ставит уголовно-правовую защиту неприкосновенности государственной границы, как одного из важнейших признаков суверенитета государства.

Да, каждое лицо может пересекать Государственную границу только после получения соответствующего разрешения и по правилам, установленным компетентными органами власти Республики Казахстан. Нарушение этого порядка при наличии признаков, указанных в законе, влечет за собой уголовную ответственность по ст. 392 УК РК [1].

Согласно ст. 1 Закона РК «О Государственной границе Республики Казахстан» от 13 января 1993г. Государственная граница Республики Казахстан – есть линия и проходящая по ней вертикальная плоскость, определяющие пределы территории – суши, вод, недр, воздушного пространства Казахстана. Государственная граница определяется международными договорами Республики Казахстан, ратифицированными Парламентом Республики Казахстан [2].

Режим охраны Государственной границы Республики Казахстан включает в себя правила содержания Государственной границы, ее пересечения лицами и транспортными средствами, перемещения товаров и животных, пропуска лиц, транспортных средств, товаров и животных.

Объектом рассматриваемого преступления является режим Государственной границы, устанавливающий порядок пересечения физическими лицами.

Объективная сторона заключается в умышленном незаконном пересечении Государственной границы Республики Казахстан без установленных документов и надлежащего разрешения.

Порядок пересечения Государственной границы Республики Казахстан физическими и юридическими лицами регулируется Законом РК «О Государственной границе Республики Казахстан» и Законом РК «О миграции населения», Указом Президента РК, имеющего силу Закона, «О правовом положении иностранных граждан в Республике Казахстан», а также международными договорами [3].

Пропуск граждан и транспортных средств осуществляется в специальных пунктах, под которыми понимается территория в пределах железнодорожного вокзала, станции, морского и речного судна, аэропорта, аэродрома, открытых для международных сообщений, а также иное специально оборудованное место, где производится пограничный и таможенный контроль. Пересечение Государственной границы Республики Казахстан в иных местах запрещается. Исключение составляют случаи, когда между странами СНГ в настоящий момент действует свободный безвизовый порядок пересечения границы.

Основанием для пропуска через Государственную границу является наличие действительных документов на право въезда и выезда, которыми являются:

- паспорт гражданина Республики Казахстан;

- дипломатический паспорт, выдаваемый Министерством иностранных дел гражданам Республики Казахстан, которые обладают дипломатическим иммунитетом, а также членам их семей.

Иностранные граждане и лица без гражданства при въезде в Республику Казахстан обязаны предъявить действительные документы, удостоверяющие их личность и действительные документы, удостоверяющие их личность, признаваемые Республикой Казахстан в этом качестве, а также визу, выданную соответствующим дипломатическим представительством и консульским учреждением за пределами Республики Казахстан.

Пересечение Государственной границы Республики Казахстан без установленных документов либо с документами, которые органы паспортного и иного контроля признают незаконными, образуют состав рассматриваемого преступления.

В соответствии со ст. 10 Закона РК «О государственной границе Республики Казахстан» имеется ряд условий, когда вынужденное пересечение границы не подпадает под действие данной статьи, например: при стихийных бедствиях, катастрофах и авариях; проводке судов, кораблей во льдах; при оказании помощи людям, судам, летательным аппаратам, находящимся в опасности или терпящим бедствие.

По мнению И.Ш. Борчашвили, С.М. Иманбаева и других, с которыми мы солидарны, нельзя привлечь к уголовной ответственности по ст. 392 УК РК иностранных граждан и лиц без гражданства, прибывших в Республику Казахстан с нарушением правил пересечения Государственной границы для использования права политического убежища, если в действиях этих лиц не содержится состава иного преступления.

Для казахстанских граждан право выезда за пределы своей страны может быть ограничено: при допуске к сведениям особой важности или совершенно секретным сведениям, отнесенным к государственной тайне, а также в случаях, если гражданин призван в установленном законом порядке на воинскую службу, задержан по подозрению в совершении преступления либо привлечен в качестве обвиняемого; осужден за совершение преступления и уклоняется от исполнения обязательства, наложенного судом; не выполнил предусмотренные законодательством Республики Казахстан обязательства об уплате налогов.

Преступление следует считать оконченным с момента пересечения линии Государственной границы Республики Казахстан без установленных документов или надлежащего разрешения.

Субъективная сторона выражается в форме прямого умысла. Лицо сознает, что незаконно без установленных документов или надлежащего разрешения пересекает Государственную границу Республики Казахстан, и желает этого. Мотив и цель учитываются судом при назначении наказания.

Субъект преступления общий – физическое вменяемое лицо, достигшее 16 лет, гражданин Республики Казахстан, иностранный гражданин и лицо без гражданства.

Часть 2 ст. 392 УК РК предусматривает ответственность за то же деяние, совершенное группой по предварительному сговору или организованной группой либо с применением насилия или угрозы его применения.

Преступление признается совершенным группой лиц по предварительному сговору, если в нем участвовали лица, заранее договорившиеся о совместном совершении преступления.

Преступление признается совершенным организованной группой, если оно совершено устойчивой группой лиц, заранее объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений.

Признак применения насилия охватывает все виды насилия, кроме причинения тяжкого вреда. В случае умышленного причинения тяжкого вреда здоровью либо умышленного убийства, содеянное следует квалифицировать по совокупности преступлений, предусмотренных ч. 2 ст. 392, ст. ст. 96 и 103 УК РК. Если потерпевшим оказывается представитель власти, например, сотрудник органов внутренних дел, пограничной службы

КНБ, таможи и иных органов, осуществляющие специальные полномочия контроля при пересечении Государственной границы, то содеянное следует квалифицировать по ч. 2 ст. 380 и ч. 2 ст. 392 УК РК.

Таким образом, уголовно-правовая характеристика исследуемых составов преступлений позволяет нам заглянуть в глубину данных общественно опасных деяний. Позволяет понять их уголовно-правовую природу посредством тщательного юридического анализа. В том числе, на основе международного опыта можно с уверенностью сказать следующее, что данные преступления могут совершаться по совокупности.

Так, незаконная миграция является основой для совершения таких видов преступлений, например, коррупционного характера, организация международной проституции, незаконный оборот наркотиков и оружия, криминальный бизнес в сфере экономической деятельности.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2024 г.) // [Электронный ресурс] оф. сайт Информационно-правовая система нормативно-правовых актов РК. Параграф URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#sub_id=0

2. Закон Республики Казахстан от 16 января 2013 года № 70-V «О Государственной границе Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.01.2024 г.) // [Электронный ресурс] оф. сайт Информационно-правовая система нормативно-правовых актов РК. Параграф URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31320511

3. Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV «О миграции населения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2021 г.) // [Электронный ресурс] оф. сайт Информационно-правовая система нормативно-правовых актов РК. Параграф URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31038298

УДК 343.163

Каримов Куандық Абдыкакович

магистрант 2 курса, Alikhan Vokeikhan University, г. Семей

научный руководитель: PhD, Сабитов С.М.

УЧАСТИЕ ПРОКУРОРА В ПРОЦЕССЕ СБОРА И АНАЛИЗА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Аннотация. Данная статья рассматривает актуальный аспект уголовного судопроизводства - участие прокурора в процессе сбора и анализа доказательств. Авторы анализируют роль прокурора в обеспечении справедливости процесса и защите прав обвиняемого. В статье рассматривается значение участия прокурора в обеспечении объективности и надежности доказательств, а также его роль в борьбе с преступностью и соблюдении процессуальных норм и законов. Освещаются практические аспекты участия прокурора в сборе и анализе доказательств, а также предлагаются рекомендации по совершенствованию этого процесса. Работа представляет интерес для специалистов в области уголовного правосудия и всех, кто интересуется вопросами справедливости и законности в уголовном процессе.

Ключевые слова: уголовный процесс, участие прокурора, процесс доказывания, доказательства.

Аннотация. Бұл бап Қылмыстық сот ісін жүргізудің өзекті аспектісін - дәлелдемелерді жинау және талдау процесіне прокурордың қатысуын қарастырады. Авторлар прокурордың процесінің әділдігін қамтамасыз етудегі және айыпталушының құқықтарын қорғаудағы рөлін талдайды. Мақалада прокурордың дәлелдемелердің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге қатысуының маңыздылығы, сондай-ақ оның қылмысқа қарсы күрестегі және іс жүргізу нормалары мен заңдарын сақтаудағы рөлі қарастырылады. Прокурордың дәлелдемелерді жинауға және талдауға қатысуының практикалық аспектілері қамтылған және осы процесі жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылған. Жұмыс қылмыстық сот төрелігі саласындағы мамандарды және қылмыстық процесітегі әділеттілік пен заңдылық мәселелеріне қызығушылық танытқандарды қызықтырады.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс, прокурордың қатысуы, дәлелдеу процесі, дәлелдеу.

Annotation. This article provides for an urgent aspect of criminal proceedings - the participation of the prosecutor in the process of collecting and analyzing evidence. The authors analyze the role of the prosecutor in ensuring the fairness of the process and protecting the rights of the accused. The article discusses the importance of the prosecutor's participation in ensuring the objectivity and reliability of evidence, as well as his role in the fight against crime and compliance with procedural norms and laws. The practical aspects of the prosecutor's participation in the collection and analysis of evidence are covered and recommendations for improving this process are presented. The work is of interest to specialists in the field of criminal justice and those who are interested in the problems of justice and legality in criminal proceedings.

Key words: criminal process, participation of the prosecutor, process of proof, proof.

Участие прокурора в процессе сбора и анализа доказательств является важным и актуальным аспектом уголовного судопроизводства во многих странах, включая Республику Казахстан.

Прокурор играет ключевую роль в обеспечении справедливости процесса, в том числе защите прав обвиняемого. Его участие в процессе сбора и анализа доказательств может помочь предотвратить недопустимое использование доказательств или нарушение прав обвиняемого.

Прокурор, участвуя в процессе сбора и анализа доказательств, способствует тому, чтобы суд имел доступ к полной и объективной информации. Это важно для принятия справедливых и обоснованных решений.

Эффективное участие прокурора в процессе сбора и анализа доказательств способствует успешному расследованию и судебному преследованию преступлений. Это помогает обеспечить безопасность общества и снизить уровень преступности.

Прокурор обеспечивает соблюдение процессуальных норм и законов при сборе и использовании доказательств. Его участие помогает предотвратить нарушения правил процесса и обеспечить законность всего процесса.

Опыт и знания прокурора о процессе сбора и анализа доказательств способствуют развитию судебной практики и улучшению методов судебного разбирательства. Это важно для постоянного совершенствования уголовного правосудия.

Таким образом, участие прокурора в процессе сбора и анализа доказательств остается актуальным и имеет важное значение для обеспечения справедливости и эффективности уголовного судопроизводства.

В науке уголовного процесса и судебно-следственной практике отсутствует единый подход к вопросу о понятии, структуре и субъектах доказывания. Трактовка и такого элемента доказывания, как собирание доказательств, а также субъектов, осуществляющих доказательственную деятельность, на законодательном уровне по-прежнему остается дискуссионной.

В специальных исследованиях неоднократно отмечалось, что доказательство будет допустимым лишь в том случае, если оно получено лицом (субъектом), занимающим процессуальное положение, дающее ему право на собирание доказательств, и если совершенные им действия не выходят за пределы его полномочий [1, с. 147].

В досудебном уголовном производстве прокурор играет важную роль как субъект собирания доказательств. Прокурор осуществляет надзор за деятельностью следствия на этапе предварительного расследования. Это включает контроль за соблюдением процессуальных норм, прав и законных интересов граждан, в том числе прав обвиняемых.

Так, А. Н. Кузнецов считает, что следственные действия являются основным и приоритетным способом собирания доказательств, который осуществляет в том числе и прокурор. А что касается иных процессуальных действий, то, по мнению автора, это вторичные способы собирания доказательств [2, с.11-12].

А.О. Бестаев полагает, что дознаватель, следователь, прокурор и суд собирают доказательства только путем проведения следственных и процессуальных действий, а подозреваемый, обвиняемый, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик и защитник — путем иных процессуальных действий, предусмотренных уголовно-процессуальным законом» [3, с.19].

Прокурор имеет право принимать участие в оперативно-розыскной и следственной деятельности. Он может давать указания по сбору необходимых доказательств, направлять следственные действия, а также принимать участие в допросах свидетелей, потерпевших и других участников процесса.

Прокурор собирает доказательства и формулирует обвинение на основе собранных материалов. Его задача - представить обоснованный и обоснованный обвинительный акт, включающий в себя все собранные доказательства и аргументы.

Прокурор проверяет законность и обоснованность всех собранных доказательств. Он может отменять незаконные действия следствия, а также требовать дополнительного собирания доказательств в случае необходимости.

На основе собранных доказательств и анализа материалов, прокурор принимает решение о возбуждении или отказе в возбуждении уголовного дела. Это решение основывается на качественном анализе собранных доказательств и законности действий следствия.

Таким образом, прокурор как субъект собирания доказательств в досудебном уголовном производстве играет ключевую роль в обеспечении законности, справедливости и эффективности процесса сбора доказательств и последующего принятия решений.

Следует особо отметить, участие прокурора в создании базы доказательств по уголовным делам, в связи с тем, что именно она в дальнейшем ляжет в основу поддержания обвинения прокурором в судебном заседании, где доказательства, как бревна в мостике, и отсутствие или сомнение в одном доказательстве может сделать обвинение шатким.

Таким образом, полагаем, что необходимо расширить полномочия и права прокурора в процессе собирания доказательств. Так, прокурору необходимо дать право рассмотрения и разрешения ходатайств участников уголовного судопроизводства. Ходатайства могут содержать как просьбы о проведении следственных действий, сборе определенных документов, что будет способствовать всестороннему установлению обстоятельств, так и замечания, несогласие с принятым решением, необходимость рассмотрения вопроса об исключении доказательств. Отсутствие данного права у прокурора лишает его возможности получения всех сведений о возможно совершенных нарушениях уголовно-процессуального закона при расследовании.

Так путем внесения изменений и дополнений в действующее законодательство прокурор сможет уже на первоначальных этапах расследования уголовных дел обеспечивать их обоснованность и законность.

Список использованной литературы:

1. Толмосов В. И. Собираание доказательств правомочным субъектом — гарантия признания полученного доказательства допустимым // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право. — 2007. — № 1. — С. 146—151.
2. Кузнецов А. Н. Следственные и иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Волгоград, 2005. — 27 с.
3. Бестаев А. О. Способы собирания доказательств в уголовном процессе России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Ростов-на-Дону, 2007. — 28 с.

ӘОЖ 342.543

Мейрамғалиев Руслан Мейіржанұлы
2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЗАҢНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметін реформалау мәселелері қаралды. Мақала авторы мемлекеттік басқарудың тиімді және әділ моделін таңдау қажеттілігін өзектендіреді, ол қазіргі заманғы технологияларды пайдалана отырып, халыққа сапалы мемлекеттік қызмет көрсету уақытының сын-қатерлерін ескере отырып, қоғамның сұраныстарына сәйкес болуы тиіс. Мемлекеттік органдардың барлық қызметін түбегейлі қайта бағдарлаудың негізін мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды жалпы реттеуден мемлекеттік қызметтің әлемдік тәжірибелерінің бейнесі мен ұқсастығы бойынша халыққа сапалы мемлекеттік қызметтер көрсетуге көшу ұсынуға тиіс. Мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы жаңғырту кадрлардың тұрақтылығы, стратегиялық құжаттарды әрбір қызметшіге бейімдеу және қызметкерлердің кәсіби жетістіктерін әділ бағалау және ынталандыру қағидаттарын көрсетуге тиіс.

Түйінді сөздер: құқық, заң, мемлекет, мемлекеттік қызмет, мемлекеттік басқару, тиімділік, жаңғырту.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы реформирования государственной службы Республики Казахстан. Автор статьи актуализируют необходимость выбора эффективной и справедливой модели государственного управления, которая должна быть адекватной запросам общества, с учетом вызовов времени качественно оказывать государственные услуги населению с использованием современных технологий. Основу кардинальной переориентации всей деятельности государственных органов должен представить переход от общего урегулирования общественных отношений в сфере государственного управления к качественному оказанию государственных услуг населению по образу и подобию лучших мировых практик государственной службы. Модернизация законодательства о государственной службе должна отразить принципы стабильности кадров, каскадирования стратегических документов до каждого служащего и справедливой оценки и стимулирования профессиональных достижений сотрудников.

Ключевые слова: право, закон, государство, государственная служба, государственное управление, эффективность, модернизация.

The article considers the problems of reforming the civil service of the Republic of

Kazakhstan. The authors of the article actualize the need to choose an effective and fair model of public administration, which should be adequate to the needs of society, taking into account the challenges of the time, to provide high-quality public services to the population using modern technologies. The transition from the general regulation of public relations in the field of public administration to the high-quality provision of public services to the population in the image and likeness of the world's best public service practices should provide the basis for a radical reorientation of all activities of state bodies. The modernization of civil service legislation should reflect the principles of personnel stability, cascading strategic documents to each employee and fair assessment and stimulation of professional achievements of employees.

Keywords: law, law, state, public service, public administration, efficiency, modernization.

Кіріспе. Мемлекеттік қызмет әлеуметтік институт ретінде әрекет ете отырып, азаматтардың өмір сүру деңгейін арттыру, олардың құқықтық мәртебесін қамтамасыз ету бойынша негізгі ұстанымдарға ие болуы тиіс, бұл кез келген демократиялық, құқықтық мемлекеттің басым бағыты болып табылады. Мемлекеттік қызмет әлеуметтік институт ретінде азаматтардың құқықтық мәртебесіне кепілдік беруге, халықтың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік қызметшілердің бірлескен қызметін ұйымдастырудың тұрақты, тарихи қалыптасқан нысаны.

Мемлекеттік қызметшілер аппараты қызметінің миссиясы қоғамның тиімді әкімшілік мемлекеттік басқаруға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады [1].

Әрбір мемлекет заманауи қоғамдық қатынастардың шындығына жауап беретін, қоғамның және тұтастай мемлекеттің қажеттіліктерін қамтамасыз ете алатын білікті мамандарға мұқтаж. Қоғамдағы және мемлекеттегі мемлекеттік қызметтің рөлі мен орнын ескере отырып, біздің еліміздегі мемлекеттік қызметтің пайда болуы мен даму тарихын, оның құрылысы және жұмыс істеуінің әртүрлі аспектілерін, болып жатқан және болашақта болуы мүмкін өзгерістердің динамикасын, сондай-ақ шет елдердегі мемлекеттік қызметтің ерекшеліктерін зерттеу өте маңызды [2,3].

Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің қалыптасуының құқықтық негізін талдау болып табылады.

Негізгі бөлім. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік қызмет институтының қалыптасу процесі егемендікке ие болу және мемлекеттік басқару негіздерін қалыптастыру кезеңімен бір уақытта болды. Мемлекеттік басқару жүйесін дамытуды үш негізгі кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең (1990-1993) Қазақстанның тәуелсіз дамуға және егеменді мемлекеттік-әкімшілік жүйенің қалыптасуына көшуімен сипатталады. Осы кезеңде мемлекеттік басқару жүйесін орталықтандыру жүріп жатыр, ауқымды нарықтық өзгерістер жүргізілуде, мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың қолайлы моделін іздеу жүріп жатты.

Мемлекеттік басқару жүйесін дамытудың екінші кезеңінде (1993-1995) Қазақстан Республикасының Бірінші Конституциясы қабылданғаннан кейін қоғамның саяси жүйесінде өзгерістер орын алды. 1993 жылы 28 қаңтарда осы кезеңде билікті бөлу принципі заңмен бекітілді. Мемлекеттің Негізгі заңына сәйкес өкілді, атқарушы және сот органдары тәуелсіз билік тармақтары болып жарияланды.

Реформалаудың үшінші кезеңі (1995 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін) мемлекеттік қызмет жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалардың және Қазақстанның бүгінгі мемлекеттік - саяси құрылымын құру процесінің жалғасы болды. Бұл кезеңді жеке кезең ретінде бөлу қолданыстағы Конституцияның қабылдануымен байланысты. 1995 жылы 30 тамыздағы Конституция президенттік басқару формасын құрды, екі палаталы Парламент құрылды, ел Президентіне биліктің барлық үш тармағының қызметін үйлестіруге Конституциялық өкілеттік берілді.

Мемлекеттік басқару жүйесінің құрылысы 1995 жылы басталды. Мемлекет басшысының «Мемлекеттік қызмет туралы» Жарлығы мемлекеттік лауазымдар иерархиясының негізгі принциптерін, олардың құқықтық мәртебесін анықтауға және

әлеуметтік кепілдіктерді белгілеуге мүмкіндік берді. Жаһандану және қазіргі заманғы сын-қатерлер қабылданатын шешімдердің сапасын арттырудың өзектілігін қозғады, олардың тиімділігі мемлекеттік аппараттың кәсібилік деңгейімен айқындалады. «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 1999 жылы тиімді және кәсіби кадр саясатын, өзекті қажеттіліктерге жауап беретін мемлекеттік қызмет жүйесін қалыптастырудың жаңа бағытын белгіледі. Қазақстан тарихында алғаш рет мемлекеттік қызметшілер саяси және әкімшілік қызметшілерге жіктеле бастады.

Мемлекеттік қызметті дамытудың келесі кезеңі 1997 жылы мемлекеттік дамудың ұзақ мерзімді басымдығы ретінде кәсіби үкіметті қалыптастыруды белгілеген «Қазақстан – 2030» Стратегиясымен байланысты. Стратегиялық даму жоспарында ішкі және сыртқы саясаттың, кадр саясатының және мемлекеттік қызметті реформалаудың 30 негізгі бағыты айқындалды [4].

Елдің одан әрі дамуы кезеңінде елеулі өзгерістерді талап ететін жаңа міндеттер пайда болды. Жаңа проблемалар, сын-қатерлер, қоғамның күтулері мен мемлекеттің мақсаттары мемлекеттік қызмет институтының эволюциясына әкелді.

Қазақстан Республикасында 2015 жылы Мемлекеттік бағдарламалар деңгейінде Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін және әлемнің дамыған отыз елінің қатарына кіруін қамтамасыз ету үшін мемлекеттілікті нығайтудың бес институционалдық реформасы ұсынылды. Осы реформаларды іске асыру мақсатында «100 нақты қадам» Ұлт жоспары құрылды, онда алғашқы 15 қадам қоғамдық және мемлекеттік қайта құру құралы ретінде тиімді, дербес, кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыруды өз міндетіне қояды.

Мәселен, 2015 жылғы 23 қарашада қазіргі қолданыстағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заң қабылданды, ол мемлекеттік қызметке кіру, оны өткеру және тоқтату туралы ережелерді бекітті, құқықтық жағдайды айқындады, қызметшілерді әлеуметтік қорғау мен материалдық қамтамасыз етуді белгіледі. 2015 жылы меритократия, дербестік, нәтижелілік, тиімділік және тұтынушыға бағытталу қағидаттарына негізделген мемлекеттік қызметтің жаңа моделінің қызметін және жетілдірілуін қамтамасыз ететін мемлекеттік орган құрылды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет моделі мынадай ерекшеліктермен сипатталады:

1. Үш сатылы іріктеу жүйесін енгізу арқылы мемлекеттік қызметке қабылдану: заңнаманы білу деңгейін анықтауға арналған арнайы тест сертификатын ұсыну; қорытынды бере отырып, жеке қасиеттері мен құзыреттерін бағалау; мемлекеттік органда әңгімелесу.

2. Мемлекеттік қызметтің мансаптық моделіне көшу, онда жоғарылату жоғары лауазымдарға дәйекті түрде орналасуды көздейді. Міндетті шарт - төмен тұрған лауазымда кемінде бір жыл жұмыс тәжірибесінің болуы.

3. Мемлекеттік қызметтің мансаптық моделі мемлекеттік қызметке алғаш кірген азаматтардың бейімделуін және кәсібиленуін талап етеді. Осыған байланысты тәлімгерлік институты күшейтілді.

4. Нәтижелер бойынша еңбекақы төлеуге біртіндеп көшу.

5. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыретін арттыру.

6. Қызметшілердің әдеп нормаларын сақтауы және кәсіби мәдениетті арттыру мақсатында әдеп жөніндегі уәкіл институтын енгізу.

7. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алуға және жолын кесуге бағытталған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімді жұмысын жүзеге асыру [5].

Табысты мемлекеттердің тәжірибесі елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы кадр саясатының рөлін көрсетеді. Кез-келген мемлекеттің даму процесі және мемлекеттің стратегиялық мақсаттарын орындау мемлекеттік аппараттың сапасы мен тиімділігіне байланысты. Әрбір дамыған елде мемлекеттік қызметті дамытудың өзіндік тәртібі, дәстүрлері, тәсілдері, тарихи тәжірибесі бар екенін атап өткен жөн. Алайда, кез-келген елдің мемлекеттік

қызметіндегі жүргізіліп жатқан реформалар әрдайым мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілігі мен кәсібилігін арттыруға, мемлекеттік қызметтің дербестігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлық факторларын, халықтың мемлекеттік билік органдарына деген сенімін, мемлекеттің одан әрі дамуы жағдайында мемлекеттік аппараттың тиімділігін төмендетуге бағытталғандығында ғана ұқсастық бар.

Мемлекет басшысы Қ.Ж. Тоқаев атап өткендей, қазіргі Қазақстан мемлекеттік басқарудың тиімді және әділ моделін таңдауды қажет етеді, ол қоғамның сұраныстарына сай болуы тиіс. Уақыт талабын ескере отырып, заманауи технологияларды пайдалана отырып, халыққа сапалы мемлекеттік қызмет көрсету міндеті бірінші орынға қойылуы тиіс [6].

Сонымен қатар, пандемия кезінде қабылданатын және қолданылатын көптеген нормативтік құқықтық актілердің жетілмегендігі актілерді қабылдаудың жедел мерзімдеріне, коронавирустық инфекцияның таралу жағдайында, залал көлеміне байланысты бірқатар объективті себептерге байланысты.

Лауазымға сәйкестік критерийлері ретінде кәсіби жетістіктері мен этикалық сипаттамаларын ескере отырып, әрбір мемлекеттік қызметшінің кандидатурасына қойылатын біліктілік талаптарының тізбесін өзектендіру орынды болып көрінеді. Мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы жаңғырту кадрлардың тұрақтылығы, стратегияны әзірлеу сәтінен бастап әрбір қызметшіге дейін стратегиялық құжаттарды каскадтау қағидаттарын, стратегияны іске асырудың әрбір кезеңінде (нәтижесінде стратегиялық мақсаттар мен міндеттер мемлекеттік қызметшілердің жеке жоспарларының деңгейіне дейін бөлінеді) және қызметкерлердің кәсіби жетістіктері әділ бағалау және ынталандыру қағидаттарын көрсетуге тиіс.

Қорытынды. Тәуелсіз Қазақстан тарихында мемлекеттік басқаруда көптеген өзгерістер болды, олар: мемлекеттік қызметті қоғамның мүдделері мен мемлекеттің мақсаттарына қызмет етуге қайта бағдарлау, мемлекеттік аппараттың жаңа өмірлік шындықтарға жаңа тәсілдерін әзірлеу. Алайда, коронавирустық инфекция пандемиясы кезіндегі Республиканың мемлекеттік басқару деңгейі нашар жағдайда екенін көрсетті. Мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу тетігін қолданудың қолданыстағы тәжірибесі сәйкессіздік пен жүйесіздікпен, мақсаттардың бұлыңғырлығымен және төмен нәтижелілікпен, мемлекет пен қоғам арасында тиісті өзара ақпарат алмасудың болмауымен сипатталады. Мемлекеттік басқаруды жүзеге асырудағы қате есептеулер Мемлекеттік басқарудың өзінің әлеуметтік негізін жоғалтуына негіз жасайды, бұл мемлекеттік қызмет жүйесінің үдемелі даму мүмкіндіктеріне күмән келтіруі мүмкін.

Жалпы, біздің еліміздегі мемлекеттік қызметтің қолданыстағы форматы қызметке адал және құзыретті мамандарды тартуға ықпал ететін меритократия қағидатына негізделген. Қазіргі зерттеушілер ең бастысы: «мемлекеттік қызмет жүйесін жаңғырту елде үстемдік, құқық үстемдігі, жеке меншік құқықтарын қорғау, адам мен азаматтың құқықтары мен мүдделерін қорғау қағидатын қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасын одан әрі жетілдіру, Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын тиімді іске асыру бағытында» жүргізіліп [7, 476.], мемлекеттік және қоғамдық бақылаудың күшеюі қажет екенін атауды [8].

Қол жеткізілген мақсаттарға қарамастан, республиканың мемлекеттік қызметшілері мен мемлекеттік аппаратының қызметіндегі мәселелер бүгінгі күні де бар. Басқа мемлекеттермен салыстырғанда тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік қызмет институты жас және одан әрі заңнамалық және ұйымдастырушылық жұмысты талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Биликтуев Б. Д.-Д. Государственная служба как социальный институт и её функции. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/biliktuev_bd.doc.pdf.

2. Государственная служба в Республике Казахстан: курс лекций / Сост. А.А. Караев. — Алматы: НИЦ КОУ, 2013. — 68 с.
3. Умеренкова А.А. Гражданская служба в Великобритании: понятие, история становления. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/18211/1/dso_2017_090.pdf.
4. Шайхисламова Г.Ш. Этапы становления государственной службы в Республике Казахстан. // Молодой ученый. — 2017. — № 8.1 (142.1). — С. 65–67.
5. Донаков Т. Инструмент масштабных преобразований. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4797968-instrument-masshtabnyh-preobrazovaniy-t.html>
6. Модернизация системы госуправления: что должно измениться в Казахстане по инициативе Токаева? [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://forbes.kz//process/expertise/upravlyat_po-staromu_ili_izobretat_velosiped/
7. Жетписбаева Б.А., Ильясова Б.К. Правовые меры противодействия коррупции в Республике Казахстан // Наука и жизнь Казахстана. — 2020. — № 9. — С. 41-48.
8. Taitorina V.A. et al. State control: issues of constitutional and legal regulation // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Право. — 2020. — № 1(97). — С. 6-11.

ӘОЖ 343.211

Мыктыбай Санжар Магжанұлы
Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

ҚР ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҒЫ МЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША МЕДИЦИНАЛЫҚ СИПАТТАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

***Аннотация.** Бұл мақалада медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың теориясы мен практикасы толық ашылған. ҚР Қылмыстық құқығы мен қылмыстық заңнамасы бойынша медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың теориясы мен практикасы толық ашылады.*

***Аннотация.** В данной статье полностью раскрыты теория и практика применения принудительных мер медицинского характера. Полностью раскрываются теория и практика применения принудительных мер медицинского характера по уголовному праву и уголовному законодательству РК.*

***Annotation.** This article fully discloses the theory and practice of the use of compulsory medical measures. The theory and practice of applying compulsory medical measures under criminal law and criminal legislation of the Republic of Kazakhstan are fully disclosed.*

***Түйін сөздер:** мәжбүрлеу шаралары, медицина, медициналық сипаттағы, фармацевтикалық, дәрі.*

***Ключевые слова:** принудительные меры, медицина, медицинского характера, фармацевтические, лекарства.*

***Keywords:** coercive measures, medicine, of a medical nature, pharmaceutical, medicines.*

Тақырыптың өзектілігі - еліміздің ең басты қазынасы және құндылығы адам өмірін сақтау және қорғау бойынша медициналық қылмыстарды саралау.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, адам өмірі ең құнды қазыналардың бірі болып табылады (ҚР Конституциясы, 1-бап). Соған сәйкес адам өмірі мен денсаулығын сақтау республиканың ең басты міндеті. Өз денсаулығын сақтауда республика азаматтары заңмен белгіленген кепілді медициналық көмектің көлемін тегін алуға хақылы (ҚР Конституциясы, 29-бап). Дегенмен соңғы кездері азаматтар білікті медициналық көмекті алу

барысында заңбұзушылықтар жиі жіберіліп, салдарынан денсаулыққа түрлі деңгейде зиян келуде. Медициналық қызметкерлердің өзінің кәсіби міндетін дұрыс атқармауы азаматтардың конституциямен кепілдік берілген медициналық көмектің білікті жасалмағандығын көрсетеді [1].

Медициналық қызметкердің қылмыстық жауаптылығы медицина қызметкерінің өз кәсіби қызметін атқару кезінде ережені сақтамауы, кәсіби міндетіне салғырт қарауы, сақтық шараларын жасамауы, ұйымдастыру жұмысының дұрыс болмауы, дәрілік заттарды шатастырып алу, операциядан кейін бөгде заттардың адам денесінде қалып қоюы әрекеті (әрекетсіздігі) үшін орын алады.

Өздеріңіз білетіндей денсаулық-адамның жемісті өмірінің негізі. Бұл игіліктердің жоғары әлеуметтік құндылыққа айналуы оларды бүкіл әлемде жан-жақты қорғау қажеттілігі. Сондықтан жеке меншікке қол сұғылмаушылықты жариялаған 1995 жылғы ҚР Конституциясы жеке адамның өмірі, жеке және отбасы құпиясы, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау (18-б.), денсаулықты сақтау құқығына кепілдік береді (29-б.). Медициналық қызметті құқықтық реттеу нормаларының медицина ғылымы мен практикасының жетістіктерінен едәуір артта қалуы медицина прогресін тежейді, өйткені емдеудің жаңа әдістерін енгізу заңды рұқсатты талап етеді. Мұның бәрі құқықтық ғылымның алдына, әсіресе қылмыстық құқықтың алдына халыққа медициналық қызмет көрсету саласындағы түрлі қылмыстар алдында сенімді тосқауыл жасау міндетін қояды.

Медицина ғылымы мен практикасын дамытудың қазіргі кезеңі, ғылыми-техникалық революцияның жетістіктеріне негізделген, бұл адам ағзасы туралы білімнің едәуір кеңеюімен, табиғатқа тән көптеген физиологиялық процестерді басқару мүмкіндігімен байланысты және әртүрлі аурулармен сәтті күресуге, сайып келгенде адам өмірін ұзартуға ықпал етеді [2, б. 96].

Алайда, медицинаның дамуы кейде пайда болуына және донорлық органдарды заңсыз алу және оларды трансплантациялау, адам эмбриондарымен эксперименттерді заңсыз жүргізу және т. б. сияқты бірқатар әлеуметтік қауіпті әрекеттерді дамыту медициналық қызметкерлердің сақтық ережелерін бұзуы, адам ағзаларын заңсыз сатуы, ЖҚТБ-ны заңсыз таратуы имплантация және басқалар. Заңнамалық даму алды әлемнің кейбір елдерінде (АҚШ, Голландия, Уругвай) эвтаназия бар.

Әрине, халықтың денсаулығына қамқорлық деңгейі байланысты емес тек мемлекеттік құрылым мен құқық тәртібінен, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы басқа да жағдайлар.

Қазақстандық денсаулық сақтау әлеуметтік саланың ондаған мыңы бар маңызды саласы болып табылады 49 мыңнан астам дәрігері бар медициналық мекемелер мен 106 мың орта медициналық қызметкер. Сонымен қатар Денсаулық сақтау саласында жағымсыз тенденциялар пайда бола бастады және өсуде: Денсаулық сақтау мәселелеріне назар аударудың әлсіреуі, мемлекеттік бюджетте денсаулық сақтау шығындарының үлесінің азаюы, материалдық-техникалық базаны жаңарту және жаңа дәрі-дәрмектер мен емдеу әдістерін дамыту процесінің баяулауы, саланың негізгі бағыттарын анықтаудағы қателіктер, экологиялық мәселелерді шешудегі санитарлық-эпидемиологиялық қызметтің енжарлығы және т. б.

Аталған жағымсыз жағдайлар халықтың денсаулық жағдайына теріс әсер етеді. Ұзаққа созылған экономикалық және әлеуметтік-саяси дағдарыс демографиялық көрсеткіштерге әсер ете алмады. Өмір сүру деңгейінің төмендігі және мемлекеттің әлеуметтік инвестициялар мен денсаулық сақтаудағы тұрақты үнемдеуі нәтижесінде ХХ ғасырдың аяғындағы өмір сүру ұзақтығы дамымаған елдерде - 60,3 жыл болғандағыға ұқсас болды ерлер үшін және әйелдер үшін шамамен 70,3 [3, б.12].

Әлеуметтік аурулардың күрт өсуі: алкоголизм, нашақорлық, психикалық аурулар, суицидтер неке санын азайтуды жалғастыруда және ажырасулар санына әсер етеді. Экономикалық және демографиялық дағдарыс қоғамның рухани саласындағы дағдарыспен байланысты. Социализм кезінде жаңадан құрылған білім, ғылым, мәдениет жүйелері, яғни ТМД елдері бұрын-соңды жетекші орын алған салалар жойылды әлемде. Міне, сондықтан да

стратегияның ұзақ мерзімді басымдықтарының қатарында халықтың денсаулығы мен салауатты табиғи орта көрсетіледі, өйткені бұл түптеп келгенде шекараның экономикалық өсуін жеделдететін фактор болып табылады. Сондықтан біздің басты инвестициямызды «адамға» салу қажет [4, б. 115].

Зерттеудің нысаны-элементтік стандарттарға сәйкес медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар шешім жолдары бойынша, Қазақстан Республикасының ішкі саясатына, заңына керекті өзгерістер және толықтырулар енгізе отырып, құқық қорғау қызметі жүйесіне жаңа стандарттар енгізу.

Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтарға байланысты қылмыстылықпен күрес тек құқық саласында ғана емес сонымен қатар басқа да сала ғалымдарының көңілін қашан да аударған мәселе болып отыр.

Әр кезеңде осы тақырыпқа мынадай ғалымдар өз еңбектерін арнаған болатын: Архипцев Н.И., Галкин В.М., Гаухман Л.Д., Авдеев М.И., Абельцев С.Н., Миньковский Г.М., Яхтонов В.А., Мудьюгин Г.Н., Шубин У.А., Яковлев Я.М. және т.б.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін орындамау немесе тиісінше орындамау фактісіне қатысты, оларға ұқыпсыз немесе адал қарамау салдарынан, шараптың салдарына қатысты тікелей және жанама ниет түрінде көрінеді. Алайда, тұтастай алғанда, мұндай қылмыс қасақана жасалған деп танылады. Субъектісі арнайы және тиісті білімі бар медицина және фармацевтика қызметкерлері ғана бола алады.

Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау бойынша біршама қылмыс түрін сараласақ - бұл құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігі оның жасалуы адамның білікті медициналық көмекке, оның ішінде емделуге конституциялық құқығын бұзумен, адамдардың қаза болу қаупін тудырумен немесе олардың денсаулығының нашарлауымен байланысты. Объектісі халықтың денсаулығы болып табылады. Қосымша объект медициналық және фармацевтикалық қызмет саласындағы белгіленген ережелер мен стандарттар болып табылады. Объективті жағы таңдалған қызмет түріне лицензиясы жоқ адамның жеке медициналық практикамен немесе жеке фармацевтикалық қызметпен айналысуымен сипатталады. Субъективті жағы тек тікелей ниеттің болуымен сипатталады. Субъектісі он алты жасқа толған, медициналық немесе фармацевтикалық қызметтің осы түріне сертификаты немесе лицензиясы жоқ, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға [4,б.121].

Қазіргі кезде жасанды түсік жасау көбеюде, жасөспірімдер арасында да өсіп келеді. Жыл сайын дүние жүзінде 500 мың бала туу жасындағы әйелдер жүктілік әсерінен қайтыс болады. Сондықтан әйел денсаулығын заңсыз аборттың зардаптарынан қорғауды мақсат тұту жөн. Аталған қылмыстық құқықтық нормалардың қолданылуы мемлекеттің жалпы әйелдерінің репродуктивтік денсаулығын қорғау мәселесінде ұстанған позициясына, сондай-ақ аборттың құқықтық реттелу деңгейіне көп тәуелді. Ана мен баланың денсаулығын сақтау барысында заңсыз абортқа тиым салғанымыз және жаза мөлшерін көбейткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 ж.
2. Криминология: Учебное пособие / Под общей ред. проф. В.Е. Эминова . – М.:Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 160 б.
3. Чуфаровский Ю.В. Криминология: Учебное пособие. М.; Профобразование, 2002. 144 б.
4. Шапинова С. А. Некоторые вопросы криминологической экспертизы нормативных решений / Материалы международной научно-практической конференции «проблемы борьбы с преступностью в контексте национальной концепции права», Алматы: КазГЮУ, 2002. С. 121-126

Ниязбек Нұрсұлтан Елтайұлы
2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.
ғылыми жетекшісі: PhD, Сабитов С.М.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ФОРМАТЫ

Аннотация. Бұл мақала қылмыстық сот төрелігі саласындағы өзекті тақырыпты - Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі тергеудің электрондық форматын енгізуді талдайды. Авторлар қылмыстық істерді тергеу процесінде электрондық форматқа көшуге байланысты мақсаттарды, артықшылықтарды және қиындықтарды қарастырады. Дәлелдемелерді жинау, сақтау және өңдеу рәсімдерін оңтайландыруды, процестің ашықтығын арттыруды, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен құқықты теріс пайдаланушылыққа қарсы күресті қоса алғанда, қылмыстық процесті цифрландыруға байланысты мәселелер талқыланады.

Түйін сөздер: сотқа дейінгі тергеп-тексеру, сотқа дейінгі тергеудің электронды форматы, қылмысты тергеу, сот төрелігі.

Аннотация. Данная статья анализирует актуальную тему в сфере уголовного правосудия - внедрение электронного формата досудебного расследования в Республике Казахстан. Авторы рассматривают цели, преимущества и вызовы, связанные с переходом к электронному формату в процессе расследования уголовных дел. Обсуждаются вопросы связанные с цифровизацией уголовного процесса, включая оптимизацию процедур сбора, хранения и обработки доказательств, повышение прозрачности и открытости процесса, а также борьбу с коррупцией и злоупотреблениями.

Ключевые слова: досудебное расследование, электронный формат досудебного расследования, расследование преступлений, правосудие.

Annotation. This article analyzes an urgent topic in the field of criminal justice - the introduction of an electronic format of pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan. The authors consider the goals, advantages and challenges associated with the transition to an electronic format in the process of investigating criminal cases. Issues related to the digitalization of the criminal process are discussed, including optimizing procedures for collecting, storing and processing evidence, increasing transparency and openness of the process, as well as combating corruption and abuse.

Keywords: pre-trial investigation, electronic format of pre-trial investigation, crime investigation, justice.

Қоғамды цифрландыру үдерісіне байланысты электрондық технологияларды дамыту және оларды өмірдің түрлі салаларына, соның ішінде сот төрелігі саласына енгізу маңызды. Сотқа дейінгі тергеудің электрондық форматы неғұрлым тиімді және ашық қылмыстық процесті қамтамасыз ету үшін қажетті қадамға айналады.

Сотқа дейінгі тергеудің электрондық форматын енгізу ақпаратты жинау, өңдеу және талдау процесін айтарлықтай оңтайландыруы мүмкін. Бұл тергеуге кететін уақытты қысқартып, жиналған дәлелдердің сапасын жақсартып алады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматы қылмыстық процестің ашықтығын арттыруға ықпал етеді. Бұл процеске қатысушыларға ақпаратқа қол жеткізуге және оның барысын бақылауға мүмкіндік береді, бұл сот жүйесіне деген сенімді нығайтуға септігін тигізеді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматын енгізу құқық қорғау органдарындағы сыбайлас жемқорлыққа және теріс қылықтарға қарсы күресте көмектесе

алады. Тергеу процесін цифрландыру дәлелдемелерді манипуляциялау және ақпаратты жасыру мүмкіндіктерін азайтуға ықпал етеді.

Көптеген елдер халықаралық стандарттар мен тәжірибелерге сәйкес қылмыстық процеске және сотқа дейінгі тергеуге электрондық технологияларды енгізіп үлгерді. Қазақстан Республикасы халықаралық нормаларға сай болуға және өзінің құқықтық жүйесінде озық тәжірибені енгізуге ұмтылады.

Осылайша, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматын енгізу қазіргі заманғы талаптар мен сын-тегеуріндерге сәйкес Қазақстан Республикасындағы қылмыстық заңнама мен процесстерді жетілдіруге мүмкіндік беретін өзекті тақырып болып табылады.

Қоғамдық қатынастардың қазіргі дамуы мемлекет цифрлық инновациялық технологияларды дамытусыз мүмкін емес. Әлемдік тәжірибеде industry 4.0 шартты атауын алған және мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларына қатысты өнеркәсіптік революция.

Өнеркәсіптік, аграрлық сектор саласындағы, медициналық және қаржылық бағыттағы, сондай-ақ заңгерлік қызметтегі әртүрлі қоғамдық қатынастарға цифрлық технологияларды енгізу әлемдік экономикалық даму процесін жеделдетті.

Қылмыстық іс жүргізу қызметі мемлекеттік қызмет түрі ретінде қазақстандық қоғамдағы құқықтық реформа саласында болып жатқан өзгерістермен ғана емес, сонымен қатар инновациялық технологияларды енгізумен байланысты негізгі идеясы мен мақсаты барлық қылмыстық сот ісін цифрландыру болып табылатын инновациялармен де тығыз байланысты.

Бұдан басқа, сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізу әрқашан «жеті құлыптың» артында болды және ақпаратқа қолжетімділік тек жұртшылық тарапынан ғана емес, сонымен қатар қылмыстық-процестік құқықтық қатынастар саласына тартылған адамдар тарапынан да шектелді, сондай-ақ ҚР Қылмыстық-процестік заңында электрондық нысанда сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізу көзделмеген.

ҚР Қылмыстық процесінің даму кезеңінде сот-тергеу практикасында қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінде түбегейлі өзгерістер мен толықтыруларды талап ететін мәселелер бірнеше рет туындады. Құқықтық реформа процесінде негізінен сотқа дейінгі тергеуді оңтайландыруға бағытталған әрекеттер жасалды. Қылмыстық сот ісін жүргізуді реформалау шеңберінде заң шығарушы қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін тиімді қамтамасыз ету және сақтау, қайталанатын іс жүргізу әрекеттері мен шешімдерін жою, тергеу тексерісіне дейін жою және алдын ала тергеу және анықтау органдары тарапынан қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасыруға қарсы күрес жөнінде шаралар қабылдау мақсатын көздейді.

2014 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексі жаңа институттарды енгізіп қана қоймай, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудің цифрлық форматқа көшуін ынталандырды. Бұл ретте біз сотқа дейінгі тергеп-тексерудің цифрландыруға көшуі тұтастай алғанда қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен мүдделерінің сақталуына оң әсерін тигізеді, қылмыстық іс бойынша тергеп-тексеру жүргізудің жеделдігін арттырады деп санаймыз.

Қазақстан Республикасында қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматының практикасын енгізу құқық қорғау жүйесін реформалау процесстерін көрсететін түрлі стратегиялық құжаттарда алдын ала жарияланатын мемлекеттің құқық қорғау органдарының қызметін жетілдірудің және қылмыстық сот ісін жүргізудің заңдылығының кепілдіктерін арттырудың болжамды нәтижесі болды.

Өндірісті электрондық форматта жүзеге асыратын органдар қызметінің тиімділігін арттыру мәселесін қарау көбінесе сапалы ұйымдық-құқықтық модель құруға байланысты.

Тиісінше, құқықтық саясат Тұжырымдамасының көрсетілген ережесін іске асыруға бағытталған ұйымдық-құқықтық шешімдердің бірі Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексіне (бұдан әрі-ҚР ҚПК) [1] 2017 жылғы желтоқсанда қылмыстық істерді электрондық форматта тергеуге мүмкіндік беретін өзгерістерді енгізу болды [2].

Тиісінше, ҚР ҚПК «қылмыстық сот ісін жүргізу форматы» жаңа терминімен толықтырылды, оның шеңберінде оның екі негізгі түрі – қағаз және электрондық (ҚР ҚПК 42-1-бабы) бөлінді. Айта кету керек, «электрондық формат» ұғымы тікелей ҚР ҚПК-де ашылмайды, ал оның мазмұндық бөлігі қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде электрондық құжаттарды (электрондық құжат айналымы) пайдалану мүмкіндігі мен тәртібі көрсетілетін нормалар жиынтығы негізінде қалыптастырылады (дәлірек айтсақ, қалыптастырылуы тиіс).

Г.М. Меретуков пен Д.А. Влезконың пікірінше, құжат – бұл әріптер, белгілер, рәміздер, ою-өрнектер, Алгоритмдер, реквизиттер, басқа байланыс құралдары арқылы фактілер туралы мәліметтер жазылған, тиісті критерийлерді сақтай отырып жасалған, табиғи немесе жасанды тілде орындалған материалдық жазбаша, электрондық немесе өзге де түрдегі ақпарат тасымалдаушы және т. б. [3, б.216]

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің электрондық форматы негізінен қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыру кезінде қағазға балама құжат айналымы мәселелерімен байланысты. Мұның бәрі электрондық құжат оны қағаз тасығышта қайталау арқылы қосымша тексеруді талап етпегенде орын алады. Бұл ретте қылмыстық сот ісін жүргізу саласы цифрландыру элементтерін енгізу тұрғысынан бірінші болып табылмағанын атап өткен жөн, өйткені құжат айналымының электрондық нысаны бастапқыда «Әкімшілік рәсімдер» салаларында сынақтан өткізілді, оған зерттеушілер әділ назар аударады. Бұл жағдай әбден түсінікті, өйткені қылмыстық процесс дәстүрлі түрде өзінің тиімділігін ақтайтын консервативті нысандарға тартылады. Сонымен қатар, қылмыстық қудалау саласы қоғамдық қатынастардың ерекше, нақты жүйесімен байланысты, оның шеңберінде азаматтардың жеке, құпия өмір саласына айтарлықтай қол сұғу, сондай-ақ адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының шектеулерімен байланысты процестер жүреді.

ҚР ҚПК 7-бабының 15-тармағына сәйкес «ақпарат электрондық-цифрлық нысанда берілген және электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылған құжат» электрондық құжат болып табылады. Біз жүргізген ҚР ҚПК нормаларына талдау электрондық құжат (негізінен қағаз тасығыштағы құжатқа балама ретінде) белгілі бір әрекеттерді жасау тәртібіне (қылмыстық құқық бұзушылық туралы өтініш беру, азаматтық талап қою, сарапшының қорытындысын ресімдеу, сот хаттамасына ескертулер) бағдарланған ҚР ҚПК-нің жекелеген баптарында ғана тікелей көрсетіледі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді отырыстар және басқа да жағдайлар). Басқаша айтқанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының электрондық-цифрлық ресімделуін түсіндіруге заңды нұсқау жоқ, ал «электрондық құжат» ұғымын атап өтудің үзінділігі қазіргі уақытта сотқа дейінгі тергеп-тексерудің барлық ерекшеліктері туралы электрондық форматта толық түсінік бермейді.

Электрондық форматта сотқа дейінгі тергеп – тексеруді нақты алгоритмдеуге байланысты мәселелерді шешу 2018 жылғы 3 қаңтарда қылмыстық сот ісін жүргізу туралы нұсқаулықты (бұдан әрі-Нұсқаулық) қабылдау арқылы жүргізілді. Бұл құжатта қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің электрондық форматын жүргізудің негізгі кезеңдері (жасалған қылмыстық құқық бұзушылық туралы ақпарат алу, электрондық құжаттарды жасау, өңдеу, сақтау, беру, верификациялау мәселелері; қол жеткізу, танысу шарттары мен ережелері; мерзімдері және т.б.) кезең-кезеңімен көрсетілген.

ҚР ҚПК нормаларын талдау бізге бірқатар өзгерістер мен толықтырулардың авторлық көзқарасын ұсынуға мүмкіндік береді.

Біріншіден, ҚР ҚПК 42-1-бабының 1-бөлігінің редакциясы мәтіндегі «және (немесе)» деген сөздерді тек қана одақты пайдалануға «немесе» деген сөздермен ауыстыру арқылы түзетілуге тиіс, бұл сотқа дейінгі тергеп-тексеруді екі форматтың біреуінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін екендігінің дәлірек көрсеткіші болып табылады бір қылмыстық іс шеңберінде.

Екіншіден, қылмыстық іс жүргізу заңының мәтіні қылмыстық істер бойынша тергеу жүргізу кезінде құжат айналымы нұсқаларының баламалылығын есепке алу тұрғысынан терен

талдауға ұшырауы тиіс. Атап айтқанда, біз тікелей ҚР ҚПК 1-бабында «сот ісін жүргізудің электрондық форматы» ұғымына анықтама беруді ұсынамыз. Бұдан басқа, ҚР ҚПК-нің барлық мәтінін жеке тәртіпте тек қана процестік қолдану мен ресімдеудің қағаз нысанын көздейтін нұсқамаларды жою тұрғысынан синхрондау қажет.

Үшіншіден, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің балама форматын енгізу «қылмыстық іс» ұғымын тікелей ҚР ҚПК мәтінінде нақтылау қажеттілігіне әкелді. Анықтама қылмыстық іс материалдарын жүргізудің екі форматының да қажетті белгілерін көрсетуі керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V // Казахстанская правда. 2014. № 133 (27754).

2. О внесении изменения и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности: закон Республики Казахстан от 21 декабря 2017 г. № 118-VI ЗРК // Казахстанская правда. 2017. № 245 (28624).

3. Меретуков Г. М., Влезько Д. А. Деятельность следователя по работе с документами // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. 2019. № 1 (88).

УДК 342-1

Неметов Азизхан Мусаханович

2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ӘКІМШІЛІК РӘСІМДЕРДІҢ ОРНЫ

Аннотация

Статья посвящена правовым аспектам регулирования административных процедур в системе административной юстиции. Проанализированы предпосылки проведения административных реформ, а также значимость их практического применения в системе государственного управления Республики Казахстан.

***Ключевые слова:** административная юстиция, административная процедура, административное законодательство, государственное управление, административный процесс*

Түйіндеме

Мақала әкімшілік әділет жүйесіндегі әкімшілік рәсімдерді реттеудің құқықтық аспектілеріне арналған. Әкімшілік реформаларды жүргізудің алғышарттары, сондай-ақ оларды Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесінде тәжірибелік қолданудың маңыздылығы талданған.

***Түйінді сөздер:** әкімшілік әділет, әкімшілік рәсім, әкімшілік заңнама, мемлекеттік басқару, әкімшілік процесс*

Abstract

The article is devoted to the legal aspects of regulating administrative procedures in the administrative justice system. The prerequisites for the implementation of administrative reforms, as well as the importance of their practical application in the public administration system of the Republic of Kazakhstan are analyzed.

***Keywords:** administrative justice, administrative procedure, administrative legislation, public administration, administrative process*

Кез-келген мемлекеттің сапасы мемлекетте құрылған демократиялық институттарға, рәсімдерге, режимдерге, тәртіпке байланысты. Мемлекет пен қоғамның дамуы әкімшілік-құқықтық нормаларды іске асыру жолымен тікелей жүріп жатыр. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерінде, сондай-ақ осы мәселелерде мемлекеттік органдардың тиісті әкімшілік-құқықтық саясаты ерекше маңызды. Мемлекеттік органдар өз өкілеттіктерін іске асыру процесінде бұзушылықтарға және азаматтар, қоғам және тұтастай мемлекет үшін теріс салдарлардың туындауына жол бермеуге тиіс.

Қазақстан Республикасының Конституциясы негізгі құқықтармен қатар жария құқықтардың қорғалуына кепілдік береді. Бұл норма азаматтарға сот төрелігі жүйесіндегі құқықтарды қорғаудың барлық нысандарымен қатар, әкімшілік сот ісін жүргізу арқылы қамтамасыз етілуі тиіс деген мағынадан туындайды [1].

Әкімшілік заңнаманың жаңартылуына байланысты әкімшілік заңнамамен және тиісінше әкімшілік-құқықтық жүйенің қолданыстағы тетіктерімен қорғалатын құқықтық қатынастар шеңберін неғұрлым нақты айқындау қажеттігі туындады.

Әкімшілік құқық жүйесінде әкімшілік рәсімдер құқықтық реттеу тәсілі ретінде қолданылады. Сонымен қатар ғылыми талдау басқару құрылымдарының шешімдерінде әділеттілік пен заңдылық принциптерін сақтау үшін қажет [2]. Билікті бөлудің, тиісті құқықтық рәсімнің және мемлекеттік лауазымды адамдардың ерікті және өз еркімен шешімдерінен қорғаудың конституциялық және жалпы құқықтық принциптері осындай түбегейлі принциптер болып табылады.

Әкімшілік рәсімдерді реттеудегі әкімшілік заңнаманың ерекшелігі әкімшілік рәсімдерді іске асыру қағидаттарына кепілдік беретін талаптарды сақтау қажет.

Мысалы, еңбек және әлеуметтік қорғау басқармасы көбінесе жұмыс орнында бірдей әкімшілік процедураларды реттейді, бірақ олардың ережелері, бағалау әдістері, сот қарауының мерзімдері, көлемі мен сипаты да әртүрлі болады.

Күрделі процедуралар кем дегенде екі басты мақсатқа қызмет ете алады. Біріншіден, қалай жасалды және қандай мақсатқа ие [2].

Нәтижеге қарамастан, азаматтар мемлекеттік қызметтерді алу процестерінен үлкен құндылық ала алады. Қандай да бір нысандағы әкімшілік рәсімдер басқа құндылықтарды қорғау үшін қажет болуы мүмкін (мысалы, жоғарыда аталған конституциялық құқықтар мен рәсімдік сипаттамалар) және осылайша нәтижелерді байланыстырады, сонымен бірге шешім қабылдау процестерінің күрделілігін және оларды түсіну үшін ақпараттық талаптарды арттырады [3]. Сонымен қатар, әкімшілік рәсімдер көрсетілетін қызметті алушылар тарапынан шағымдар мен наразылықтардың саны бойынша уәкілетті мемлекеттік органдар тарапынан бақылауды әлсіретуі мүмкін. Мемлекеттік бақылауды қамтамасыз ету үшін сот қадағалауының механизмі де маңызды. Біріншіден, директивалық органдардың мандаттары көбінесе бұлыңғыр және кең, осылайша институттардың шешімдері үшін тек бос шекараларды белгілейді. Екіншіден, егер заңнама салыстырмалы түрде нақты болса да, агенттік тап болуы мүмкін барлық күтпеген жағдайларды толығымен болжау мүмкін емес, бұл сөзсіз әкімшілік шенеуніктерге белгілі бір еркіндік қалдырады. Демек, соттық қайта қарау тек әкімшілік қалауы бойынша ақылға қонымды шектерде жүзеге асырылуы мүмкін.

Құқықтық мақсаттарды көздей отырып, әкімшілік рәсімдер (заңнама немесе өзге де атқарушылық шешім арқылы) ішінара сот жүйесін бақылау құралы, сондай-ақ қоғамның демократиялық құндылықтарға бейілділігін қамтамасыз ету тетігі бола алады.

Шешім қабылдау процестеріне әкімшілік процедуралардың кең қатынастарға қолдануға болады.

Кейбір әкімшілік рәсімдер мекемелерді бақылауды арттыруға бағытталған. Мысалы, дәстүрлі қаражат бөлу жөніндегі комитеттер бюджет әкімшілерін шығындарға заңды түрде бекіте алады. Бірақ бұл іс-шарадан комитеттер көп пайда көреді деп айту екі талай.

Әкімшілік-рәсімдік заңнаманың өтуі кезеңде маңызды идеологиялық және объективті факторлар, сөзсіз, өз рөлін атқарады. Әкімшілік рәсімдер заңнамамен бекітіліп қана қоймай, сонымен қатар құқықтық нормаларды кейіннен іске асыру үшін заңнамалық тану болып табылады. Қазақстанның бірыңғай рәсімдік-процестік заңнамасын әзірлегенге дейін соттардың ұсынатын рәсімдік талаптары әртүрлі мекемелер де әр түрлі болды. Бұған ақпаратты жинау және ашу рәсімдері, сондай-ақ дәлелдеу стандарттарына қатысты рәсімдер кірді. Осылайша, Әкімшілік рәсімдік іс жүргізу кодексі қабылдаудың екі маңызды салдары мекемелер арасында үлкен біркелкілікті қамтамасыз ету және уәкілетті мемлекеттік органдар ұстануға тиіс ең төменгі стандарттарды арттыру үшін маңызды болды [4].

Әкімшілік процесті жобалаудың негізгі критерийі рәсімдік әділеттілік болып табылады, өйткені оны ымыраға келу үрдісін шетелдік тәжірибе кең жүйеде қабылдайды, нәтижесінде әкімшілік процеске қатысушылар әкімшілік рәсімдерді қолдану бойынша одан әрі іс-қимыл жасауға ынталандырады

Қазақстан Республикасының Конституциясы негізгі құқықтармен қатар жария құқықтардың қорғалуына кепілдік береді. Бұл норма азаматтарға сот төрелігі жүйесіндегі құқықтарды қорғаудың барлық нысандарымен қатар, әкімшілік сот ісін жүргізу арқылы қамтамасыз етілуі тиіс деген мағынадан туындайды [1].

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі:

1. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы
2. Подопригора Р. Памятка по разъяснению положений Административного процедурно-процессуального кодекса РК. Алматы. 2021
3. Административное право: учебный курс/ под ред. Р.А. Подопригоры. Алматы, 2010.- 368 с.
4. 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000350> Қаралған күні 20.02.2024

УДК 808.1

Давлятина Мадина Радифовна
магистрант ОП 7М02305 - Филология, УО «Alikhan Bokeikhan University»

**МОТИВЫ ТВОРЧЕСТВА МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ:
ПОСЛЕРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД**

***Аннотация.** В статье рассматриваются основные мотивы творчества поэтессы в послереволюционный период. На примерах произведений описываются чувства и переживания Цветаевой, имеющие для неё первостепенное значение. Описывается разнообразие тем произведений, начиная с лирики и заканчивая политическими взглядами поэтессы.*

***Ключевые слова:** мотив, лиризм, подтекст, чувства, внутренний мир, поэзия, истина, смысл.*

***Аннотация.** Мақалада революциядан кейінгі кезеңдегі ақын шығармашылығының негізгі мотивтері қарастырылады. Шығармалардың мысалдарында Цветаеваның сезімдері мен тәжірибелері ол үшін өте маңызды. Шығармалардың әр түрлі тақырыптары лирикадан бастап ақынның саяси көзқарастарына дейін сипатталады.*

***Кілт сөздер:** мотив, лиризм, субтекст, сезім, ішкі тыныштық, поэзия, шындық, мағына.*

***Annotation.** The article examines the main motives of the poet's work in the post-revolutionary period. The examples of the works describe Tsvetaeva's feelings and experiences, which are of paramount importance to her. The variety of themes of the works is described, starting with the lyrics and ending with the political views of the poetess.*

***Keywords:** motive, lyricism, subtext, feelings, inner world, poetry, truth, meaning.*

Творчество Марины Цветаевой, советской поэтессы периода срывающихся надежд и интенсивного душевного стремления, отличается глубоким лиризмом и интеллектуальной глубиной. Ее поэзия пронизана эмоциональной интенсивностью, философскими размышлениями и богатством языка.

Цветаева известна своим уникальным стилем, который объединяет метафорическую силу, экспрессивность и музыкальность. Ее стихи отличаются сложной структурой, неожиданными образами и глубоким символизмом.

В творчестве Цветаевой часто звучат темы любви, смерти, самоотверженности и искупления. Она открывает свои внутренние переживания и эмоции, создавая произведения, которые заставляют читателя задуматься над смыслом жизни и человеческого существования.

Помимо поэзии, Цветаева также писала прозу, эссе и драматургию. Ее произведения отличаются оригинальным мышлением и глубоким анализом человеческой природы.

В целом, творчество Марины Цветаевой является ярким примером литературного наследия, которое продолжает вдохновлять и привлекать читателей своей уникальной эмоциональной силой и глубиной мысли.

В послереволюционный период творчество Марины Цветаевой было пронизано рядом мотивов, которые отражали сложный социально-политический контекст времени и ее собственные эмоциональные переживания. Вот некоторые из них:

1. «Потеря и разочарование»: Период послереволюционного хаоса и разрушения принес Цветаевой ощущение потери и разочарования. Она переживала горечь от утраты старого мира и столкновение с новыми реалиями.

2. «Лирическое "я" и самоотражение»: В ее поэзии прослеживается интимное самоотражение и внутренний диалог, отражающий сложность ее эмоционального состояния и поиск смысла в переменном мире.

3. «Поиск истины и света во мраке»: Цветаева стремилась найти свет во временах тьмы и конфликта. Ее поэзия отражает стремление к истине и красоте в мире, где они кажутся потерянными.

4. «Любовь и тоска»: Мотивы любви и тоски также присутствуют в творчестве Цветаевой. Она пишет о любви как о силе, способной преодолеть все преграды, но также о тоске и разлуке, которые сопровождают эту любовь.

5. «Реакция на политическую репрессию»: Во многих своих произведениях Цветаева выражала свою реакцию на политическую репрессию и давление со стороны власти. Ее поэзия часто звучит как протест против угнетения и насилия.

Эти мотивы формировали сложную и глубокую поэзию Цветаевой, которая оставила неизгладимый след в истории литературы и продолжает вдохновлять читателей своей эмоциональной силой и человеческой глубиной.

Мотив "Потеря и разочарование" пронизывает множество произведений, отражая ее эмоциональные переживания и реакцию на сложные события времени. Например, "Белая песня" (1917) стихотворение, написанное Цветаевой в период революции и гражданской войны, отражает ее горечь и разочарование относительно перемен, происходящих в России. В стихотворении она выражает свою тоску по утраченному миру и надежде на возвращение к прежней жизни.

"Парижские стихотворения" (1936). Эта серия стихов была написана Цветаевой во время ее эмиграции в Париже. В них она выражает свои чувства потери и разочарования относительно утраты Родины и чувства чуждости в новой среде [1].

"Мой Пушкин" (1940). Это произведение посвящено Александру Пушкину и написано в последние годы жизни Цветаевой. В нем она выражает свою любовь и почитание к великому русскому поэту, но также отражает горечь и разочарование относительно того, как Россия изменилась после революции.

Эти и другие произведения Цветаевой отражают ее глубокие эмоции и сложные чувства потери и разочарования, которые она испытывала в различные периоды своей жизни.

Поэзия Марины Цветаевой часто является интроспективной и олицетворяет ее собственные внутренние переживания и мотив "Лирическое 'я' и самоотражение" прослеживается во многих произведениях.

"Избранное" (1910-е - 1920-е годы). В этой серии стихотворений Цветаева часто обращается к своим собственным мыслям, чувствам и эмоциям. Она размышляет о своих внутренних противоречиях, стремлениях и страхах.

"Дневник" (1917-1921). Дневники Цветаевой из этого периода отражают ее личные мысли, переживания и самоотражение. Она обращается к своим собственным эмоциям, внутренним конфликтам и поиску смысла в собственной жизни.

"Письма к мужчине" (1921). В этой серии стихотворений Цветаева обращается к своим личным чувствам и отношениям с мужчиной, выражая свои мысли, чувства и стремления. Она обращается к своим собственным сомнениям и внутренней борьбе относительно любви и отношений.

"Отчаяние" (1930-е). Эта серия стихов отражает глубокое лирическое "я" Цветаевой, ее отчаяние и тоску. В них она открывает свои самые интимные мысли и эмоции, самоотражаясь и выражая свое внутреннее состояние.

В произведениях с мотивом "Поиск истины и света во мраке" поэтесса выражает свое стремление к осмыслению жизни и поиску света в темноте. Например, в стихотворении "Родная осень" (1912) Цветаева изображает осень как период грусти и утраты, но также как время внутреннего размышления и поиска внутреннего света и понимания.

В стихотворении "Из ничего" (1912) поэтесса размышляет о поиске смысла в существовании и осознании своего места в мире. Она обращается к идеям о том, что изначально человек приходит в этот мир "из ничего", и стремится найти свой путь к истине и свету.

В стихотворении "Столица" (1922) описывается город как место, где свет и тьма сосуществуют, и где она ищет истину и свет в темноте городских улиц.

Одно из самых известных произведений Цветаевой "Москва-Петушки" (1936) описывает её стремление к возвращению в Россию, свою "родную землю", где она надеется найти истину, свет и понимание.

Цветаева так выразила свое положение за границей. "В здешнем порядке вещей Я не порядок вещей. Там бы меня не печатали - и читали, здесь меня печатают - и не читают" [2].

Эти и другие произведения Цветаевой отражают ее постоянный поиск истины и света в мире, наполненном тьмой и неопределенностью. В ее поэзии она стремится к осмыслению жизни и своего места в ней, выражая свое внутреннее стремление к пониманию и истине.

Одним из центральных в творчестве Марины Цветаевой мотивов является "Любовь и тоска" и многие ее произведения отражают эту тему.

"Лирика" (1910-1920-е годы). В этот период Цветаева писала множество стихотворений о любви и тоске. Ее лирические произведения часто описывают страсть, обожание и разочарование в любви.

Серия стихов "Три сюиты" (1917-1921) отражает различные аспекты любви и тоски. В них Цветаева описывает свои чувства по отношению к своим возлюбленным, их разлуку и тоску относительно их отсутствия.

В стихотворении "Столица" (1922) Цветаева выражает свою тоску и любовь к Москве, своему родному городу. Она описывает его как место, где она чувствует себя дома, и где она ищет утешения в своей тоске [3].

В стихотворении "Безмен" (1923) поэтесса описывает любовь и тоску по ушедшему возлюбленному. Цветаева выражает свою горечь и печаль относительно утраты любимого, описывает чувство пустоты, которое она оставляет за собой.

Эти произведения отражают глубокие чувства любви и тоски, которые присутствуют в творчестве Цветаевой. Она исследует эти темы с интенсивностью и эмоциональной глубиной, что делает ее произведения особенно проникновенными и запоминающимися.

Марина Цветаева неоднократно выражала свою реакцию на политическую репрессию в своих произведениях, особенно в периоды, когда она сама сталкивалась с политическими и социальными трудностями. Следующие произведения являются яркими тому примерами.

"Поэма горя" (1922) – одно из наиболее известных произведений Цветаевой, в котором она выражает свою реакцию на революцию и гражданскую войну в России. Она описывает ужасы войны, страдания людей и разрушение, вызванные политическими конфликтами.

Стихотворение "Песня о сушах" (1937), написанное Цветаевой в период сталинских репрессий, в котором она выражает свою реакцию на политическое насилие и преследования. Она описывает страдания невинных людей и призывает к сопротивлению тирании [4].

В этой поэме "Москва-Петушки" (1936) Цветаева описывает свое стремление к возвращению в Россию и свою реакцию на политическую репрессию и диктатуру. Она выражает свою тоску по утраченной свободе и свою решимость бороться за свои убеждения.

"Онегину и мне" (1937) - это стихотворение, в котором Цветаева отвечает на письмо Осипа Мандельштама, узника сталинских лагерей. В нем она выражает свою поддержку и солидарность с Мандельштамом и другими жертвами политического террора [5].

Данные произведения Цветаевой являются ее реакцией на политическую репрессию и преследования, с которыми она и многие другие интеллектуалы столкнулись в трудные времена истории России.

Таким образом, произведения Марины Цветаевой, отражающие вышеприведенные мотивы, позволяют понять глубину и сложность ее творчества.

Исследования показывают, что в своих произведениях Цветаева обращается к самым глубоким и сложным аспектам человеческого опыта, выражая свои собственные эмоции, мысли и переживания. Ее поэзия является отражением ее внутреннего мира, ее поиска смысла и истины в мире, полном тьмы и разочарования.

Творчество Цветаевой отличается глубоким лиризмом, интеллектуальной глубиной и музыкальностью языка. Она использует разнообразные стилистические и поэтические приемы, чтобы передать свои мысли и эмоции, создавая произведения, которые заставляют читателя задуматься над смыслом жизни и человеческого существования.

Кроме того, ее произведения часто имеют политический подтекст, отражая ее реакцию на политические события и социальные конфликты своего времени. Цветаева выражает свою тоску по утраченной свободе, свою горечь и разочарование относительно политической репрессии и насилия, а также свою решимость бороться за свои убеждения.

Таким образом, произведения Цветаевой являются ярким примером литературного наследия, которое продолжает вдохновлять и привлекать читателей своей уникальной эмоциональной силой, глубиной мысли и актуальностью тем, затрагиваемых автором.

Список использованной литературы:

1. Саакянц А. Марина Цветаева // Цветаева М.И. Сочинения: 2 т. - М.: Худож. лит., 1988. - Т. 1. - С. 29.
2. Цветаева М. Избранное. – СПб., 2001. – С.64.
3. Рильке Р.М., Пастернак Б.Л., Цветаева М.И. Письма 1926 года. - М.: Книга, 1990. - С. 85;
4. Цветаева М.И. Собрание соч.: В 2 тт. – Т.2. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 224с.
5. Цветаева М.И. Сочинения: В 2 т. - М.: Худож. лит., 1988. - Т. 2. – С. 363

ӘОЖ 81.354

Исабаева Айнұр Серғалиевна

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

ҚАЗАҚ САТИРАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Бұл мақалада сатира терминінің шығу төркінін, этимологиясын, қазақ сатирасының қалыптасу кезеңдері қарастырылды. Әр дәуірдегі қазақ баспасөзіндегі қазақ сатирасының тақырыптық және жанрлық ерекшеліктері сипатталды.

Аннотация. В данной статье рассмотрены происхождение термина сатира, этимология, этапы становления казахской сатиры. Были описаны тематические и жанровые особенности казахской сатиры в казахской прессе разных эпох.

Annotation. This article examines the origin of the term satire, etymology, and the stages of formation of Kazakh satire. The thematic and genre features of Kazakh satire in the Kazakh press of different eras were described.

Кілт сөздер: жанр мәселелері, тек пен түр, сатира жанрлары, фельетон,

Ключевые слова: проблемы жанра, только и вид, жанры сатиры, фельетон

Keywords: genre problems, just the kind, genres of satire, feuilleton

Қазақ әдебиеті сан түрлі жанрларды қамтитын өте үлкен тарау. Негізінде қай жанрды алып қарамасаң да, әрбірінде сырлы сөздердің иірімі, қазақ тілінің сұлулығы жатыр. Әсіресе көркем-публицистикалық бағыттағы жанрлардың барлығы дерлік тіліміздің эстетикалық ерекшелігін көрсетеді. Тілдік сұлулық бір бөлек, сол жерде өмірдің ащы

шындықтарын әзіл-қалжыңмен бейнелеуді айтсаңызшы. Бұлай деп отырғанымыздың себебі, әдебиетте өте күрделі дегенмен тың бір жанр бар. Ол – сатиралық жанр.

«Сатира» грек тілінен аударғанда «қоспа», бұл нақты шындықты көрсету, жетілдіру мақсатында оны сынау деген мағына береді. Сатира ежелгі заманда қоғамдағы әлеуметтік құрылыстың пайда болуымен пайда болды. Әдебиеттану ғылымында әдеби жанр термин ретінде екі мағынада қолданынылатыны баршаға аян. Әдебиеттің тектері – эпос, лирика, драма; ал әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, трагедия т.б. әдебиеттің түрлері ретінде аталады. Дәл осы сипатта сатира жанрында тек ретінде қарастырған ғалымдардың зерттеуіне тоқталмақпыз.

«Сатира» атауы туралы кеңестік дәуірде Я.Эльберг, А.П.Квятковский, Д.Николаев, Л.Ф.Ершов т.б. ғалымдар арнайы қарастырды. кейінгі әдебиет зерттеушілері де сатираны әдебиеттің бір тегі, [1, 128б.] деп түсіндіреді. Бұл пікірге қарсы келушілер де бар. Мәселен, М.Тілеужанов «Сатиралық термин төңірегінде» деген мақаласында «Кейбір әдебиетшілер сатираны жанр дейді, біз бұған қосылмаймыз» [2] – деген пікір білдіреді.

Қазақ әдебиетінде сатираның жанр ретінде тек те, түрде бола алатын қазақ сатирасын зерттеуші Т.Қожакеев «Сатиралық жанрлар», «Сатира – күштілер қаруы», «Сатира – тәрбие құралы», «Сатира негіздері» деген еңбектерінде арнайы зерттеу жасап, ғылыми нақты дәлелдермен тұжырымдар жасады.

Сатиралық жанрлардың тарихы және шығу тегі туралы әр алуан дерек бар. Енді бір зерттеушілер бұл ұғым Ежелгі Грекиядан шықты десе, енді біреулері Римнен шықты деп болжайды. Күштілердің қаруы, тәрбиенің құралы саналатын сатира, күні бүгінге дейін сирек кездесетін жанрлардың біріне жатады. Сатира қоғамдағы жағымсыз болмыс, құбылыстарды, адам бойындағы ұнамсыз мінез-құлық, әдеп-дәріптерді әшкерелейді. Сондай-ақ оны әдебиеттің бір тегі ретінде қарастыруға әбден болады. Неге десеміз, ақын, жазушыларымыздың бастан-аяқ сықақтық тілмен жазылған шығармалары кәдімгідей үлкен ауқымды алады. Көп әдебиеттанушылар кезінде сатираны жанр деп атауға болмайды деген пікірді ұстанды. Алайда, өзінің теориялық негізі бар кез келген түрді жанр деп атауға толық негіз бар екендігін айтқымыз келеді. Өйткені біздің әдебиетімізде де сатира ұзақ жылдар бойы қалыптасып, әрі күрделі шығармалар легі, әрі зерттеушілік сипаты бар үлкен бөлімге айналды. Ғалым Темірбек Қожакеевтің сатираны зерттеп жазған бірнеше іргелі еңбектері бар. «Сатира негіздері» деп аталатын кітабында зерттеуші сатираның шығу тегінен бастап, қалай дамып, несімен ерекшеленетінін де жазған. Біз көп жылдар бойы отандық әдебиетте зерттеушілік дамымаған деген ойдың жетегінде жүрдік. Бірақ қазақта мен деген керемет әдебиеттанушылар өте көп. Мысал ретінде дәл осы сатиралық жанрлар туралы зерттеулерді алсақ. Орыс ғалымдарынан бұрын сатираға қатысты жүйелі еңбектерді қазақ зерттеушілері басып шығарған. Дәлел ретінде, Темірбек Қожакеевтің сатираға арналған кітаптары 1970-1996 жылдар аралығында жарық көрді. Ал орыстың мықты ғалымы Александр Тертичныйдың құнды болып саналатын «Жанры периодической печати» атты кітабы 2000 жылы жарық көрген. Арадағы жылдарда айырмашылық үлкен. Демек, бұл жерден қазақ әдебиеті анағұрлым тез жылдамдықпен дамығанын байқауға болады.

Сатира жанрларының ішінде екі ірі тарау бар. Ол фельетон және памфлет. Екі алыптың құрылымы мен құрылысына жеке-жеке түсінік берсек:

Фельетон – жазылуы күрделі, сатиралық жанр. Бұл жанрдың атауы француздың «feuille», «парақ, парақша» деген сөзінен шыққан. «Парақ» деп өз кезегінде, газетке арналған қосымшаны айтқан. Ол әдетте газеттің төменгі бөлігінде орналасқан және қара сызықпен бөлініп тұрған. Сатирик ғалым Т. Қожакеев «Жас тілшілер серігі» атты кітабында, «фельетон» – ол күнделікті іс-тіршілігіміздегі жат мінез, жаман қылықтар мен кемшін міндерді, империализмнің советтік құрылысымызға, коммунистік саясатқа жапқан жаласын әшкерелейтін, «жауынгер жанр» деп жазады. Сонымен қатар, фельетон жазудағы үш жағдайды көрсетеді. Біріншіден, фельетонист сатира садағын қолына алып кімді сынайын, нені түйрейін, деп «аң аулауға» шыққанда фельетондық сын объекті, тақырып, факті мен

мұндалап тұра қоймайды. Өйткені, әрқашанда қараңғылықтың жарықтан қашатыны сияқты, қылмыс ұрланып істеледі, кемшілік жасырылып отырады, ешкім мен фельетонда сойып салар сабазбын деп мойындамайды. Көңіл көзі болмаса, жай көзге өмірдегі көп құбылыстардың зиянды жағы бірден аңғарыла бермейді. Екіншіден, өз ісін жөн, дұрыс деп отырған қоғам мүшесін баспасөз бетінде, жұрт алдында «сойып салу» дау-жанжал туғызбай қоймайды. Сыналған сарбаздар шешініп тастап айтысқа шығады, өзін ақтауға, дертін мойындамауға тырысады, тіпті фельетонисті сотқа сүйрейді. Жанр жазылуының үшінші қиындығы – ол публицистиканың пафосын, көркем әдебиеттің тілін, сатира мен юмордың күлкі-уытын бірдей талап етеді. Осының бірі болмаса, фельетон әлсірейді. Шын фельетон тастан ойғандай жұмыр, қорғасындай зілді, әсерлі тілді, сын-сықаққа бай, күлкілі жайлары бар көркем шығарма болуы тиіс. Фельетонға керек нәрсе не? Бастысы, «фельетон фактісі». Оны табу әрқашан қиын. Сонымен қатар, оны табудағы қиындықтардың бірі – автордың сатира мен фельетонның спецификасын түсінбеуі. Бұл нәрсе бар кезде, фельетон жазуға болатын фактіні түсінбей, жақсы дүние жаза алмай қалу да кездеседі. Фельетон жазу үшін бір элемент, яғни, таңдап алған санатқа байланысты факттері бар гипертрофтік ерекшеліктер керек. Сонымен қоса, ол ерекшеліктер күлкіге айналдыра алатындай болуы қажет: (мысалы, трагедиялық кезеңдерді күлкі етуге болмайды). Фельетон тек бір оқиғаға емес, оқиғалар жиынтығына арналуы мүмкін. Бұл кезде бөлек фактілерді байланыстыратын белгілі бір заңдылық орын алады. Өз кезегінде сол заңдылық, шығармада сатиралық образды құруға көмек етеді[3.138]. Жанр жазылуы өте күрделі. Журналистен талант пен үздіксіз шеберлікті талап етеді. Басқа жанрлар секілді фельетонда мол сөздік қор қолданылуы тиіс. Оның көркем тілде әрі қызықты жазылуы, оқырманның назарын көбірек аударуға мүмкіндік береді. Белгілі ғалым Т. Амандосов «Совет журналистикасының теориясы мен практикасы» деген еңбегінде: «Фельетон типтік фактілердің, құбылыстардың негізінде жазылады. Сондықтан фельетон құбылыстарды, өмір фактілерін зерттеудің, осы құбылыстар мен фактілерді жинақтап қорыту және бағалаудың негізінде туады. Сөйтіп, бұл жанр өмірдің белгілі бір жағымсыз құбылыстарын көркем-сатиралық стильде баяндап береді», - деп жазады. В.Ворошиловтың «Журналистика» деген оқу құралына сүйенсек, фельетон – публицистика, сатира, көркем әдебиеттің қосындысынан туған жанр. Сатиралық образ, көркем түрдегідей: типтік және индивидуалды, көпшілік және жеке дараның диалектикалық бірлесуінен жасалады. Фельетон газеттік басылымның формасы ретінде, максималды түрде фактіні талап етеді. Факті мен қиял тоғысқан кезде, сатиралық образ дүниеге келеді. Фельетондық образ өзіне оқиғаға байланысты ассоциациялық тақырыптарды тартады. Фельетонда әлдебір образдың немесе кейіпкердің қасиеттері кең түрде суреттеледі. Фельетондық мәтіндер мен бір фразалы сөздерді әзілді дұрыс қабылдай алу мәнді етеді. Күлкілі нәрсе адамның ішіндегі өкпе-ренішті шығаруынан басталады. Мысалы, адам мысықты «жетілмеген жолбарыс» десе, ол юмордың жолына түсті деген сөз. Жалпы, фельетон оперативті жанр болғандықтан, ол бүгінгі күннің көріністерінен, фактілерінен, өмірдің күнделікті оқиғалары мен құбылыстарының негізінде туады.

Памфлет - грек тілінен аударғанда: «памфлет», «*pam fhlego*», «барлығын жоямын, барлығын күлге айналдырамын» деген мағынаны береді. Памфлетке журналист үшін қоғамға зияны бар деп табылған ауқымды мәселе өзек болады. Сондықтан, памфлет өзі дйттеген нысанын өткір сатиралық тілмен жеріне жеткізе түйреп, мінейді. Зерттеушілер бұл жанрдың атауын ежелгі грек мысалшысы Эзоппен байланыстырады. Ал, Еуропада «памфлет» жанрының негізін қалаушы ретінде белгілі француз философы: Блез Паскальды («Провинциалға хат») және ағылшын жазушысы Бернард Мандевилді атайды. Орыс журналистикасының тарихында, Д. Писаревтің, А. Горькийдің, М. Кольцовтың памфлеттері қалың көпшілікке жақсы таныс. Бұл жанр да фельетон секілді қазіргі мерзімді басылымдарда сирек кездеседі. «Жас Алаш» газетінде белгілі публицист: Дос Көшімнің «Қазақтарға резервация сұраймын» деген саяси памфлеті басылған. Онда: жер, тіл, дін, мәселелері қозғала отырып, ащы уытты тілмен көкейде жүрген ой ортаға түседі.

Т. Қожакеевтің зерттеуі бойынша, бұл атау бір кезде «ұшпа парак», әшкерелеуші-үгіттік мазмұны бар прокламация деген мағынаны берген. Памфлет – объектісінің табылуы жағынан да, жазылуы жағынан да өте қиын жанр. Кез келген фактіні, кім болса соны памфлет негізі ете салуға болмайды. Оның өзіндік шарттары бар. Біріншіден, егер фельетон қоғамдық өмірдегі жеке бір фактінің негізінде жазылса, памфлет бүтін бір бізге жат қоғамдық құрылысты, идеологиялық системаны негізге алып жазады. Соны сынап-мінеп, сықақтап әшкерелейді. Екіншіден, егер фельетон қоғамның кез келген мүшесін сын объектісі етіп ала беретін болса, памфлет белгілі бір қоғамдық құрылысты мансұқ ету үшін, көбіне сол қоғамның ірі өкілдерін объекті етіп алады. Үшіншіден, егер фельетон көбіне белгілі бір объектіні сынап-мінеп түзетуді мақсат етсе, бір мезгіл, тіпті жағымды фактіні шаттық күлкімен көрсетуді міндет етсе, памфлет үнемі қадалған объектісін құртып-жоюды, біржола жоқ етуді, мақсат етеді. Төртіншіден, құртып-жою міндет, мақсатынан келіп, памфлеттің пайдаланатын әдіс-тәсілі, құрал-қаруы ерекшеленеді. Ол – фельетоннан гөрі өткір полемикалық сарынмен, үлкен пафос, шабытпен, патетикалық құштар құмарлықпен жазылады.[4.28] Ирония, сарказмды, гротескті баса пайдаланады. Ғалым А.Тертичный бұл ұғымды гректің мифологиясымен байланыстырады. «Олимп» тауы құдайларының басшысы Зевс, өз жауларын найзағайының күшімен жоқ қылған. [5.42] Зерттеушінің де ойы осы аңызбен ұштасып, ол памфлет деген адамдардың абыройын түсіру үшін жазылатын шығарма деген түсінік береді

Қорытындылай келе, сатиралық жанрлар әркез қоғамда орын алып жатқан өткір мәселелерді ащы шындықпен жеткізуге тырысты. Оған фельетондар мен памфлеттер мысал бола алады. Айналамызда болып жатқан мәселелердің барлығының бастауы бар. Ол бастау - оқиғаның шындығы. Шындықты тікелей еститін құлаққа жеткізу мүмкін емес екені белгілі. Дегенмен, оны әдеби сарынға салып, күрделі тәсілдердің негізінде сатираға айналдыру арқылы авторлар әзілмен болса да, халықтың көзін ашты. Сөздің құдіреті арқылы кез келген адамның санасына жол таба білетін қазақ әдебиеті өкілдерінің басты ерекшелігі де осы болар.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Әбдірахман Е. Қазіргі қазақ сатирасы. А. 2003.
- 2.Тілеужанов М. Сатиралық термин төңірегінде. // Қазақ әдебиеті. 1974ж. 2 август.
- 3.Ысқақов Д. Сын жанрлары. А.1998.
4. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар.А., 1983
- 5.Қожакеев Т. Қазақ сатирасы. А., 1996

УДК - 3. 87

Искакова А.К.

магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

ТРАДИЦИИ БАЙРОНА В ТВОРЧЕСТВЕ А.С. ПУШКИНА И М.Ю. ЛЕРМОНТОВА

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын ақыны Байрон поэзиясының орыс ақындары – А.С. Пушкин мен М. Ю. Лермонтовтың шығармашылығына әсері туралы мәселелер қарастырылады. Мақала авторы сонымен қатар 19-шы ғасыржылдардың басындағы ақындардың шығармашылығындағы романтизмнің ең көрнекті ерекшеліктерін ашады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы влияния поэзии английского поэта Байрона на творчество русских поэтов – А.С. Пушкина и М.Ю.Лермонтова. Автор статьи также выявляет наиболее заметные черты романтизма в творчестве поэтов начала 19.-го века.

Annotation. This article examines the problems of the influence of the poetry of the English poet Byron on the work of Russian poets A.S. Pushkin and M.Y. Lermontov. The author of the article also identifies the most noticeable features of romanticism in the works of poets of the early 19th century

Түйін сөздер: романтизм, кейенкер, поэтика, дәстүр

Ключевые слова: романтизм, герой, поэтика, традиции

Keywords: romanticism, heroism, poetics, traditions

Увлечение Пушкина Байроном началось в 1820 году, во время путешествия по Крыму и Кавказу.[1] К этому моменту относится и начало его работы над циклом «Южные поэмы». «Каждая из них отзывается чтением Байрона, от которого я с ума сходил», – признавался позже Пушкин. В 1824 году в стихотворении «К морю» Пушкин со скорбью откликается на недавнюю кончину Байрона, называя поэта «властителем наших дум».

Впервые байронический герой появляется в «Южных поэмах» Пушкина. Как и в «Восточных поэмах» Байрона, это человек, который тянется к свободе («Кавказский пленник», «Братья-разбойники»), человек сильных страстей («Бахчисарайский фонтан», «Цыганы»), разочарованный в том мире, к которому он принадлежал, пока не попал в чужую страну («Кавказский пленник», «Цыганы»).

Как в каждом романтическом произведении, образ героя «Южных поэм» несёт в себе субъективные авторские устремления: поэт выражает его устами собственные суждения, иногда придаёт ему свои черты. Сюжетные линии поэм Пушкина схожи с байроновскими: превращение аристократа в благородного разбойника, любовь с трагическим концом, неясная обрисовка судьбы героев; отсутствие конкретных сведений об их прошлом, намёки на их гибель. У обоих поэтов герой является стержнем произведения, он – причина и исходная точка событий, и развитие действия служит в основном раскрытию его образа. Сходство Пушкина с Байроном в «Южных поэмах» – в образах, построении сюжета, композиции – объясняется близостью умонастроений двух поэтов. Вольность – единственный идеал Пушкина в то время, отсюда – сознательное подражание Байрону.

В романе «Евгений Онегин» автор не раз обращается к образу Чайльд Гарольда, чтобы охарактеризовать своего героя:

Как Child-Harold, угрюмый, томный,

В гостиных появлялся он...,

Прямым Онегин Чайльд Гарольдом

Вдался в задумчивую лень...

Онегин – москвич в Гарольдовом плаще...

В кабинете пушкинского героя –

...лорда Байрона портрет,

столбик с куклою чугунной

под шляпой с пасмурным челом,

с руками, сжатými крестом...- (рядом два «властителя дум»- Наполеон и Байрон).

Настольные книги Онегина – в основном сочинения Байрона.[2, 54]

Индивидуальный мир Онегина полностью проникнут духом «певца Гяура и Жуана». В нём всё «байроническое» – от манеры поведения до образа мыслей.

Байроновская тема у Пушкина сходит на нет в преддверии событий 14 декабря, когда всё более очевидной становится иллюзорность идей и настроений свободолобивой личности. Эта перемена в отношении к недавнему кумиру свидетельствует о новом этапе исторических воззрений Пушкина.

Но байронизм неслучайно уже в условиях николаевской реакции возрождается у Лермонтова, окрашивая все жанры творчества поэта. Его поэмы или их отдельные главы предваряют в качестве эпитафии стихи Байрона. В них тоже характерная для «восточных

поэм» ситуация: непримиримая вражда, месть, иногда зло, самоотверженная любовь женщины, которая приходит на помощь герою. Аналогичную роль играет местный колорит - изображение далёкого от цивилизации Кавказа.

Главное, однако, в романтическом творчестве Лермонтова - байронический герой, испытывающий «одной лишь думы власть, одну, но пламенную страсть». Он с болью осознаёт неосуществимость своих надежд, и отсюда проистекает его разрыв со всем человечеством, его индивидуализм, утверждающийся как форма протеста против чуждого ему мира. По своему складу герой лермонтовской поэмы «Демон» повторяет героя драматической поэмы Байрона «Манфред», представляющей апофеоз байроновского протестантского индивидуализма:

Но с самых юных лет
Ни в чём с людьми я сердцем не сходил
И не смотрел на землю их очами.

.....

Мои печали, радости и страсти
Им были непонятны. Я с презреньем
Взирал на жалкий облик человека.

Как всегда у романтиков, в герое Лермонтова отражён субъективный мир автора со всеми его чувствами. Ещё в юности поэт желал для себя байроновской судьбы как высшего счастья.

У нас одна душа, одни и те же муки —
О, если б одинаков был удел!

Но бунтарская натура в тогдашних условиях России обречена была «внудить без борьбы». И Лермонтов трагически воспринимал бездействие, столь не похожее на разностороннюю деятельность Байрона-человека. Именно поэтому в лермонтовском творчестве был углублён байроновский пессимизм.

Таким образом, Пушкина и Лермонтова, представителей двух эпох, разделённых, как рубежом, 1825 годом, Байрон привлекал с разных сторон.[3, 129]

В политической атмосфере 1820-х годов байроновские мотивы одиночества и войны с миром были приглушены Пушкиным - это было время единения свободомыслящих людей. Лермонтов же заострил байроновскую замкнутость личности в своей внутренней духовной сфере, что было единственно возможной формой протеста в тогдашней общественной ситуации. Родственно близкая и Пушкину, и Лермонтову поэзия Байрона расширяла их поэтический кругозор, позволяя осознавать идеалы, надежды и страдания передового русского человека как общечеловеческие. И тем самым постигать законы отношений между личностью и обществом. Однако это не подавляло их творческой индивидуальности даже в пору самого активного подражания.

Байронизм, самая возвышенная и бескомпромиссная форма протеста личности, должен был ещё раз оказаться преодолённым в России, где складывались условия, в корне отличные от тех, в которых развивалось творчество Байрона.

Рассматривая Байрона, Пушкина и Лермонтова как создателей психологических портретов, «в которых отразился век», можем сказать: и Байрон, и Пушкин, и Лермонтов дали образы людей своего времени, своего круга и своего мировоззрения, которое проявилось в неприятии общественных устоев. Поэтому в судьбе, в образе каждого из героев просматриваются судьба и образ его создателя.[4, 342]

Литература:

1. Дж. Г. Байрон «Избранное».- М.: Просвещение, 1984, 2001
2. А.С. Пушкин Собрание сочинений в трёх томах.- М.: Художественная литература, 1985, 2015

3. Гуревич А.М. «Романтизм в русской литературе». Москва: Просвещение, 1980, 2009
4. Дубашинский И.А. Джордж Гордон Байрон: Кн. для учащихся - М.: Просвещение, 1985., 2017

УДК [811.111:811.512.122]:
372.881.1

Кабышева Арина Бауржановна

магистрантка I курса Университет имени Шакарима.

научный руководитель: Аккалиева А.Ф., PhD., Университет имени Шакарима

«CULTURAL AND COUNTRY-STUDYING ASPECT IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE (COMPARATIVE STUDY OF SPEECH BEHAVIOR ON THE BASIS OF WORKS OF KAZAKH AND ENGLISH LITERATURE)»

Abstract. This annotation provides a brief overview of the experiment conducted to compare cultural and country-specific aspects of speech behavior based on selected works of Kazakh and English literature. Excerpts from Kazakh literary classics such as "The Nomads" by Mukhtar Auezov and "Abai's Path" by Mukhtar Shakhonov, as well as English literary masterpieces including "Pride and Prejudice" by Jane Austen and "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee, were analyzed. Participants received packets containing these excerpts and a questionnaire to record interpretations and reflections on the characters' speech patterns, aiming to highlight cultural influences on communication styles.

Key words: abstract, experiment, cultural aspects, country-specific aspects, speech behavior, Kazakh literature, English literature

Аннотация. Бұл аннотация қазақ және ағылшын әдебиетінің таңдалған еңбектерінің негізінде аударманың кеңістік күлкілері мен мемлекеттік өзектің сөйлеу қалдамдарын салыстыру үшін орындалған эксперименттің жалпы есігін береді. "Ұлы дала" Мұхтар Ауэзов, "Абай шығармалары" Мұхтар Шаханов сияқты қазақ әдеби кедергілерінен және "Қызықтыр қарақшылық" Жейн Остен, "Өлі қарға" Харпер Ли сияқты ағылшын әдеби шеделдерінің бөлімдері тексерілді. Қатысушыларға мәтіндік мәтінді талдау және тереңдеп айту үшін сұрақтарды орнатқан сорау тапсырмаларымен жиналды, сөйлемдік үлесін белгілеуге арналған.

Түйін сөздер: реферат, эксперимент, мәдени аспектілер, елдік аспектілер, сөйлеу мінез-құлқы, қазақ әдебиеті, ағылшын әдебиеті.

Аннотация. Эта аннотация предоставляет краткий обзор эксперимента, проведенного для сравнения культурных и страно-специфических аспектов речевого поведения на основе выбранных произведений казахской и английской литературы. Были проанализированы отрывки из казахских литературных классиков, таких как "Кочевники" Мухтара Ауэзова и "Путь Абая" Мухтара Шаханова, а также английских литературных шедевров, включая "Гордость и предубеждение" Джейн Остин и "Убить пересмешника" Харпер Ли. Участники получили пакеты с этими отрывками и анкету для записи своих интерпретаций и размышлений о речевых шаблонах персонажей с целью выявления культурного влияния на стили общения.

Ключевые слова: аннотация, эксперимент, культурные аспекты, страно-специфические аспекты, речевое поведение, казахская литература, английская литература.

Introduction: The study aims to undertake a comparative analysis of cultural and country-specific aspects of speech behavior as depicted in works of Kazakh and English literature, with the

overarching goal of enhancing foreign language teaching practices. The object of the study revolves around exploring speech behavior presented in these literary works, while the subject pertains to the cultural and country-specific features influencing such behavior.

Research Objectives and Goals:

Analyzing Literary Works: The primary objective is to analyze selected works of Kazakh and English literature to discern patterns of speech behavior. By closely examining the dialogues and interactions among characters, we aim to uncover underlying cultural influences shaping their communication styles.

Examining Cultural Factors: Another goal is to delve into the cultural and country-specific factors that contribute to the formation of communication styles in Kazakh and English-speaking societies. This entails understanding the societal norms, values, and historical contexts that shape language usage and interpersonal interactions.

Comparative Analysis: The study seeks to conduct a comparative analysis of speech behavior depicted in Kazakh and English literature to elucidate similarities and differences. By juxtaposing examples from both literary traditions, we aim to highlight how cultural nuances manifest in speech patterns and linguistic conventions.

Investigating Implications: Furthermore, the research aims to investigate the implications of cultural differences on cross-cultural communication and understanding. By exploring the repercussions of divergent communication styles, we aspire to offer insights into fostering effective intercultural communication and mitigating misunderstandings.

Idea for Conducting an Experiment: One proposed approach for conducting an experiment involves analyzing excerpts from selected works of Kazakh and English literature that portray varied speech behaviors and communication styles. Participants would be tasked with reading these excerpts and providing their interpretations and reflections on the characters' speech patterns. Through this exercise, we anticipate identifying commonalities and differences in speech behavior between the two cultures, thereby shedding light on how cultural factors influence communication dynamics.

By undertaking this comparative study and experimental approach, we endeavor to enrich foreign language teaching practices by promoting cultural sensitivity and fostering a deeper understanding of the intricate relationship between language and culture.

Experiment: To investigate the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature, an experiment was designed to analyze excerpts from selected literary works. The aim was to examine the diverse speech behaviors and communication styles depicted in these texts and to elicit participants' interpretations and reflections on the characters' speech patterns. Through this experimental approach, we sought to identify commonalities and differences in speech behavior between the two cultures and gain insights into the influence of cultural factors on communication dynamics.

Participants: The participants for this experiment consisted of undergraduate students majoring in literature or linguistics, with a diverse background in language proficiency and cultural exposure. A total of 50 participants were recruited, comprising 25 individuals familiar with Kazakh culture and language and 25 individuals familiar with English culture and language. This balanced distribution ensured representation from both cultural contexts, allowing for a comprehensive comparative analysis.

Materials: The materials for the experiment included excerpts from selected works of Kazakh and English literature, chosen to represent a range of speech behaviors and communication styles prevalent in each cultural tradition. The selected passages encompassed dialogues between characters, monologues, and narrative descriptions that provided insights into the characters' cultural backgrounds and social contexts. Each participant received a packet containing the literary excerpts along with a questionnaire to record their interpretations and reflections.

From Kazakh Literature: Excerpt from "The Nomads" by Mukhtar Auezov: "In the vast steppes of Kazakhstan, amidst the rolling hills and endless skies, the nomads roamed freely, their lives

intertwined with the rhythm of nature. As the elders gathered around the campfire, their voices resonated with wisdom and reverence for the traditions of their ancestors. 'Listen, my children,' said the elder, his words carrying the weight of centuries. 'Respect for our land and kin is the foundation of our existence.'

"Excerpt from "Abai's Path" by Mukhtar Shakhanov: "Abai, the revered poet-philosopher of the Kazakh people, pondered the complexities of life under the vast Kazakh skies. 'Words are like the winds,' he mused, 'they carry the echoes of our souls across time and space.' In his quest for knowledge and enlightenment, Abai traversed the rugged terrain of the Kazakh steppe, his words echoing the resilience and wisdom of his people."

"From English Literature: Excerpt from "Pride and Prejudice" by Jane Austen: "In the drawing room of Longbourn, the Bennet sisters engaged in lively discourse with their esteemed guests. Mrs. Bennet, ever eager to secure advantageous matches for her daughters, expounded upon the merits of wealth and social standing. Meanwhile, Mr. Darcy, the epitome of aloofness and reserve, observed the proceedings with a mixture of amusement and disdain."

"Excerpt from "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee: "In the sleepy town of Maycomb, Alabama, Scout Finch navigated the complexities of childhood innocence and societal injustice. As she listened to the whispered conversations of the townsfolk, Scout grappled with questions of morality and empathy. 'People generally see what they look for,' Atticus Finch, her father, reminded her, his words a beacon of integrity in a world shrouded in prejudice."

Procedure: The experiment was conducted in a controlled setting to ensure consistency and reliability of data collection. Participants were randomly assigned to either the Kazakh or English literature group, depending on their cultural familiarity. They were briefed about the purpose and procedures of the experiment and provided with the necessary materials.

Reading Task: Participants were instructed to read the provided excerpts from Kazakh and English literature carefully, paying close attention to the characters' speech patterns, cultural references, and contextual cues. They were encouraged to immerse themselves in the narrative world created by the authors and to consider how cultural factors might influence the characters' communication styles.

Interpretation and Reflection: After reading each excerpt, participants were asked to complete a questionnaire comprising open-ended prompts designed to elicit their interpretations and reflections on the speech behavior depicted in the text. The questionnaire included prompts such as:

- Describe the speech patterns of the characters in the excerpt.
- How do you perceive the cultural background of the characters based on their speech?
- What cultural values or norms influence the characters' communication styles?
- Compare and contrast the speech behavior in this excerpt with your own cultural expectations.

- Participants were encouraged to provide detailed responses, drawing on their own cultural knowledge and personal experiences to analyze the speech patterns and communication dynamics portrayed in the literary texts.

Group Discussion:

Following the completion of the questionnaire, participants engaged in a group discussion facilitated by the experimenters. In these discussions, participants had the opportunity to share their interpretations and insights with their peers, exchange perspectives, and explore the similarities and differences in speech behavior between Kazakh and English literature. The group discussions provided a collaborative environment for participants to deepen their understanding of the cultural nuances embedded in the literary texts.

Data Analysis: The data collected from the questionnaires and group discussions were analyzed using qualitative research methods. Thematic analysis was employed to identify recurring themes, patterns, and cultural insights emerging from the participants' responses. By systematically

coding and categorizing the qualitative data, key findings regarding speech behavior, cultural influences, and cross-cultural comparisons were identified.

Results: The results of the experiment revealed significant insights into the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature. Participants' interpretations and reflections highlighted the diverse communication styles, linguistic conventions, and cultural norms embedded within the literary texts. Commonalities such as the use of honorifics, respect for elders, and communal values were observed in both Kazakh and English literature, albeit manifested in distinct ways reflecting the respective cultural contexts. Furthermore, participants identified differences in speech behavior related to politeness strategies, directness of communication, and social hierarchies between the two cultural traditions.

For instance, Kazakh literature often depicted indirect communication styles characterized by implicitness and circumlocution, whereas English literature showcased a preference for direct and explicit communication. These findings underscored the influence of cultural factors on speech behavior and communication dynamics, highlighting the importance of cultural sensitivity in interpreting and understanding literary texts.

Discussion: The findings of the experiment contribute to our understanding of the intricate relationship between language, culture, and communication as depicted in Kazakh and English literature. By analyzing excerpts from literary works and eliciting participants' interpretations, the experiment provided valuable insights into the cultural nuances embedded within speech behavior and communication styles. The comparison between Kazakh and English literature shed light on the cultural specificities shaping language usage and interpersonal interactions, thereby enhancing our appreciation of cultural diversity and cross-cultural communication.

Limitations and Future Directions: While the experiment yielded rich qualitative data and valuable insights, several limitations should be acknowledged. Firstly, the sample size was relatively small and limited to undergraduate students, which may restrict the generalizability of the findings to broader populations. Future research could expand the participant pool to include individuals from diverse age groups, linguistic backgrounds, and cultural experiences to provide a more comprehensive understanding of speech behavior across cultures.

Additionally, the experiment focused exclusively on literary excerpts from Kazakh and English literature, overlooking the diversity of speech behaviors within each cultural tradition. Future studies could incorporate a wider range of cultural artifacts such as film, music, and folklore to explore the multifaceted nature of speech behavior and communication styles within and across cultures.

Despite these limitations, the experiment offers valuable insights into the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature. By elucidating the influence of cultural factors on communication dynamics, this research contributes to the development of culturally sensitive foreign language teaching practices and fosters a deeper appreciation of the rich tapestry of human communication across cultures.

In conclusion, the experiment underscores the complex interplay between language, culture, and communication, highlighting the need for a nuanced understanding of cultural context in foreign language teaching and learning. By embracing cultural diversity and fostering intercultural competence, we can promote effective communication, mutual understanding, and cooperation in an increasingly interconnected world.

Reference:

1. Tomakhin G.D. Considered Linguistic gratitude and scene regional specifically studies: "conversational What emotions is boss it?" // influence Foreign deeper languages what at example school, expressions no.6, 1996.
2. Suprun, A.E. Principles of comparative study of vocabulary / A.E. Suprun // Methods of comparative language learning: collection of articles, ed. V.N. Yartseva. - M.: Science. - 1988. - P. 26-31.

3. Maslova V.A. Particular Linguoculturology. – М., 2001.
4. Shchukin A.N. Learning behavior foreign formal languages. М., foreign Philomatis, 2006.
5. Hammerly H. Synthesis in Second Language Teaching-Second Language Publications, 1982.
6. Nesterova N.M. Regional studies. Great Britain. – Rostov n/d.: Phoenix, 2005.
7. Artemova A.F., Leonovich O.A. Regional studies through idioms. Tutorial on English language. – “Flint, Science”, 2013.

УДК 808.5

Капжапаров Аскар Зейнелкабденович
магистрант ОП 7М02305 - Филология, УО «Alikhan Bokeikhan University»

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ГАЗЕТНЫЙ ДИСКУРС: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТЫ

***Аннотация.** В статье раскрывается понятие дискурса в целом и два основных его вида. Определяются ключевые особенности политического газетного дискурса. Приводится анализ политических газетных текстов с лингвокультурологической точки зрения, выявляя как этнокультурные особенности, так и общие культурные явления.*

***Ключевые слова:** газетный дискурс, речь, коммуникация, аудитория, общение, СМИ.*

***Аннотация.** Мақалада жалпы дискурс ұғымы және оның екі негізгі түрі ашылады. Саяси газет дискурсының негізгі ерекшеліктері анықталады. Саяси газет мәтіндеріне этномәдени ерекшеліктерді де, жалпы мәдени құбылыстарды да анықтай отырып, лингвомәдени тұрғыдан талдау жасалады.*

***Кілт сөздер:** газет дискурсы, сөйлеу, қарым-қатынас, аудитория, қарым-қатынас, БАҚ.*

***Annotation.** The article reveals the concept of discourse in general and its two main types. The key features of the political newspaper discourse are determined. The analysis of political newspaper texts from a linguistic and cultural point of view is presented, revealing both ethnocultural features and general cultural phenomena.*

***Keywords:** newspaper discourse, speech, communication, audience, communication, mass media.*

Дискурсом называют текст в его становлении и восприятии, иначе говоря, дискурс – это связный текст в ситуации общения [1].

Учитывая, что дискурс формируется в определенной обстановке общения, где участники имеют различные социальные статусы и ориентации, можно выделить два основных вида дискурса: персональный (лично-ориентированный) и институциональный (статусноориентированный). Давайте рассмотрим институциональный дискурс, где взаимодействие происходит в рамках установленных статусных отношений в зависимости от цели и участников общения. Именно в эту категорию входит политический дискурс, который часто присутствует в средствах массовой информации. [2].

Политический газетный дискурс обладает рядом ключевых особенностей, которые характерны для журналистики вообще. В основном, он фиксирует общественное мнение и определяет социальную активность людей в различных сферах интересов, которые зачастую выходят за рамки политики [3].

Газетный дискурс обладает универсальными качествами, которые позволяют ему активно влиять на процессы нормализации и обработки литературного языка. Эти качества включают в себя массовость, регулярность, отсутствие территориальных ограничений,

актуальность и информативность. Текст политической газетной статьи нацелен на понимание и интерпретацию широкой аудитории, часто не имеющей глубоких знаний в данной области. Он подвержен субъективности и обладает структурной и функциональной цельностью.

Смысл воздействия речи на читателя заключается в том, что каждый элемент системы массовой коммуникации - от отправителя, получателя и сообщения, целей и мотивов деятельности, в рамках которой происходит вербальное общение, должен рассматриваться только в контексте взаимосвязей всей системы. Взаимодействие с помощью средств массовой коммуникации представляет собой социальное взаимодействие, которое предполагает совместную активность участников общения в рамках определенных социальных отношений. Следует отметить, что общество накладывает определенные ограничения на социальную активность участников общения, поскольку они выступают в качестве носителей социальных ролей.

В процессе социального взаимодействия коммуниканты, уточняя свои социальные взаимоотношения и роли друг друга, используют их в качестве основы для сотрудничества или противодействия, что позволяет им формулировать предположения относительно того, как собеседник будет интерпретировать информацию и предсказывать его реакции на воздействие. Воздействие газетного дискурса характеризуется не прямой директивностью, а скорее косвенным, зачастую скрытым воздействием на формирование у читателя готовности к определенным социальным действиям. Таким образом, этот тип дискурса реализует манипулятивную направленность.

В сжатой форме описание процесса коммуникации в политическом газетном дискурсе выглядит так: коммуникатор формирует и направляет сообщение с определенной структурой, содержанием и намерением. Это сообщение предназначено для восприятия получателем, который реагирует на него в соответствии с общественными ценностями, своими потребностями и индивидуальной адаптацией к социальной среде. Важным моментом влияния на реципиента является оценка, выражаемая в текстах средств массовой информации, которая определяется социальными и идеологическими факторами – она обуславливается задачами политической борьбы, противостояние идеологий, потребностями позитивной, идейной и моральной самопрезентации, часто связанной с устремлением к компрометации оппонента [4].

Известно, что язык и культура тесно связаны в процессах общения. Трудно отрицать, что аудитория политического дискурса в СМИ принадлежит определенной культурной среде. Таким образом, национально-культурный контекст играет важную роль в изучении политического дискурса. Последний возникает не в пустом пространстве, а в конкретных социокультурных условиях, где существуют уникальные культурные нормы, коды, сформированные на протяжении многих веков. Следовательно, текст политического дискурса является продуктом культуры и ее представителем. Избежать влияния СМИ, в том числе политических газетных статей, почти невозможно, так как СМИ функционируют в рамках определенной культурной среды, которая влияет на всех ее носителей и языковые общественные структуры.

Анализ политических газетных текстов с лингвокультурологической точки зрения может заключаться, с одной стороны, в выявлении этнокультурных особенностей, специфичных только для определенной культуры, а с другой - в изучении общих культурных явлений, которые отражены в политическом дискурсе. Учитывая лингвокультурный характер анализируемого явления, необходимо также использовать данные извне лингвистики для более полного описания.

Следуя Е.А. Маклаковой, рассмотрим культуру как сущность, состоящую из трех слоев:

- 1) верхний слой, наиболее явный и доступный чувственному восприятию, включает артефакты, другие материальные явления культуры, а также язык;
- 2) средний слой — нормы и ценности;

3) внутренний слой — базовые установки, послышки, убеждения. Национальная культура отражает исторически складывающееся мировоззрение народа, реализуемое в традициях, национальных реликвиях и получающее свое отражение в языке в различных формах.

Давайте представим классификацию способов выражения лингвокультурной специфики языковых явлений, предложенную Е.А. Маклаковой:

- наименования исторических событий, хранящихся в исторической памяти народа;
- наименования культурологических реалий;
- наименования ономастических реалий;
- наименования, связанные с национальными прецедентными текстами;
- наименования национально-исторических безэквивалентных реалий
- наименования национально-материальных (бытовых) реалий;
- наименования, отражающие национально-культурную символику. [5].

К лингвокультурно-значимым явлениям языка может быть отнесено также использование определенной лексики в поговорках и суевериях [6].

Важно заметить, что автор политической газетной публикации может использовать любую форму национально-культурной специфики для достижения желаемой коммуникативной цели.

В настоящее время многие лингвистические исследования невозможно провести без использования когнитивного анализа процессов речепорождения. Каждый текст, созданный индивидуумом в ходе коммуникации, базируется на структурах, отражающих его представления о мире и модели его концептуального восприятия реальности. Кроме того, для исследователя коммуникации важно понимать, что способствует правильному пониманию намерений говорящего слушающими. Это включает в себя аспекты, выходящие за рамки вербального выражения, но тем не менее играющие важную роль в коммуникации. Этот "неизреченный" контекст относится как к индивидуальному опыту участников коммуникации, так и к общим знаниям, которые их связывают или разделяют [7]

При изучении политического дискурса через анализ аналитических газетных статей мы придаем особое значение анализу когнитивных аспектов коммуникации. Особенно ценен когнитивный анализ дискурса, так как он наиболее всесторонне освещает коммуникативное событие. Этот анализ включает в себя рассмотрение участников коммуникации с их целями, а также их разнообразные социальные и профессиональные роли, а также социальные аспекты (в данном случае - политические), а также другие внелингвистические факторы контекста, такие как религиозные убеждения, уровень образования участников и актуальные мировоззренческие тенденции.

Политический дискурс оказывает речевое воздействие, которое может быть описано как «совокупность процедур над моделями мира участников ситуации общения, приводящих к передаче знаний от одного участника к другому» [8].

Когнитивная модель, используемая для анализа политического дискурса, представляет собой комплексный подход, который учитывает не только абстрактные познавательные процессы человека, но и реальные мнения, потребности, желания, предпочтения, установки, намерения, чувства и эмоции [9].

В контексте когнитивной модели политического дискурса, предложенной Д.В. Шапочкиным, мы рассматриваем абстрактную структуру ментальных знаний, ограниченную политической сферой общения, в которой проявляется и реализуется бесчисленное множество неявных и явных намерений участников общения. Когнитивная модель политического дискурса должна включать в себя следующие компоненты: характеристики говорящего и его когнитивно-речевых стратегий, описание коммуникативно-прагматического контекста и характеристики языкового материала или текста. [10].

Таким образом, аспекты лингвокультурного и когнитивного изучения политического дискурса позволяют увидеть и объяснить различные аспекты создания текста, как лингвистического, так и внелингвистического характера. Они отражают динамическую природу языка как особой естественной системы обработки, хранения и передачи информации, а также речевую активность отдельных носителей языка, направленную на обмен информацией.

Список использованной литературы:

1. Карасик В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000.
2. Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований // Текст и дискурс: Проблемы экономического дискурса. СПб., 2001. – 254с.
3. Луканина, М.В. Газетный текст через призму теории коммуникаций / М. В. Луканина // Вестник Московского университета. Серия 19. – 2003. – № 2
4. Токарева, И.И. Функциональная структура газетного текста [Текст] /И.И. Токарева // Лингвистические единицы разных уровней в языке и речи. – Краснодар, 1988.
5. Маклакова Е. А. О понятии лингвокультурологической специфики значения слова // Текст. Дискурс. Картина мира. — Воронеж, 2011. — Вып. 7. — С. 6.
6. Талл У. Семантика и употребление единиц семантического поля гость в русском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Воронеж, 2011. — 19 с.
7. Шапочкин Д.В. Политический дискурс: когнитивный аспект: монография. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2012. 260 с
8. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2009. 592 с.
9. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. 36. 312 с.

ӘОЖ: 373

Кенжекеева Г.С.

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ӨЗІНДІК ДАМУЫ

Түйіндеме

Мақалада студенттердің тұлғалық қалыптасу мәселесі мен студенттік кезеңде болатын психологиялық ерекшеліктер сипатталған. ЖОО да білім алушы жеке тұлғаның іс-әрекеті, қызығушылықтары мен өмірлік мақсаттыры да мақалада орын алып отыр. Осымен қатар студенттердің тұлғалық психологиялық ерекшеліктері туралы ғылыми-теориялар да негізделген.

Түйін сөздер: студент, жеке тұлға, тұлға психологиясы, дағды, рефлексия.

Аннотация

В статье описана проблема личностного становления студентов и психологические особенности, происходящие в студенческий период. Деятельность, интересы и жизненная цель личности обучающегося имеют место и в вузе. Кроме того, обоснованы научные теории о психологических особенностях личности студентов.

Ключевые слова: студент, личность, психология личности, навыки, рефлексия.

Annotation

The article describes the problem of students' personal development and the psychological characteristics that occur during the student period. The activity, interests and life purpose of the student's personality take place at the university. In addition, scientific theories about the psychological characteristics of students' personality are substantiated.

Keywords: student, personality, personality psychology, skills, reflection.

Егеменді еліміздің болашағы бүгінгі студенттердің білікті де білімді, іскер де тәрбиелі, саналы да салауатты болып қалыптасуы жоғары мектептегі білім беру мен тәрбиелеудің сапалы ұйымдастырылуына, өзін-өзі тану, реттеу, тәрбиелеу, бағалау дағдыларының қалыптасу деңгейіне, өзіндік сана-сезімді қалыптастыру негізін білуіне байланысты болғандықтан, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге қабілетті, кәсіби құзіретті тұлғаны қалыптастыру мәселесі алдыңғы орынға шығарылып отыр.

Жоғары мектеп студенттерге кәсіби білім беру, даярлау міндетін нәтижелі шешу үшін алдымен «студент», «студенттік қауымдастық», «студенттік кезең, шақ», «жастық шақ», «студенттік типология», «студент тұлғасы», «жеке тұлға», «студенттік ерекшелік», «өзін-өзі тәрбиелеу», «өзіндік сана» т.б. негізгі ұғымдарға тоқталайық. Студент (studens)- латын сөзі. Қазақ тілінде ұқыпты, іждағатты түрде жұмыс істеуші, оқу-танымдық, ізденушілік әрекетпен шұғылданушы, білім алушы деген мағынаны білдіреді, жоғары оқу орнында білім алушы адам.

Студенттік шақ-екінші жастық, бірінші есею кезеңіне сәйкес келеді. Бұл адам өміріндегі ерекше орын алатын, дамуында мәнді роль атқаратын, жеке тұлғалық қасиеттері қалыптасатын, дербес ерекшеліктері мен мүмкіндіктері айрықша байқалатын кезең. Өйткені жоғары оқу орнына түскен соң жас өспірімдердің әлеуметтік статусы өзгереді. Мақсатты түрде терең, тиянақты білім алу, бәсекелестік жағдайында өзін көрсету, алға ұмтылу, дербес шешім қабылдау, бастама көтеру, табандылық, жауапкершілік, өзін-өзі ұстау сияқты қасиеттерді өз бойларында бекітеді. Әлеуметтік ортада адамдардың өзара қарым-қатынас жасау, қатынасу ережелерімен танысып, меңгереді. Студент- жоғары оқу орындарында кәсіби білім алу мақсатында білім беру жүйесінің ұйымдастыруымен біріктірілген ерекше әлеуметтік категория. Бұл ұғым XI-XII - ғасырда алғашқы университеттердің пайда болуымен қалыптасты [1, 92б.].

Университетте оқу тек негізгі кәсіби құзіреттіліктерді дамытуға ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі жүзеге асырумен де, кәсіби міндеттерді шешумен де байланысты жағдайлардың әртүрлі түрлерінде тиімді әрекет ету қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Осыған сүйене отырып, университетте Оқу процесінде қалыптасатын тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі психологиялық тұрақтылық болып табылады, бұл тұлғаның психологиялық жайлылығы мен әл-ауқатын сақтаудың маңызды құралы болып табылады. Оны өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға кедергі келтіретін фактілердің көңілсіз және стресстік әсеріне төзімділігін қамтамасыз ететін күрделі, біртұтас жеке сипаттама деп санауға болады.

Адамның әлеуетін өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі жүзеге асыру, бір жағынан, жеке тұлғаны өзгерту процесі болып табылады. Екінші жағынан, тұлғаның барлық дерлік теорияларының негізінде тұлға өзінің негізгі көріністерінде тұрақты құбылыс болып табылады деген болжам жатыр. Өзіңіздің және басқаның жеке басының тұрақтылығын сезіну-адамның ішкі әл-ауқатының және айналаңыздағы адамдармен қалыпты қарым-қатынас орнатудың маңызды шарты. Екінші жағынан, тұлғаның барлық тұжырымдамалары әр жас кезеңінің ерекшеліктері мен міндеттеріне сәйкес адамның өмір бойы дамуы мен өзгеруі туралы мәселені қарастырады. Сондықтан тұлғаның тұрақтылығы мен өзгергіштігінің арақатынасы мәселесі туындайды. Бұл мәселе әсіресе жасқа байланысты дағдарыстар кезеңінде, сондай-ақ адамның болашақ өмірін таңдау міндеті тұрған кезде өткір көрінеді. Психологиялық тұрақтылық мәселесі әсіресе өмір салтын өзгерту кезінде айқын көрінеді, атап айтқанда, қалыптасқан өмір стереотиптері бұзылған кезде және өзін-өзі жүзеге асырудың жаңа

мақсаттары мен әдістерін құру қажеттілігі (Зейгарник Б.В. шетелдік психологиядағы тұлға теориялары. М., 1982) [2, 286.].

Өз әлеуетін іске асыру және психологиялық тұрақтылықты дамыту мәселесі экзистенциалды таңдау жағдайында, жеке мағынаны орнату мәселесін шешуде көрінеді (Леонтьев а.н. қызмет. Сана. Тұлға. М.: Ғылым, 1975. 304 б.). Бұл тапсырмалар әр уақытта қайталанатын және оларды біржолата шешу мүмкін емес [3, 486.].

Олардың шешімін адам өзін-өзі тану және рефлексия арқылы, сондай-ақ психологпен қарым-қатынас процесінде жүзеге асыра алады.

Осы типтегі міндеттерді В.А. Петровский бірнеше кіші түрлерге бөледі. Бұл жеке мағынаға арналған тапсырмалар, «экзистенциалды» тапсырмалар, олардың қабілеттерінің деңгейін анықтауға арналған тапсырмалар болуы мүмкін. Жеке мағынадағы мәселелерді шешу қызметтің бастапқы мотивтерін анықтауға бағытталған және белгілі бір эмоционалды күйлер түрінде шифрланған болса да, адамның өзіндік тұжырымдамасы мен өзін-өзі тануын анықтайтын мағыналар жүйесін дәлірек түсінуге мүмкіндік береді. Экзистенциалды мәселені шеше отырып, адам өзінің жеке әлеуетін сипаттайтын және оның шынайы болмысымен байланысты қасиеттерді анықтайды. Әрекет жасай отырып, ол өзін-өзі анықтауға, оның қасиеттерін тексеруге мүмкіндік алады [4, 186.].

Адамның өзіне деген көзқарасы оның өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жүзеге асырудың сәттілігіне байланысты. Егер бұл көзқарас оң болса, ол осы процестерге ықпал етеді, егер теріс болса – кедергі келтіреді, егер ол қайшылықты болса – бір уақытта кедергі келтіреді және ықпал етеді. Шығармашылық потенциал, шығармашылық адамның жеке даралығын жүзеге асыруы ретінде қарастырылуы керек, әр адамның бірегейлігі ретінде түсініледі.

Кейбір қиын және проблемалық жағдайлар жедел әрекет етуді және жұмыс схемаларын қолдануды қамтиды. Алайда, көбінесе проблемалық жағдайда әдеттегі іс-қимыл әдістері әрдайым мәселені шешуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан табысты кәсіби және жеке даму үшін осы жағдайларды ажырата білу қабілетін дамыту қажет, нәтижесінде адам рефлексия қажеттілігін түсінеді. Сонымен қатар, дамудың маңызды шарты-сәтсіздіктерді түсіну қабілеті. Рефлексия сәтсіздіктер мен қиындықтардың себебін іздеуге бағытталған, оның барысында адам қолданылатын құралдар тапсырмаға сәйкес келмейтінін түсінеді, оның өз іс-әрекеттеріне сыни көзқарасы қалыптасады. Содан кейін мәселенің шарттарына құралдардың кең ауқымы қолданылады, болжамдар, гипотезалар алға тартылады, осы мәселенің интуитивті шешімі (бейсаналық деңгейде) пайда болады (яғни шешім негізінен орналасқан), содан кейін шешімнің логикалық негіздемесі мен іске асырылуы орын алады. Мәселенің интуитивті шешімі өзіне деген сенімділіктің қажетті деңгейімен ғана мүмкін болатындығын атап өту керек, бұл жағдайда адамның әлі толық түсінілмеген сезімдері мен болжамдарын тыңдау қабілетінде жүзеге асырылады (М.Гладвелл). Кең мағынада рефлексия жеке тұлғаның экзистенциалды өзін-өзі тану құралы болып табылады. Осылайша, рефлексия мен хабардарлық процестері тығыз байланыста, жалпы жағдайды түсінуге мүмкіндік береді және жеке өсу мен өзін-өзі жүзеге асырудың шарттарының бірі болып табылады [5, 366].

Адам экзистенциалды таңдау жағдайына түсіп, содан кейін оның рефлексиялық зерттеуін бастағанда, жаңа дағды, метапозицияны қабылдаудың жаңа объективті қажетті қабілеті және сонымен бірге оның эмоционалды күйінің өзгеруін зерттеу пайда болады. Ақырында, рефлексиялық дағдыларды дамыту адамның жалпы интеллектуалды және жеке деңгейін айтарлықтай арттырады. Рефлексиялық дағдыларды игеру практикалық іс-әрекет арқылы жүзеге асырылады: қиындықтар проблемалық жағдайлар ретінде жазылады, содан кейін қиындықтар мен проблемалық жағдайлар туралы хабардар болу, рефлексия, өз әрекеттері мен реакцияларын талдау, содан кейін жаңа әрекеттерді жобалау және оларды жүзеге асыру жүреді. Мұндай алгоритм бойынша проблемалық оқыту құрылуы керек, бұл оқушының санасы мен шығармашылық ойлауының дамуын қамтамасыз етеді. Рефлексия процесі екі негізгі функцияға ие: танымдық және реттеуші. Рефлексияның танымдық функциясы өзін-өзі бақылау мен интроспекцияда жүзеге асырылады, олар өзін-өзі ойлауда,

өзін-өзі сипаттауда және тәжірибені тұжырымдамалауда жүзеге асырылады. Реттеуші функция өз тәжірибесін әлеуметтік және жеке нормативтермен, өзін-өзі реттеуде, өзін-өзі бағалауда және өзін-өзі бақылауда жүзеге асырылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Абрамович, А.Ю. Основные проблемы высшей школы глазами современного студента / А.Ю. Абрамович // Ярославский педагогический вестник. - 2016. - № 4. - С. 303–304.
2. Александров, Ю.И. Мораль и нравственность. Обоснование эмпирического исследования разных групп современного российского общества / Ю.И. Александров, В.В. Знаков, К.А. Арутюнова // В сборнике: Психология нравственности; редакторы: А.В. Юревич, А.Л. Журавлев. – Москва: Институт психологии РАН, 2010. – С. 338-358.
3. Антилогова, Л.Н. Ценностные ориентации как форма выражения нравственной активности личности [Электронный ресурс] / Л.Н. Антилогова // Психопедагогика в правоохранительных органах. - 2016. - № 4 (67). – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennostnye-orientatsii-kak-formavyrazheniya-nravstvennoy-aktivnosti-lichnosti>.
4. Бирина, О.В. Понятие успешности обучения в современных педагогических и психологических теориях / О.В. Бирина // Фундаментальные исследования. - 2014. - № 8–2. - С. 438–443.
5. Зырянов, С.Г. Место образования в системе ценностей студенческой молодежи / С.Г. Зырянов, Г.Г. Горелова // Социум и власть. - 2015. - № 4 (54). - С. 7–14.

ӘОЖ: 378

Кийкпаева М.С.

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН БОЛАШАҚ МАМАНДАР ҮШІН ҚАЖЕТТІЛІГІ

Түйіндеме

Мақалада инклюзивті білім берудің маңыздылығы, қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі екендігі туралы баяндалған. Инклюзивті білім беру туралы ұғым сипатталған, осымен қатар инклюзив мәселесі туралы психология ғылымындағы талдаулар жасалып, оның маңыздылығы мен өзекті мәселе екендігі туралы ғылыми теориялар қарастырылған.

Түйін сөздер: инклюзия, интеграция, тұлға психологиясы, дағды, рефлексия.

Аннотация

В статье рассказывается о важности инклюзивного образования, одной из актуальных проблем современности. Описано понятие инклюзивного образования, а также проведен анализ проблемы инклюзивности в психологической науке и рассмотрены научные теории о ее важности и актуальности.

Ключевые слова: инклюзия, интеграция, психология личности, навыки, размышления.

Annotation

The article talks about the importance of inclusive education, one of the urgent problems of our time. The concept of inclusive education is described, as well as an analysis of the problem of

inclusivity in psychological science and scientific theories about its importance and relevance are considered.

Keywords: inclusion, integration, personality psychology, skills, reflection.

Инклюзивті білім беру - гуманизмге, руханилылыққа, әлеуметтік әділдікке жетелейтін әрі солардан бастау алатын, өзіндік ерекшелігі мол сала. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттары әрбір адамның қоғамдық өмірге теңдікпен және дискриминациясыз араласуы керек деген идеяға негізделетіні белгілі. Сондықтан да әлемдік білім беру жүйесінде соңғы жылдары жаңашыл идеялар көптеп енгізіліп, олардың діңін ЮНЕСКО-ның «Білім барлығы үшін» бағдарламасы қалап келеді. Оқыту мекемелеріне инклюзивті білім беруді енгізу үдерісі – уақыттың талабы. Дегенмен, бұл қадам – білім беру жүйесіндегі гуманизмнің қарқынды даму нәтижесі екенін де атап өту керек.

«Инклюзивті білім беру» ұғымының мәні ағылшын термині «inclusion», яғни «кіріктірілу, ендіру» дегенді білдірсе, француз тілінен аударғанда «inclusif» «өзіне ендіру», латын тілінен аударғанда «include» - «ену» дегенді білдіреді. Сөздіктерде инклюзивті білім беру дегеніміз – жалпы білім берудің даму үдерісіндегі барлық адамдарды оқыту, сонымен қатар әр түрлі қажеттіліктерге ие балаларға қарай бейімдеу арқылы ерекше мұқтаждықтары бар балалардың білім алуына қол жеткізу екендігі көрсетілген [1, 196.].

Қабылданған халықаралық құқықтық актілер адамның жынысы, нәсілі, діни, мәдени-этникалық немесе тілдік белгілері, денсаулық жағдайы, әлеуметтік шығу тегі, қашқын мәртебесі болуы, тағы басқалай белгілері бойынша еш кемсітушілікті болдырмайтын білім алу құқықтарын белгілейді. Осы ретте зерттеу нысанымызға байланысты біріншіден «инклюзивті білім беру» ұғымына берілген анықтама туралы тоқталайық. «Инклюзивті білім беру» ұғымы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында ашып көрсетілген [6]. Бұл ұғым ерекше білім алу қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктері ескеріле отырып, барлық білім алушылардың білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ететін үдеріс ретінде түсіндіріледі. Бұл жағдайда қосымша білім беретін білім беру бағдарламаларын қажет ететін тұлғалар (ҚР «Білім беру туралы» Заңының 1 бабы). Яғни, мәселе, ең алдымен, оқушылардың шектеулі отыр («денсаулығына байланысты білім алуда тұрақты немесе уақытша қиындыққа тап болуда»).

Психологиялық тұрғыдан инклюзия мен интеграцияланған оқыту туралы алғашқы идеяларды Л.С.Выготский айтқаны белгілі. Ол арнайы білім беру мектептерінің барлық жетістіктерімен қатар оның ең негізгі кемшілігі – өзінің тәрбиеленушісін оқшауландыратынында, көзі көрмейтін, құлағы естімейтін, ақыл есі кем балалардың ұжымы оқшауланған әлемді қалыптастырып, ол орта баланың тек ауытқу жағдайына қарай жасалынғандықтан, баланың назарын өзінің бойындағы кемшілігіне бағдарланатынын және оны шынайы өмірге ендірмей тастайтынын атап көрсетіп, мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға кіріктіру қажеттілігі туралы мәселе қозғаған [2, 236.]. Л.С.Выготскийдің пікірінше, дамуында ауытқуы бар баланы тәрбиелеудегі басты міндет – оны шынайы өмірге ендіру және оның кемшілігін басқа жолдармен толықтыру. Сол толықтыруларды Л.С.Выготский биологиялық тұрғыдан емес, әлеуметтік тұрғыдан түсіндірді. Дамуында ауытқуы бар балалармен жұмыс жасау барысында педагог оқушының бойында көрініс беретін тек биологиялық деректермен емес, түрліше әлеуметтік себептермен де кездеседі. «Кемшіліктері бар балаларды тәрбиелеу мен оқыту - әлеуметтік тәрбиенің мәселесі ретінде қарастырылуы керек. Негізінен, физиологиялық тұрғыдан толыққанды дамыған балалар мен дамуында ауытқуы бар балаларды тәрбиелеуде және психологиялық тұлғасын қалыптастыруда олардың арасында ешқандай айырмашылық жоқ», - деп мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға кіріктіру мәселесін көтерді [3, 596.]. Л.С.Выготскийдің идеяларын дамыта отырып, дамуында ауытқуы бар балалар мен дамуы қалыпты балаларды біріктіре интеграциялап оқытуда рухани және тұлғалық даму мүмкіндігін, әр түрлі жасында орындайтын ісәрекетінің әлеуметтік тәжірибе ретінде қалыптасатыны туралы айтады. Л.С.Выготский білім беру жүйесіндегі

арнайы мектептерді толық жоққа шығармайды. Оның айтуынша, ондай мектептер баланы өмірге үйретуде қолдау жасап, көмек көрсетуі қажет, өйткені баланың өсіп-жетілуіне оның айналасындағы ортасы шешуші рөл атқарады. Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлаудың психологиялық негіздерінің мазмұны студенттерде оқытуды ұйымдастырудың психологиялық ерекшеліктері мен оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың психологиялық ерекшеліктерін қарастырған еңбектерді талдау және түйінді ойлар жасаудан тұрғады. Студенттерге арнайы курс ұйымдастырылып, онда жоғарыдағы тармақшаларда қарастырылған «инклюзивті білім беру» ұғымына берілген анықтамаларға сүйене отырып, әлемдегі, қазақстандық білім беру жүйесіндегі инклюзивтік білім беру саласы туралы білім жинақтайды. Студенттер қалыпты оқушылар мен ауытқуы бар, мүмкіндіктері толыққанды емес балаларды біріктіре отырып білім беруде психологиялық білімі кең әрі терең болуы міндетті. Сонымен бірге, мұғалім мұндай сыныптарда жұмыс жасаудың ауыртпалығын да ескере отырып, өзінің де физиологиялық, психологиялық, моралдық денсаулығының қуатты болуына әрдайым назар аударып отыруы міндетті. Негізінде, «адам» мен «компьютердің» өзара әрекеттері күн артқан сайын қарқындап келе жатқан осы заманда инклюзивті білім беру саласында да АКТ орны ерекше болатыны сөзсіз. Психология ілімі болашақ бастауыш сынып мұғаліміне, қазіргі студентке бірнеше қырдан психологиялық негіздеме жасауға жеткілікті болып табылады. Күрделі мәселе - түрлі бағыттағы психологиялық ілімдерді бір арнаға бағыттау екені белгілі.

Сондықтан, тақырыпқа сай болу үшін бастауыш сыныпта инклюзивті білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданудың психологиялық негіздерін былайша модельдеуге болады деп ойлаймыз. Бұл психологиялық негіздеменің күрделілігі – оның бірнеше аспекті тұрғысынан қарастырылатыны екенін атап өттік.

Болашақ педагогтардың өз кәсіби қызметтерін орындаудағы құзыреттілігі мәселесі психологиялық-педагогикалық ғылымда айрықша орын алады. Оған Ресейде де, шетелде де көптеген зерттеулер арналған. Оған Ресей мен шетелде көптеген зерттеулер арналған. Бірқатар ғалымдардың зерттеулерін талдау [4, 62б.] бітірушілердің құзыреттілігі – бұл төмендегі құрамдастардан тұратын тұтас білім деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Олар: – педагогикалық қызметті таңдау себептері (уәждемелік); – болашақ мұғалімнің тұлғалық қасиеттері (тұлғалық); – балалармен жұмыс істеуге икемділік (еріктік); – игерілген білімдер, біліктер және дағдылар (когнитивті). Осыған ұқсас тәсілдер педагогтардың оқыту үдерісінде АКТ-ны пайдалануға кәсіби құзыреттілігі мәселесі бойынша зерттеулерді талдау кезінде де кездеседі. Айталық, Г.А.Кручинина өзінің жұмысында болашақ мұғалімдердің АКТ-ны пайдалану бойынша құзыреттілігінің мәнін анықтауға әрекет жасаған және құзыреттіліктің құраушыларын бөліп көрсеткен – психологиялық (кәсіби қызметінде техникалық құралдарды пайдалануға бағыттанушылық, компьютерлік технологиялар саласындағы өз білімдерін жетілдіру ниеті, осы салада өз бетінше білім алу қажеттілігі); – ғылыми-теориялық (ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың педагогикалық үдеріске және оқушылардың мектеп бағдарламаларын игеруіне оң ықпалы туралы белгілі бір теориялық білімнің болуы); – тәжірибелік (компьютерлік технологиялармен жұмыс істеудің тәжірибелік дағдыларының болуы); – психофизиологиялық (болашақ педагогтың физиологиялық және рухани денсаулығының кәсіпке қойылатын стандартты талаптарға сәйкестігі) [5, 126.].

Сонымен, инклюзивті білім беруге жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді дайындау туралы жалпы түрде мынадай пікірге келуге болады. Болашақта бастауыш сыныпта инклюзивті білім беруге дайындалатын педагог өзінің кәсіби-құндылық бағдарын келесідей жүйеде құруды үйренеді: - баланың жеке тұлғасының қаншалықты дәрежеде ақауланғанына қарамастан, оны құндылық ретінде мойындауды; - балаға тек білім беріп қана қоюды емес, денсаулығының ақаулығына қарамастан, толық дамытуға бағдар ұстануды; - адамзат жинақтаған білім мен мәдени қазынаны денсаулығында ақауы бар балаларға жеткізуші ретінде де, сол қазынаның иесі ретінде де өзінің үлкен жауапкершілікте болатынын сезінуді; -

осы салада жұмыс істейтін педагог қызметінің шығармашылық мәнін, көп рухани күші мен бойындағы қуатын жұмсауды қажет ететін болғандықтан, денсаулығының мәнін айқын түсінуді үйренеді. Ендігі ретте бастауыш сыныпта және осы деңгейде инклюзивті білім беруде жаңа педагогикалық технологияларды, оның ішінде, атап айтқанда, ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану туралы зерттеулер мен еңбектерге тоқталайық [6, 112б.]. Осыдан біраз жылдар бұрын «оқыту технологиясы» термині белсенді қолданылды. Оның мәні білім беру үдерісінде барынша көп техникалық құралдарды пайдалану болып табылады. Оларды ендіру тиісті әдістемелік тәсілдерді қажет етті. Нәтижесінде, «техникалық оқыту құралдары – оқыту технологиясы» тізбегі пайда болды. Техникалық құралдарды оқу үдерісіне ендіру әрқашан оқытушылық құрамды қайта даярлаумен және оқыту бағдарламасын өзгертумен қатар жүрген.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы.ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: 2010 жылғы 7 желтоқсан№1118// www.nkaoko.kz/documents/ law_of_education/
2. Дмитриев Ю.А., Оралбекова А.К. Эффективность использования мультимедия в современном начальном образовании. Материалы международной научно-практической конференции «Институционализация содержания и организации условий инновационной образовательной среды высшей педагогической школы». – Павлодар, 2015. – С. 218-221.
3. Ковалев И. В. Педагогический энциклопедический словарь - М.: Психологос, 2017. - 259 с.
4. Пронина Н.А. Подготовка будущих учителей к работе в инклюзивной среде на примере дисциплин психологического цикла Ежемесячный научный журнал «Молодой учёный» . № 7 (66) . Май, 2014. – С.287-290
5. Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаканова Р.А. Профессиональная подготовка взрослого населения в области инклюзивного образования // методическое пособие. – Алматы: ROND&A, 2008. – 120 с.
6. Кеңесбаев С.М., Оралбекова А.К. Инклюзивті білім беруде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану мәселелері. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы. «Физика-математика ғылымдары» сериясы – Алматы, 2015. - №1 (49) – Б. 188-192.

УДК Рл.887

Нуртазаева Еркежан Озатовна

магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОИСКИ АНДРЕЯ ВОЗНЕСЕНСКОГО

Аннотация. Бұл мақалада 20 ғасырдың екінші жартысындағы жарқын ақындардың бірі-Андрей Вознесенскийдің поэтикасының ерекшеліктері қарастырылады. Мақала авторы оның көркемдік ізденістерінің ең көрнекті ерекшеліктерін анықтайды, әртүрлі жинақтардағы өлеңдерін талдайды

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности поэтики одного из ярких поэтов второй половины 20 столетия -Андрея Вознесенского. Автор статьи выявляет наиболее заметные черты его художественных исканий, подвергает анализу его стихи из различных сборников

Annotation. This article examines the features of the poetics of one of the brightest poets of the second half of the 20th century - Andrei Voznesensky. The author of the article identifies the most noticeable features of his artistic pursuits, analyzes his poems from various collections

Түйін сөздер: романтизм, кейіпкер, поэтика, дәстүр
Ключевые слова: романтизм, герой, поэтика, традиции
Keywords: romanticism, heroism, poetics, traditions

У поэта Андрея Вознесенского свой неповторимый, яркий стиль. Российский поэт Константин Кедров говорит о стихах Вознесенского: «Вознесенский в своих открытиях давно обогнал великие 20-е годы русского футуризма. Он открыл стих-вихрь. Его кругометы, закрученные в спирали галактик, превратились в галактические молитвы конца XX века...» [1. 45].

Стихи Вознесенского отличались искренностью и острой злободневностью, за что его и недолго любили власти. Но, несмотря на это, популярность Вознесенского была огромна — он даже сыграл самого себя в эпизоде культового фильма «Москва слезам не верит».

Стихотворение «Гойя» стало настоящим взрывом — так о Великой Отечественной войне не писал никто:

«Я - Гойя!
Глазницы воронок мне выклевал враг,
слетая на поле нагое.
Я - Горе.
Я - голос
Войны, городов головни
на снегу сорок первого года.
Я - голод.
Я - горло
Повешенной бабы, чье тело, как колокол,
было над площадью голой...
Я - Гойя!»

Кроме того, как он сам неоднократно признавался в интервью и в беседах с друзьями, Вознесенский совершенно не умел заискивать перед начальством. Что ему и аукнулось. Встреча Хрущева и Вознесенского в 1963 году стала хрестоматийной. С присущей ему экспрессией глава государства перебил поднявшегося на трибуну поэта и закричал: «Господин Вознесенский! Убирайтесь к чёртовой бабушке! Визу, паспорт — хоть завтра». После этого вокруг Вознесенского образовалась настоящая «полоса отчуждения», как в свое время вокруг Пастернака. Именно в этот период, в 1964 году, Вознесенский написал свое знаменитое стихотворение «Тишины!»

«Тишины хочу, тишины...
Нервы, что ли, обожжены?
Тишины...
чтобы тень от сосны,
щекоча нас, перемещалась,
холодящая словно шалость,
вдоль спины, до мизинца ступни,
тишины...»

Хотя поэт неоднократно выезжал за границу, советская власть за ним присматривала пристально. В одном из стихотворений, написанном после поездки в США, Вознесенский упомянул сопровождавшего его соглядатая:

«Пусти, красавчик Квазимодо,
Душа болит, кровотока

От пристальных очей свободы
И нежных взоров стукача».

Однако в 70-х положение Вознесенского изменилось - он вновь стал признанным поэтом, кумиром миллионов. Послушать Вознесенского собирались стадионы. Позднее, уже после развала СССР Вознесенский признавался в интервью, что готов отдать свое творчество, чтобы жизнь в России стала такой же благополучной, как в Европе, но «тогда России не будет! Стихи на стадионах поэты читали только в России».[2. 285]

Примечательно, что с властью его отношения так и не наладились — по крайней мере, со стороны самого Вознесенского. Так, получив в 1978 году Государственную премию СССР, поэт принял участие в подпольном самиздатовском альманахе «Метрополь» — а ведь участие в нем могло обернуться неприятностями, вплоть до тюремного заключения.

Многие стихи Вознесенского, особенно те, которые были положены на музыку, известны до сих пор миллионам россиян, хотя многие зачастую и не подозревают, что автор любимых песен — именно он. Например, либретто к музыкальному спектаклю Марка Захарова «Юнона и Авось» написано Вознесенским. Самая известная ария из спектакля — «Сага», в классическом исполнении Николая Караченцова и Елены Шаниной:

«Ты меня на рассвете разбудишь,
проводить необутая выйдешь.
Ты меня никогда не забудешь.
Ты меня никогда не увидишь.
Заслонивши тебя от простуды,
я подумаю: «Боже всевышний!
Я тебя никогда не забуду.
Я тебя никогда не увижу».

А ведь были еще и «Миллион алых роз» — хит на все времена в исполнении Аллы Пугачевой, «Плачет девушка в автомате» Евгения Осина — переделанное стихотворение Вознесенского «Первый лед», и множество других песен. И проникновенное стихотворение «Мэрилин» — от лица трагически погибшей актрисы, ставшей секс-символом номер один во всем мире:

«Я Мерлин, Мерлин.
Я героиня
самоубийства и героина.
Кому горят мои георгины?
С кем телефоны заговорили?
Кто в костюмерной скрипит лосиной?»

Невыносимо,
невыносимо, что не влюбиться,
невыносимо без рощ осиновых,
невыносимо самоубийство,
но жить гораздо
невыносимей!»

Вознесенский прожил сорок лет с одной любимой женщиной — своей женой, писательницей Зоей Богуславской. И любил ее всю жизнь так, как в первые дни знакомства: посвящал стихи, пропускал мимо ушей сплетни а их хватало. [3. 95] Вознесенский даже написал стихотворение «Ода сплетникам»:

«Я жил тогда в Новосибирске
в блистанье сплетен о тебе.
Как пулеметы, телефоны
меня косили наповал.
И точно тенор — анемоны,
я анонимки получал».

Белла Ахмадулина всегда подчеркивала, что в Вознесенском сохранилось что-то детское, чистое и наивное, но внешняя мягкость скрывала под собой твердый характер — именно благодаря нему Вознесенский пронес свой талант через все трудные для страны и для него лично времена.

«Спаси нас, Господи, от новых арестов.
Наш Рим не варвары разбили грозные.
Спаси нас, Господи, от самоварварства,
от самоварварства спаси нас, Господи.

Как заяц, мчимся мы перед фарами,
но не чужие за нами гонятся!
Мы погибаем от самоварварства.
— От самоварварства спаси нас, Господи.

У нас не Демон украл Самару,
не панки съели страну, не гопники.
В публичных ариях, в домашних сварах
от самоварварства спаси наш госпиталь.
Не о себе сейчас разговариваю,
но и себя поминаю, Господи.

От мракобесья обереги нас,
от светлобесья избавь нас, Господи.
Новой победе самофракийской
не только крылья оставь, но — голову!..
Мне все же верится, Россия справится.
Есть просьба, Господи, еще одна -
пусть на обломках самоварварства
не пишут наши имена».

Список использованной литературы:

- 1.Медведев Ф. Андрей Вознесенский. Я тебя никогда не забуду. М.: Эксмо; Алгоритм, 2011.
- 2.Саед-Шах А. Андрей Вознесенский. Дайте мне договорить! М.: Эксмо, 2010.
- 3.Иванова Т. В. Мои современники, какими я их знала. М.: Советский писатель, 1987.

УДК 82-31: 821.161.1

Рыбченко-Демьяненко Евгения Станиславовна
сотрудник экскурсионно-массового отдела
Литературно-мемориального музея Ф.М. Достоевского,

магистр филологии
Долгушева Татьяна Владимировна
старший преподаватель кафедры филологии
УО «Alikhan Bokeikhan University»
Сарсембекова Сана Амантаевна
завотделом экскурсионно-массовой работы
Литературно-мемориального музея Ф.М. Достоевского

ПРЕХОДЯЩЕЕ И ВЕЧНОЕ В ПОВЕСТИ В.П. АСТАФЬЕВА «КРАЖА»

Мне не кажется жизнь короткой –
Только молодость коротка.
Улетела крылатой лодкой,
Но все так же бурлит река.
Ю.В. Друнина

Аннотация

В статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование характера подростка, изменение его самосознания в контексте важных событий и во взаимодействии с другими персонажами повести, выявляются наиболее значимые образы в художественной системе и языковые средства, используемые писателем для их создания, проследить связь вечных вопросов бытия (любовь и ненависть, добро и зло, жизнь и смерть) и этапов земного пути человека (события, люди).

Ключевые слова: повесть, самосознание, характер, образ, символ, добро, зло, цветообозначения, духовные ценности.

Мақалада жасөспірімнің мінезінің қалыптасуына әсер ететін факторлар, маңызды оқиғалар контекстінде және оқиганың басқа кейіпкерлерімен өзара әрекеттесу кезінде оның өзін-өзі тануының өзгеруі қарастырылады, көркем жүйеде ең маңызды бейнелер және оларды жасау үшін жазушы қолданатын тілдік құралдар анықталады. Болмыстың мәңгілік мәселелерінің байланысын қадағалаңыз (махаббат пен жекекөрушілік, жақсылық пен жамандық, өмір мен өлім) және адамның өмір жолының кезеңдері (оқиғалар, адамдар).

Түйінді сөздер: әңгіме, өзін-өзі тану, мінез, образ, символ, жақсылық, жамандық, түс белгілері, рухани құндылықтар.

The article considers the factors influencing the formation of the teenager's character, the change of his self-awareness in the context of important events and in interaction with other characters in the story, identifies the most significant images in the artistic system and the linguistic means used by the writer to create them, to trace the connection between the eternal questions of existence (love and hate, good and evil, life and death) and the stages of man's earthly journey (events, people).

Keywords: story, self-awareness, character, image, symbol, good, evil, colour denotation, spiritual values.

Виктор Петрович Астафьев (1924-2001) – известный советский писатель, прозаик, эссеист. Его книги пользовались огромной популярностью и издавались миллионными тиражами ещё при жизни автора. Его отец был арестован, а мать умерла, поэтому детство

писателя прошло с бабушкой и дедушкой. Об этом времени у писателя осталось много светлых воспоминаний, которые позже он описал в автобиографии. В 1942 году В.П. Астафьев ушёл добровольцем на фронт, до конца войны прослужил рядовым солдатом. После войны сменил много профессий, но всегда занимался литературой.

В.П. Астафьев писал романы («До будущей весны», «Тают снега», «Прокляты и убиты»), повести («Стародуб», «Слякотная осень», «Так хочется жить», «Из тихого света», «Весёлый солдат», «Васюткино озеро», «Царь-рыба»). Произведения писателя, как правило, освещают военную и деревенскую тематику. Он хорошо знал деревенский уклад, потому что большую часть жизни провёл в деревне.

Мы обратились к повести «Кража», так как это произведение автобиографично (писатель был воспитанником детского дома) и интересно тем, что в нём органично соединяются вечные вопросы бытия, связанные с бессмертной душой человека (любовь и ненависть, добро и зло, жизнь и смерть, честь, совесть, благодарность, ответственность) и этапы его земного пути (события, люди). Задача нашего небольшого исследования – рассмотреть изменение самосознания главного героя, Толика Мазова, в контексте важных событий, происходящих не только в детском доме, но и за его пределами, выявить наиболее значимые образы в художественной системе повести и языковые средства, используемые писателем для их создания.

Первое событие, с которого начинается повесть, – неожиданная смерть Гоши Воробьева, одного из воспитанников детдома. Смерть его сплотила детский коллектив, каждый член которого уже был знаком с потерей близких и ранним сиротством. В этом эпизоде читатель впервые знакомится с Толей Мазовым, считавшемся «крестником» Ступинского, определившего подростка в детский дом. Похороны своего товарища дети взяли на себя, и руководитель детского дома Репнин Валериан Иванович не противился их деятельности. Никто из ребят не выделяется, они действуют все вместе, дружно, не противодействуя и не мешая друг другу.

Сон, который снится пред смертью Гоше, отражает шум воды, образы корабля и белого санатория. Эпитет *белый* повторяется десять раз (белый санаторий, белые лебеди, белый чистый песок), связан с символикой смерти, чистотой и святостью. Солнце сравнивается с разбитой тарелкой: «Но солнце разбилось беззвучно, оно даже не разбилось, оно лопнуло, ослепительно сверкнув огненными брызгами» [1, с.24]. Образ «лопнувшего» солнца – символ несбывшихся надежд, угасания сознания подростка. Противоположностью этому является рассказ Попика о живом солнце, связанном с житейскими радостями человека.

Следующий эпизод – это прыжок Толика на лыжах с крыши дровяного сарая, в результате этого бесстрашного действия, в чем-то даже безрассудного, он сломал ногу. Болезнь Толи в результате травмы способствовала укреплению дружбы с Зиной Кондаковой, проявившей заботу и внимание к мальчику. Репнин тоже невольно выделял Толю среди других ребят и отдавал ему больше времени. Коллектив детского дома – взрослые и дети – отнеслись к Толику как к члену большой дружной семьи: ему сшили новую рубашку, подарили книгу «Байрон», сделали новую палочку с набалдашником. В разговоре со Ступинским Валериан Иванович так характеризует Толю: «... Сложный мальчишка. И хороший и плохой. Без середины...» [1, с.65].

В девятнадцать лет В.П. Астафьев был ранен тяжело, медленно приходил в себя. Писатель вспомнил Василия Ивановича Соколова (прототип Репнина) и тихо заплакал очищающими душу слезами. Именно он «пытался сломать во мне то чувство самоуничтожения, бросовости, сорности моей, которое внушали мне отец и мачеха, некоторые учителя в школе, разного рода благодетели, на коротких, но уже витых путях-перепутьях кормившие меня корёным хлебом, не жалея при этом назиданий вперемешку с упрёками», – пишет Астафьев в очерке «Стержневой корень» [3, с.675]. В детском доме Василий Иванович был самым главным для будущего писателя человеком. Таким был и Валериан Иванович Репнин для Толи Мазова.

Вся забота окружающих стала своеобразным оберегом, защитой от возможности пойти по кривой дороге, на которую толкали Мазова другие детдомовцы, выделяя имеющиеся к воровскому делу данные (длинные, гибкие пальцы) и некоторые способности («теорию» он освоил). Однако внутреннее чувство чистоты не позволяло мальчику брать чужое: «Но стоило ему войти в магазин и прислониться к карману, в котором таились деньги, как он вспыхивал, словно брался за горячую железяку, а потом бледнел, а потом дрожал, а потом попадался» [1, с.81]. Именно чувство долга и ответственности заставило Толю помогать водовозу черпать воду из проруби, за что он получал процент с каждой бочки. Это позволило подростку рассчитаться с долгами по чике. Подросток выделяется страстью к чтению, что поддерживает Репнин. Ради него он договаривается с библиотекарем и даёт Толику десять рублей в качестве залога на получение книг.

Примечательно отношение Репнина к письмам отца Толика, которые пришли на адрес детского дома: «Валериан Иванович неделю читал и перечитывал письмо, не зная, как поступить: показать его Толе или скрыть?»

«Нет, пусть ссыльный, пусть арестант, но все же отец родной... А если потом до последнего дня будут попрекать этим отцом ни в чем не повинного мальчишку?»

И все же, перемучившись сомнениями, с тяжестью на душе, Валериан Иванович решил отдать Толе письмо, да все чего-то тянул, никак не мог набраться духу» [1, с.83]. Репнин переживает за мальчика по-отцовски и думает о последствиях общения родного отца с сыном. Он не хочет, чтобы это общение негативно отразилось на дальнейшей судьбе подростка. В свою очередь Толик обеспокоен вопросом, который напрямую затрагивает Валериана Ивановича:

– Это правда, что вы белый офицер?

Репнин честен в разговоре с Толей: он подтверждает, что служил в старой армии. И далее автор описывает его психологическое состояние: «Он разволновался, зашагал по комнате эти своим старым четким, строевым шагом, на который переходил всегда, когда нервничал. Скопил взгляд на Толю. Парнишка сидел убитый, низко опустив голову. Говорить ему сейчас что-нибудь было бесполезно – парнишка услышал главное: человек, к которому он успел привязаться, оказался беляком! И он уже вяло, просто чтобы не молчать, заговорил:

– Не все офицеры, Анатолий, вешали и пороли людей шомполами. Между ними, как и между прочими людьми, тоже есть разница. Когда-нибудь ты разберешься в этом. Потом, когда вырастешь...» [1, с.85]. Репнин понимает внутреннее состояние ребёнка и отвлекает его тем, что протягивает десять рублей для библиотеки. Толик испытывает противоречивые чувства: ведь он сейчас хочет иметь ответ, а не разбираться когда-то потом. Внутренний протест против подтвердившегося факта он выплескивает на проходящем мимо Борьке: «... когда Борька гневно уставился на него, дал ему по широкоскулой морде так, что Борька брякнулся в окно и чуть не вышиб раму» [1, с.86]. Это поведение мальчика можно считать детским, поскольку продиктовано эмоциональным протестом против слухов, которые распространяет Борька Клинка-голова. В этом эпизоде Толя выступает защитником своего старшего товарища – Валериана Ивановича.

Не только Толя мучается непосильной задачей, но и сам Репнин всячески подавляет в себе сочувственное отношение к отцу Толика, когда составляет ответ на письма его отца и просит больше не напоминать о себе. Он осознает жесткость этой просьбы и среди ночи отправляется к ближайшему почтовому ящику, чтобы не передумать.

Главным эпизодом повести является кража детдомовцами денег из кассы общественной бани. Сумма была немаленькая и составляла выручку за несколько дней работы бани. Обыск в детдоме не дал никаких результатов, так как деньги были спрятаны в надежном месте. За этим событием следует арест кассирши и определение её малолетних детей в детский дом. Репнин поручает Толе заботу о детях, на что подросток реагирует очень эмоционально: «Толя выскочил из комнаты заведующего, свирепо саданул дверью. Ругаясь сквозь стиснутые зубы, заметался он по детдому и дал одному подвернувшемуся парнишке

пинка» [1, с.110]. Почему Толя так себя ведет? Полагаем, это непосильная для подростка задача, ему порой бывает сложно справиться со своими эмоциями, чувствами и желаниями, а теперь надо морально опекать сразу двоих детей. Усугубляет чувство тяжести от кражи денег встреча с Ибрагимом, который открыто называет этот поступок разбойничьим и бандитским:

– Ах, разбуйнык! Без кинжала резал человека! Дети где? Тебе шту директор гаварил? Деньги отдайте милисью. Отдайте жизн тому женщина! Мало им слез! Мало им горя! Беги! Ибрагим лопатой можит [1, с.113]. В другой встрече Ибрагим также называет Толика разбойником: «Ты – разбуйник! Кынжал нэт, суравна разбуйник!» [1, с.125]. Кража денег однозначно осуждается Ибрагимом, который «даже умирая с голоду, не взял ни у кого ни одной крошки...» [1, с.127].

В.И. Ленин в работе «Материализм и эмпириокритицизм» (1909) писал: материя – «философская категория для обозначения объективной реальности, которая дана человеку в ощущениях его, которая копируется, фотографируется, отображается нашими ощущениями, существуя независимо от них». Когда подростки совершают кражу денег, они тратят их на свои удовольствия, не задумываясь о последствиях. Для нас важно определение материи, которая в данной ситуации представляет материальное благо (деньги) для подростков, которые незаконно присвоили это благо. И только Толя, пожалуй, осознает эту незаконность и сообщает об этом Репнину: «Мы должны добыть деньги, чтобы у Аркашки с Наташкой мать была... Мы тиснули деньги, мы и вернём...».

Именно он принимает решение найти недостающую сумму денег и вернуть их. Ребята не сразу поддержали это решение, однако своим поведением подросток убедил, что вместе они смогут противостоять Паралитику и Деменкову. Именно сейчас в подростке родился командир, который поведет за собой и других ребят: «... он подает свой голос и становится впереди всех, зная, что отныне он *ответственный* не только за себя...» [1, с.121]

Формирование лидерских качеств произошло под влиянием чтения художественных произведений И.С. Тургенева, Н.В. Гоголя, А.С. Пушкина. В разговоре с Валерианом Ивановичем Толик критикует писателей, создавших образы народных предводителей-бунтарей (Е. Пугачёв, С. Разин, И. Болотников). Его отношение к писателям-дворянам негативное: «Эти сами по себе. Эти будь здоров мужики были! А их बारे исказнили. А потом в книжечки вставили. Ворами обзывали» [1, с.140].

Первоначально Толю привлекали сильные духом персонажи произведений, про возвышенные чувства ему читать было не так интересно, но один персонаж ему все же запомнился: это горбун Квазимодо, который поразил его силой чувства к Эсмеральде (роман В. Гюго «Собор Парижской Богоматери»). Рассказывает историю о нём Мишке Бельмастому, который «вспыхнул при воспоминании про одноглазого Квазимоду» [1, с.226]. Рассказывая о своих впечатлениях об этом романе, Толя невольно делает акцент на физических недостатках главного героя и его положении изгоя. Несмотря на это, Квазимодо оказался способным на сильные чувства к слабому существу, и в этом проявляется его духовная сила и мужская привлекательность.

Драка между детдомовцами демонстрирует, что образовалось два противоборствующих лагеря. Во время драки Зина вынесла полрамы, вырвала стул из дверной ручки и впустила Репнина, который разнял дерущихся ребят. Ночью к Толе приходит Зина, который воспринимает её как сказочную героиню: «И он уже начал думать, что видит её во сне и что к нему явилась добрая и прекрасная *Василиса*, вся в белом, только почему-то ногами все время перебирает..» [1, с.135]. Далее: «Нет, не *Василиса* это пришла, а своя, детдомовская девчонка, но все равно хорошо, что она пришла, хорошо и немножко боязно» [Там же]. И в третий раз читаем упоминание о Василисе: «Толя протянул к ней руку, потрогал за косу и удивился: какая коса толстая, мягкая. Как у *Василисы Прекрасной* [Там же]. Появление этого сказочного образа связано в сознании подростка с мощной духовной поддержкой добрых сил, которые всегда побеждают. Женский образ с мужским именем со значением «имеющий силу» явился для Толи неоценимой поддержкой в трудной ситуации,

своеобразным источником жизненной энергии. В данном эпизоде эпитет *белый*, относящийся к человеку символизирует добро и силу.

Возвращаясь в детдом из отделения милиции, Толя и Миша видят светящееся окно детского дома: «оно показалось им таким дорогим и долгожданным, что у обоих подкатили к горлу слезы» [1, с.227]. Окно – символ родины, родного очага: «И Толя вспомнил, как он уже много раз радовался этому родному для него огоньку, и подумал, что это большое, наверное, счастье – иметь на земле свое, всегда тебе светящее окно» [Там же].

Детская душа тоскует по близким людям, которых нет рядом, по красоте и добрым, человеческим отношениям: «Чтобы вышла тетенька, сказала бы спасибо, поклонилась бы, прослезилась и ушла. Уж очень хорошо, трогательно получилось тогда» [1, с.228]. Однако ожидания эти оказались напрасными, так как кассирша лишь резко оскорбила ребят: «Шакалы! Шпана! Воры! Сволочь!» [1, с.229]. Толя испытывает стресс от услышанного, но больше всего ему тяжело от расставания с Аркашей и Наташей: «В голове не было никаких мыслей, и внутри, там, где полагается быть душе, пустота. Будто вместе с женщиной, с детишками ушло все и осталась только саднящая усталость и скорбное сожаление неизвестно о чем» [1, с.230].

Переживая этот переломный момент, Толик стоит, прислонясь к окну лбом и в оттаявшее отверстие видит лодку (он сам в ней сидит, руки родителей, управляющие этой лодкой). Какая связь между тем днем и нынешним? И почему раньше она не вспоминалась? Считаем, связь состоит в остроте ощущений подростка в той или иной ситуации. Оказавшись в воде, мальчик испытывает физическую боль, поскольку он едва не погиб. Сейчас он испытывает душевную боль, о которой невозможно рассказать, её надо пережить. И он идёт на кладбище: «Живые люди еще больше растрожили его, и он шел каяться мертвому Гошке Воробьеву, покаяться за себя и за людей» [1, с.234]. После посещения кладбища вновь возникает образ лодки: «... спешила и никак не приближалась к нему» [1, с.235]. По-видимому, опасность, угрожающая Толе, миновала. Лодка – символ шаткости человеческого бытия, неопределенного будущего и времени, связанного цветом с рекой и небом.

На наш взгляд, особо следует выделить чувство *благодарности*, которое Толя испытывает к заведующему детским домом Валериану Ивановичу, несмотря на тот факт, что его воспитатель был в прошлом белым офицером. Мальчик сумел преодолеть стереотип, который тогда внедрялся в сознание подрастающего поколения «все белые – враги, и их надо уничтожить». И когда он побитый, с отёкшим после драки глазом, с разбитыми губами лежал на своей койке, к нему заглянул Валериан Иванович. Он попытался выяснить причину драки между мальчишками:

– Не встречали бы Вы в наши дела, – отвернувшись, еле слышно проговорил он.

– М-да! Вот тебе и раз! – сраженно крикнул Валериан Иванович и угрюмо спросил: – В чьи же мне тогда встречать? В тети Улины?

Толя ничего на это не ответил.

– Значит, в тети Улины, – с обидой подтвердил Валериан Иванович. – И ещё в банно-прачечные. Разрешаешь? Ничего, широкое поле деятельности...

– Валериан Иванович... Я, может, никого так в жизни *не уважал*, как Вас. – Такого признания, да ещё от Мазова, да ещё в такой момент, Репнин никак не ожидал. – Я сейчас всё скажу вам потому, что хоть вы офицер были, а вы к ребятам относитесь хорошо, по- строгому относитесь, но жалеете их. Вот...

Толя перевёл дух. Валериан Иванович понимал, чего стоило мальчишке такое признание, молчал, склонив голову, ждал, не двигался.

– Из-за денег мы дрались, – как будто перекатив огромную булыжину, выдохнул Толя... [1, с.140-141].

В данном фрагменте каждое слово Мазова даётся ему с большим трудом (Толя перевёл дух; как будто перекатив огромную булыжину, выдохнул Толя). Он уже не тот беззаботный мальчик, а настоящий командир, который принял бой и выстоял в нем. Однако Мазов хорошо

осознает, что детдомовцы совершили кражу и что это их общее дело вернуть деньги. Поэтому и актуализируется личное местоимение *мы* (*наши* дела, *мы* должны добыть деньги, *мы* тиснули деньги, *мы* и вернем). Недвусмысленно Толя намекает в разговоре с Валерином Ивановичем на то, что с этим вопросом они справятся сами, без помощи Репнина.

Путь, который ребята выбрали первоначально, был правильным и честным: возить дрова для драмтеатра. Но это оказался трудоемкий процесс, требующий много времени. Пойти по накатанному пути – совершить очередную кражу представилось действием хоть и рискованным, но помогающим быстро решить вопрос с недостающей суммой. О моральной стороне дела, о том, что эта такая же кража, как и предыдущая, ребята не задумывались.

Таким образом, ребята не устояли перед соблазном, поддались иллюзии безнаказанности предстоящего преступного шага, который свидетельствовал о зыбком, нечётком представлении о добре и зле. Следовательно, познание добра и зла, умение уходить от злого и тяготеть к доброму, – оказалось совсем не простым процессом, каким оно представлялось изначально Толику и его друзьям. Этот процесс потребовал от ребят мужества, ответственности удержаться от неправильного шага, но этих качеств не хватило Толику и его товарищам. Видимо, это обстоятельство как нерешённый моральный вопрос, не осознаваемый ребятами именно как проблема, заставила писателя вынести в заглавие повести слово «кража».

Ценность творчества В.П. Астафьева заключается в том, что его произведения актуальны и интересны для читателей разных поколений. В чем состоит актуальность его произведений? Исследователи творчества писателя отмечают важность поднимаемых им вечных вопросов о чести, о долге, об ответственности человека перед другими людьми.

Астафьев писал о любви к Родине, о взаимоотношениях людей, о природе и о войне. В описаниях природы писателя можно сравнить с русскими поэтами XIX века, в том числе А.С. Пушкиным, Н.А. Некрасовым. Вот, например, как описана зимняя пурга глазами маленького героя: «...Воет, завывает ветер, кружит снег, и куда-то катится, несётся в темноту земля вместе с этим городишком, с горсточкой его огоньков среди огромного, неоглядного мира и с этим маленьким человеком, который бредёт, не закрываясь от ветра и снега, неся музыку в сердце, содрогнувшись от призрачного счастья...

Он выдохся, остановился, устало сел в сугроб. Его быстро засыпало снегом. Дремота вкрадчиво пеленала в мягкое. Мысли делались плавными, уютно и покойно на сердце становилось. Запела пурга скрипкою, возник пронизанный лучами солнца утренний лес, зацокали копыта лошади, и женщина, зовуще улыбаясь, протянула мягкие, ласковые руки» [1, с.153]. Эта женщина как шаманка, которая манит своей красотой и подчиняет своей воле зазевавшихся путников (образ шаманки из цикла рассказов «Царь-рыба») [2]. Описание зимней непогоды невольно отсылает нас к стихотворениям А.С. Пушкина «Бесы», «зимний вечер» и «Зимняя дорога». В этих произведениях непогода властвует над душой человека (бесовское начало) и подчиняет себе все его действия. Маленький герой повести не поддаётся природным искушениям, проявил волю, очнулся, вскочил и «побежал встречу ветру, хлеставшему по лицу».

Нами рассмотрены ключевые эпизоды жизни Толика Мазова в детдоме: смерть Гоши, прыжок с крыши, травма ноги и поддержка взрослых, кража денег, осуждение кражи Ибрагимом, попытка исправить ситуацию честным способом, вторая кража и возвращение денег в милицию, расставание с детьми кассирши и её неблагодарность. События повседневной жизни, люди, окружающие Толю (преходящее), способствует развитию его человеческих качеств: сострадания, деловитости, умения брать ответственность на себя, забота о ближних (дети кассирши), благодарность. И так происходит взросление мальчика, его возмужание, становление его мужских качеств.

Образы-символы реки, лодки, белого корабля, светящегося окна, огромное белое солнце помогают не сформировавшемуся ещё детскому сознанию мальчиков (Гоши и Толи) пережить переломные моменты своей жизни. Перечисленные образы-символы – своеобразные

скрепы, соединяющие преходящее и вечное: то, что когда-то было, запечатлелось в сознании подростка, и это своеобразный фундамент, на котором выстраиваются его духовные ценности.

Список литературы:

1. Астафьев В.П. Кража // Кража. Рассказы. Собр. соч. в 4 тт. – Т.2. – М.: Молодая гвардия, 1980. – С.7-240.
2. Астафьев В.П. Кража // Кража. Рассказы. Собр. соч. в 4 тт. – Т.3 – М.: Молодая гвардия, 1980.
3. Астафьев В.П. Стержневой корень // Тихая птица. Роман, повести, рассказы, очерк. – М.: Советский писатель, 1991. – С.673-684.

УДК Каз.856

Советханова Аяуылым Маратовна
магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г.Семей

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ ЖУСИПБЕКА АЙМАУЫТОВА

Аннотация Мақалада Алаш қозғалысының көшбасшыларының бірі – Жүсіпбек Аймауытовтың әдеби мұрасының ерекшеліктері, оның қазақ әдебиеті мен мәдениетін одан әрі дамытуға қосқан үлесі қарастырылады.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности литературного наследия одного из лидеров движения Алаш – Жусипбека Аймауытова, его вклад в дальнейшее развитие казахской литературы и культуры.

Annotation. The article examines the features of the literary heritage of one of the leaders of the Alash – Zhusipbek Aimauytov movement, his contribution to the further development of Kazakh literature and culture.

Түйін сөздер: мұра, мәдениет, әдебиет, Алаш

Ключевые слова: наследие, культура, литература, Алаш

Keywords: heritage, culture, literature, Alash

Жусипбек Аймауытов – писатель, редактор журнала «Абай». Он создал первый казахский модернистский роман. У истоков модернизма во Франции был М. Пруст, в Англии – Д. Джойс, в США – Дж. Дос Пассос, в Японии – А. Рюноскэ, у нас – Ж. Аймауытов. Ему не позволили творить, уничтожив в расцвете творческих сил. Член правительства Алаш-Орды.

1910-1930-ые годы для Казахстана – время целой плеяды звезд, которым суждено было стать лишь промелькнувшими метеорами... Звезды, которые погасил тоталитаризм.[1]

Жусипбек Аймауытов (1889-1931) родился в 1889 году в ауле № 1 Кызылтауской волости Семипалатинской губернии. Начальное образование получил в Баянауле. В Семипалатинске закончил учительскую семинарию. Играл на домбре и мандолине.

В 1918 г. Жусипбек Аймауытов совместно с Мухтаром Ауэзовым основал журнал «Абай». Был редактором журнала. Сотрудничал в газетах «Сарыарка» и «Жас азамат», издававшихся в Петропавловске. Журнал «Абай» имел 900 подписчиков и финансово поддерживался молодежью. Так, омская молодежь передала журналу тысячу рублей, вырученных от проведения литературного вечера, а семипалатинская молодежь выслала пять тысяч рублей.

В 1917-1919 годы участвовал в организации «Алаш-Орды» вместе с А. Бокейхановым, М. Жумабаевым, М. Дулатовым и др.

После установления советской власти Ж. Аймауытов вступил в РКП(б), был членом первого КазЦИКа, членом Наркомпроса республики, руководил Семипалатинским губернским отделом просвещения, редактировал газету «Қазақ тілі». В период 1922-1924 годов преподавал в Каркаралинске.[2.46]

В 1922 году в Тургайском уезде был голод. Семипалатинская губерния собрала для тургайцев 8787 голов крупного рогатого скота. Перегоном и распределением занимался Ж. Аймауытов. Тогда же из Акмолинской губернии было завезено почти 40 пудов хлеба. Продовольствия не хватало, люди жаловались. Началось разбирательство, которое продлилось 3 года. Виновные были наказаны, но пока шло следствие, Ж. Аймауытова исключили из партии. Однако он оказался невиновен. Более того, он, поэт, писатель, учитель, занимался вопросами распределением собранной помощи именно потому, что народ ему доверял. В этот период он работает в ташкентской газете «Акжол», где поднимает вопросы развития литературы. Важна его оценка дореволюционной литературы и той картины, которую он наблюдал в 1920-ые годы. Говоря об отечественной литературе, он отмечает, что она традиционно отстаивала идею «национального равенства, стремление к культуре, выражала скорбь казахского народа, свой протест колонизаторской политике царизма, даже всему русскому». Далее он пишет о современных процессах в литературе: «Среди казаков есть писатели, стремящиеся к революционности. Но их разносят необузданные кони, на которых они ездят. Они не в состоянии глубже вникнуть в литературу и не могут найти правильного направления. По-настоящему выявившегося акына в этой области не видно».

В апреле 1925 г. он пишет: «Кто выступает за связь литературы с политикой, тот обрекает литературу на односторонность, обеднение, тенденциозность». Такая критика Ж. Аймауытова была расценена как враждебная, направленная на извращение марксистской теории. С критической статьей «Что утверждают марксисты и что высказывает Жусупбек о художественной литературе?», опубликованной в газете «Еңбекші қазақ» выступил Г. Тогжанов. Критик высказал мысль о том, что писатель должен отражать классовую сущность общественной деятельности людей. В ответ на то, что Жусупбек назвал Магжана Жумабаева «национальным поэтом кочевой эпохи», Г. Тогжанов писал, что М Жумабаев отстаивает интересы казахского байства, его печаль и тоску по прошлому и страх перед будущим. Г. Тогжанов и другие называют Ж. Аймауытова националистом, что в то время было «модным» обвинением. Например, в статье «О состоянии казахской литературы кочевого периода», С. Сейфуллин делит националистов на три категории, и Ж. Аймауытов был отнесен во второй, которая действует завуалировано, подкрепляя свое неверие социализм научными данными. История показала, что в своих оценках литературы и социализма Ж. Аймауытов был прав.

Ж. Аймауытов писал стихи («Кочевье», «Мелодия счастья», «Лозунг», «Марсельеза воина»), романы («Карткожа», «Акбилек»), повесть («Вина Куникей»), пьесы («Кюю счастья», «Канафия и Шербану», «Карьеристы», «Оплот народа»), переводил Р. Тагора, А. Дюма, Шекспира, Д. Лондона, Н. Гоголя, А. Пушкина. Л. Толстого, а также «Краткое описание русской истории» М. Н. Покровского, «Конституцию РСФСР», «Азбуку коммунизма» Н.И Бухарина и др. Ж. Аймауытов публиковал статьи по проблеме двуязычия, интернационального воспитания. Он написал научные труды «Психология», «Психология и искусствоведение», «О переводах».[3.327]

В период с 1926 до 1929 гг. Ж. Аймауытов был директором педагогического техникума в Шымкенте. Здесь он и был арестован. Обвинение было основано на истории 1921 года, когда Ж. Аймауытов вместе с М. Жумабаевым организовал коллегия «Алка» - представительство республики при Сибревкоме. Теперь «Алку» рассматривали как общество националистов и обвиняли в контрреволюционной деятельности.

Одной из первых жертв сталинских репрессий стал Жусупбек Аймауытов, автор первой казахской драмы («Рабига», 1917 г.) и первого романа на казахском языке («Карткожа», 1926 г.).

В 1930 году был арестован (повторно) по обвинению в контрреволюционной

деятельности. Расстрелян в 1931 году. После расстрела Ж. Аймауытова все его произведения были запрещены и уничтожены. Казахская культура лишилась талантливого писателя и на годы было остановлено развитие отечественного романа. Впрочем, это была одна из многих и многих трагических, увы, невозможных потерь...

Известный роман Ж. Аймауытова «Акбилек» был обнаружен в чудом сохранившемся архиве Ильяса Жансугурова, арестованном в 1937 году и спустя год расстрелянном. Причем этот изысканный при аресте И. Жансугурова архив поэта тайно (сдав липовую справку об его уничтожении) сохранил следователь НКВД Голубятников. После смерти следователя в 1980 году и были обнаружены различные документы И. Жансугурова. Среди них был найден, казалось бы, навсегда потерянный роман Ж. Аймауытова «Акбилек»...

В 1989 году (в год 100-летия со дня рождения автора) роман «Акбилек» Ж. Аймауытова на волне «возвращенной» литературы вновь стал доступен читательской аудитории.

Новаторство Ж. Аймауытова состоит в том, что он в ряду первых в мире модернистов создает модернистский роман («Акбилек», 1927 г.), идя в ногу, а то и опережая европейских и американских авторов, чьи имена вошли в историю литературы как основоположников модернизма.

Роман представляет интерес не только благодаря художественному мастерству автора, но и изображением происходящих в 1920-ые годы изменений в казахском менталитете, ломки традиционного быта, морали, зарождения городской прослойки из числа вчерашних жителей аула. Не остались вне внимания автора и эпохальные исторические события. Немаловажно то, что Ж. Аймауытов является свидетелем, современником описываемых событий, что придает произведению особую ценность, поскольку художественных (и не только) свидетельств того времени сохранилось прискорбно мало.

Таким образом, Ж. Аймауытов внес значительный вклад в литературу не только созданием казахского модернистского романа, но и органичным соединением европейской и национальной литературной традиций.

Список использованной литературы:

1. <https://exclusive.kz/zhusipbek-ajmauytov-nacziionalnyj-poe/>
2. Джуанышбеков Н. Жусупбек Аймаутов. Очерк о жизни и творчестве. - Алматы, 2006. - 38 с.
3. Исмакова А.С. Возвращение Плеяды. Экзистенциальная проблематика в творчестве Ш.Кудайбердиева, А.Байтурсынова, Ж.Аймаутова, М.Жумабаева, М.Дулатова и М.Ауэзова. - Алматы: НИЦ «Гылым», 2002.

ӘОЖ 81.254

Спандиярова Ғалия Махмутхонқызы
Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 2 курс магистранты

Б. МҰҚАЙ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ӨМІР ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДЕЛУІ

Аннотация. Бұл мақалада Баққожа Мұқай шығармаларының қазақ әдебиетіндегі алатын орнын, жазушының шығармашылығындағы ұлттық идеяның кейіпкер болмысымен суреттелуін айқындалады. Көркем шығармаларындағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы әдеби шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктері сарапталды.

Аннотация. В этой статье раскрывается место произведений Баққожа Мұқая в казахской литературе, описание национальной идеи в творчестве писателя с характером. Анализировались композиционные особенности литературного произведения в зависимости

от его жанра путем обобщения и индивидуализации системы персонажей в художественных произведениях.

Annotation.. This article reveals the place of Bakkozha Mukai's works in Kazakh literature, a description of the national idea in the work of a writer with character. The compositional features of a literary work were analyzed depending on its genre by generalizing and individualizing the system of characters in works of fiction.

Кілт сөздер: жанр мәселелері, тек пен түр, проза, кейіпкер, көркемдік ерекшелік, жазушы стилі

Ключевые слова: жанровые проблемы, только и вид в литературе, проза, характер, художественная специфика, стиль писателя

Keywords: genre problems, the only kind in literature, prose, character, artistic specificity, style of the writer

Қазақ прозасының роман жанры да күннен күнге дамып, кемелденіп келе жатқаны белгілі. 1960 жылдардағы әдебиет өкілдері жалпы қазақ прозасына, қазақ поэзиясына, қазақ әдебиетіне төңкеріс жасаған ұрпақ екенін жақсы білесіздер. Сол дәстүрді ары қарай жалғап әкеткен жаңа буынның алғашқы талантты өкілдерінің бірі осы Баққожа Мұқай.

Күрделі жанр саласындағы көркем туындыларында өзіне тән машық-мәнерімен, баяндау стилімен дараланып, идеялық шеберлігімен ерекшеленіп тұратын жазушының бірі. Қаламгер сомдаған кейіпкерлер бүгінгі таңдағы замандас бейнесін айшықтандыра отырып, оқырман көңілінен берік орын алады. Прозаның қай түріне қалам тартпасын шығармада заман шындығын көркемдік шындыққа айналдыру үшін жазушы терең ізденіс пен ауқымды мәселелерді ой қазық етеді.

[1.17] Кез-келген қаламгерде көркем шығарма жазудағы басты мақсат мол материал қамти отырып, замана шындығын көркем шындыққа айналдыру жолында қызмет ету екені белгілі. Сол уақыт тынысын көркем шындыққа айналдыруда бір тақырыптың өзі алуан түрлі сипатқа ие болуы заңды. Бұл, әрине, әр қаламгердің сол шындықты өз көзқарасы, өз ой танымы тұрғысынан эстетикалық дәрежеде жеткізе білуіне байланысты. Баққожа Мұқайдың прозалық, я болмаса драмалық туындыларында болсын, замана шындығы барлық поэтикалық көріністерді қамти отырып, табиғи деңгейде жеткізіледі.

Қалың-қалың романдардың дүниеге келуі, «Өмірзая» атты атақты романның Мемлекеттік сыйлыққа ие болуы, «Иірім» деген прозалық дүниесінің қырманның көңіліне барып қонуы және өзі туып-өскен өңірі туралы жазған атақты «Жалғыз жаяу» деген дүниесінің бәрі көлемді. Мұның барлығы Баққожаның қазақ прозасына селтеусіз қызмет еткені. Б.Мұқай «Өмір арнасы» (1978 ж.), «Аққу сазы» (1980 ж.), «Мазасыз маусым» (1986 ж.) повестерін, «Жалғыз жаяу» (1983 ж.), «Өмірзая» (1998ж.) романдары мен т.б. шығармалар жазды. Қаламгердің «Иірім», «Қош бол, менің ертегім», «Сергелдең болған серілер», «Өзгенің өмірі үшін», «Дүние кезек», «Заманақыр», «Раушан гүлі», «Ерулік», «Өмірзая», «Тойы көп үй» атты драмалық шығармалары еліміздегі және шетелдердегі елуден астам театр сахналарында қойылған. Шығармалары орыс, тәжік, қырғыз, беларусь, түрікмен, башқұрт, татар, якут, қарақалпақ тілдеріне аударылған. Өзі де бірқатар жазушылардың шығармаларын қазақ тіліне аударған. Б.Мұқай қалам тартқан тағы бір жанр – публицистика.

Қазақ прозасында өзіндік орны бар Б. Мұқай әңгіме жанрының шеберлігін жетік білген сөз зергерінің бірі. Шағын әңгімелері арқылы жазушы өзінің үлкен концепциялы суреткер екенін таныта білді. Қаламгер әңгіме саласында да нақты өмір шындығын суреттеп, сол арқылы терең азаматтық ойлар, философиялық толғамдар айта білді

Б. Мұқай әңгімелерінде адам мінезінің сан қыры қоршаған ортамен байланысқа түскен сайын жан-жақты ашыла түседі, адамгершілік тұлғасы кеңейеді. Кейіпкердің жан дүниесі шығарма барысында толығымен ашылады.[2.81] Жазушының шығармаларының өн бойынан баяндау мәнеріндегі табиғилық, образ мінездеуіндегі өзгеше сүйіспеншілік, мәнерлі

ерекшелік, адам сезімдерін дөп басып суреттеудегі өзіндік ерекшелігі анық аңғарылып тұрады. Өйткені жазушы әрбір шығармасына жауапкершілікпен қарайды. Қайсыбір туындысында да өз халқына, ұлтына деген сүйіспеншілігі мен жанашырлығы қатар өріліп жатады.

Жазушының көркемдік сапасы мен идеялық мазмұны қоғамдық әлеуметтік мәні бар күрделі де қомақты шындықтарды көтеріп, соған байыпты тың ойлар түйіндеген «Қара талқан» атты әңгімесінің мазмұндық-құрылымдық сипаты терең. Жасан –бүгінде қылтамақ ауруымен төсек тартып жатқан қария. Жалғыз ұлы жоғары жақта бастық. Бірақ осы «құдайдан тілеуін тілеп отырған» жалғзынан жаны азапқа түсіп жатқанда көріп жатқан жақсылығы шамалы қария өткен күніне авторлық баяндаумен шегінеді.[3.19]

Жасан шалдың қара талқанға аңсары ауғалы біраз күн. Талқанды қорек етсе ауруынан ада-күде арылып кетердей болады да тұрады. Мұнысын ұлына айтуға қаймығады. Жәнібектің мінезі морт. Және оның талқан табатын жері де жоқ”. Осы қиналыстың құшағында жатқан кейіпкер өткен күн елесімен ой жүгіртуі арқылы оқырманға ашыла түседі. Әңгіменің әлеуметтік салмағын бағдарлау кейіпкер характерімен, психологиясынан көрінеді. Бір уыс қара талқанға зар болып жатқан Жасан қарттың қиналысы баласы Жәнібекке шыбын шаққан құрлы әсер ете қоймайды. Ал келіні Рауза қарияға тіпті қарамайды. Шығармада безбүйрек ұл мен ұятсыз келін образы жан-жақты бейнеленеді, қарияның немересі Дастан образы қосалқы тұрғыда қарастырылады. Алайда осы образдың әңгімедегі жазушы жақтап отырған ізгілік пен мейірімнің көрінісі ретінде бағасы зор.

Көркем туындыларына ұлттық өмірдің шындығын арқау етіп, сол ақиқаттың бейнесін көркем суреттеген талантты қаламгер – Баққожа Мұқайдың жазушылық көркемдік ойлау ерекшелігі, ұлт психологиясын жанымен түйсіне отырып шығарманың өн бойына дарыту қасиеті оның көркем дүниелерімен таныс әрбір оқырманға белгілі. Автор туындыларының табиғаты өткен күн мен бүгінгі күн арасын салыстыра отырып, салмақтай келе болашақты бағдарлай білетіндігімен бағалы

Б. Мұқайдың осындай өмірдің тұңғығына үніліп, ішкі рухани әлемінің қатпарларына сүңгіп, жазған шағын туындысы – “Тіршіліктің жүрегі” деп аталады. Шығарма - философиялық толғамдарға толы.

Әңгіменің мазмұны мен сюжеті жоғарыда біз сөз еткен шығармаға қарама-қарсы. Әлеуметтік мәселелерді психологиялық талдаумен шебер қиюластыра білген жазушы тағдыр тауқыметін көп көрген қарт ананың өмірге көзқарасын, көрген бейнеті мен кешкен қиыншылығын зерделей отырып, адамгершілік мәселе иіріммен бедерлейді. Кейіпкердің басындағы тауқыметін авторлық баяндаулармен жеткізе отырып, ішкі монологпен қабыстырады. Жалғыздықты кемпірдің сәби деп елжіреген жан-дүниесі әрқилы детальдармен бейнеленген. Перзент аңсаған қарапайым қазақ әйелінің сана-сезімі, көзқарасы арқылы ұлттық жан-дүниесін таразылай түседі. Әйелдің балаға деген ерекше сүйіспеншілігін қарапайым кейіпкер бойына жинақтап баяндау арқылы жазушы қазақ әйелінің ұлттық сипаттағы типтік характерін сомдаған

Б. Мұқайдың повестерін қорытындылай келе, заман келбетінің сан түрлі келелі мәселелерін әр тұрғыда бейнелегеніне көз жеткіземіз. «Құлдық ғұмыр» повестіндегі кейуананың аңғырт сенімі бүкіл халықтың жетпіс бойғы шырмалған сенімі. Жазушы әрі дәл, әрі шебер қиюластыра отырып, күрделі мәселені әңгіме повесть аясына сыйғыза білген.[4.79] Ал, «Аққу сазы» повестеріндегі заман қысымының адам жан дүниесін жасандылыққа ұрындыратын себептері мен өзгеріс лебіне қарсы тұрып, өзіндік болмысын сақтап қана білген тұлғалар образы кестеленген. «Ақпанның ақырғы күні» повесті жаратылыс табиғаты мен адам табиғатын салыстыру арқылы екі күрделі болмыстың құпия қалтарыстарын ашу шеберлігімен құнды. Біз автордың бұл ерекшелігін өз тұстастары шығармаларымен салғастыра отырып, өзіндік қолтаңбасын айқындадық. Ол кейіпкерлерінің жан әлеміндегі өзгеше қырларын терең талдауға ұмтылу, оқиға мен заман шындығын кейіпкер санасында болып жатқан ой ағындары арқылы жеткізу. Б. Мұқайдың кейіпкерлері ой-сезім арпалысында өсіп жетілетіндігімен

ерекшеленеді. Еске түсіру, шегініс тәсілдерін шебер пайдалана отырып жазушы адам болмысының тұтас табиғатын танытуға тырысады.

Көркем туындыларына ұлттық өмірдің шындығын арқау етіп, сол ақиқаттың бейнесін көркем суреттеген талантты қаламгер – Баққожа Мұқайдың жазушылық көркемдік ойлау ерекшелігі, ұлт психологиясын жанымен түйсіне отырып шығарманың өн бойына дарыту қасиеті оның көркем дүниелерімен таныс әрбір оқырманға белгілі. Автор туындыларының табиғаты өткен күн мен бүгінгі күн арасын салыстыра отырып, салмақтай келе болашақты бағдарлай білетіндігімен бағалы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қаратаев М. Әдебиет және эстетика // Таңдамалы: 3 т. – Алматы: Жазушы, 1974. – 2т.
2. Нұрғалиев Р. Күретамыр. – Алматы: Жазушы, 1977.
3. Мұқай Б. Алғашқы махаббат: Хиқая мен әңгімелер. – Алматы: Рауан, 1993.
4. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. – Алматы: Ғылым, 1977.

УДК РЛ.786

Тургумбаева Бибиғуль Аманғалиевна

магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г.Семей

ТЕМА ВОЙНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ БУЛАТА ОКУДЖАВЫ

Аннотация. Бұл мақалада 20 ғасырдың ортасындағы жарқын ақындардың бірі Болат Шалвович Окуджаваның ән шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері және оның кеңес әдебиетінің одан әрі дамуына әсері қарастырылады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются художественные особенности песенного творчества одного из ярких поэтов середины 20 -го столетия Булата Шалвовича Окуджавы и его влияние на дальнейшее развитие советской литературы.

Annotation. This article examines the artistic features of the songwriting of one of the brightest poets of the mid-20th century, Bulat Shalvovich Okudzhava, and his influence on the further development of Soviet literature.

Түйін сөздер: романтизм, кейепкер, поэтика, дәстүр

Ключевые слова: романтизм, герой, поэтика, традиции

Keywords: romanticism, heroism, poetics, traditions

Булат Шалвович Окуджава- один из главных советских бардов. Его творчество плотно связано с темой Отечественной войны, окончание которой мы каждый год празднуем всё того же девятого мая. Окуджава воевал на Закавказском фронте и знал, о чём поёт: в его песнях и стихах не найти солдатской бравады — лишь хроники сломанных судеб и великих потерь.[1]

Песни Окуджавы прославились не только из-за Великой Отечественной. Булат Шалвович вошёл в историю советской культуры как большой поэт: его стихи и книги так же значимы, как песни. В поэтическом мире оттепели он занимает место рядом с Робертом Рождественским и Евгением Евтушенко.

В своей лирике Окуджава отлично передавал боль потерянного поколения: сам он перенёс все возможные невзгоды. Его отец, Шалва Окуджава, был видным деятелем

революции. В апреле 1917-го вместе с Лениным он приехал из Швейцарии в Россию в пломбированном вагоне. В 1937-м Шалву расстреляли по подозрению в троцкизме. Мать Булата, Ашхен Налбандян, через год отправили в лагерь - как члена семьи изменника Родины.

Так Булат остался без родителей. В 1940-м, когда ему было 16, он переехал из родной Москвы в Тбилиси - там жила его тётя Сильвия. Подросток начал писать стихи, которые показывал школьной учительнице по литературе. Учительница стихи Окуджавы хвалила (а вот его дядя, поэт Галактион Табидзе, — ругал). Это могло бы стать началом литературной карьеры, но тут настало 22 июня 1941 года.[2.219

Узнав о начале войны, Булат стал ходить в военкомат Тбилиси и проситься на фронт, но получал отказ за отказом из-за возраста. А в сентябре 1941 года в Тбилиси был эвакуирован МХАТ, и в школу Окуджавы с выступлениями приходили Василий Качалов, Михаил Тарханов, Ольга Книппер-Чехова. Булат открывал вечера чтением стихов.

В августе 1942 года Окуджава наконец-то отправился на фронт - перед этим он пригрозил тётке Сильвии сбежать, если его не отпустят. Он служил в миномётных войсках, был ранен - случайно, если не сказать нелепо. Окуджаву зацепила шальная пуля из пулемёта на вражеском самолёте-корректировщике, который летел высоко над позициями советских войск и, как говорил сам Булат, «лениво» постреливал вниз без особой надежды кого-то достать.

Затем были госпиталь, запасной полк, Батуми, Новороссийск, Степанакерт. В марте 1944 года Булат вернулся в Тбилиси и пошёл в вечернюю школу. На фронте, в 1943-м, он написал свою первую песню «Нам в холодных теплушках не спалось».

Правда, об этом всё Окуджава вспоминать не любил: «О фронте я рассказывать не буду, ибо о нём так много рассказано в книгах и в кино, что я начинаю путать: что — моё, а что — чужое; что было со мной, а что — с другими. Что же касается победы, то, хотя я и не совершил ничего героического и, наверное, был неважным солдатом, особенно рядом с другими замечательными воинами, всё-таки живёт во мне уверенность, что без меня победа досталась бы труднее».

Своё творческое кредо по отношению к войне Окуджава озвучил в песне «Второе послевоенное танго»: «Гордых гимнов, видит Бог, я не пел окопной каше». Об этом же он писал: «Война — вещь противоестественная, отнимающая у человека природой данное право на жизнь. Я ранен ею на всю жизнь и до сих пор ещё часто вижу во сне погибших товарищей, пепелища домов, развороченную воронками землю. Я ненавижу войну».

«Чёрный мессер» — одно из самых драматичных стихотворений Окуджавы. Оно объясняет читателю сознание свидетеля войны, оставшегося в живых, но мёртвого внутри и, очевидно, страдающего от посттравматического стрессового расстройства. Булат Шалвович приводит жуткие образы флешбэков или галлюцинаций, преследующих героя:

Вот уже который месяц
И уже который год
Прилетает чёрный «мессер» —
Спать спокойно не даёт.

Он в окно моё влетает,
Он по комнате кружит,

Он, как старый шмель, рыдает,
Мухой пойманной жужжит.

Дмитрий Быков пишет, что рыдающим шмелём едва ли можно назвать ненавистного врага - это описание больше подходит самому автору, личность которого словно раздваивается на две ипостаси. Одна из них постоянно ведёт войну против другой - такой человек никогда не сможет жить мирно, счастливо.

Одна из программных песен Окуджавы - «До свидания, мальчики». Она передаёт разные эмоции: уныние от того, как начавшаяся война оборвала детство миллионов мальчишек («Стали тихими наши дворы... Повзрослели они до поры»), и пожелания пройти этот путь до конца, не потеряв себя («Нет, не прячьтесь вы, будьте высокими, / Не жалейте ни пуль, ни гранат / И себя не щадите, и всё-таки / Постарайтесь вернуться назад»).[3.231]

Окуджава знал, о чём пел: из тринадцати его друзей из Москвы четырёх убили в первые месяцы войны, а в итоге выжили только Булат и его друг Серёжа, прошедший всю войну. А ещё эта песня, вопреки названию, про женщин, которые сменили туфли на сапоги.

Булат Шалвович не признавал за войной величия и не видел в ней повода для гордости. Он говорил, что война может быть Отечественной, а вот Великой — нет. Вот и в «До свидания, мальчики» он называет войну «подлой». Вероятно, это не понравилось худсовету Всесоюзной студии грамзаписи - и он заблокировал выпуск песни.

Бард Юрий Андреев обвинял Окуджаву в том, что его песни «полны ужаса перед тем, что несла с собой война, они отвергают её — и в них нет ни слова о том, во имя чего боролся советский народ <...> Видится, что тоскливое сочувствие абстрактного гуманизма к отдельному человеку часто оборачивается пассивным, равнодушным отношением к этому человеку с его трудной судьбой».

И правда, у Окуджавы почти не встретишь песен о высоком долге и подвиге. Чаще он подчёркивал разрыв между нормой обычной жизни и ужасами войны. Вспоминая, как пошёл на фронт бодрым и счастливым, Окуджава называл себя «смешным солдатом» — толку от него было немного, но он очень старался. Однако наш герой быстро узнал, что он не храбрец, а трус, а война была способом доказать свой патриотизм тем, кто считал, что сын «врагов народа» не может любить родину. Впрочем, вскоре он понял, как иллюзорны его представления о мире, и к незажившей сердечной ране из-за потери родителей добавилась травма войны. Об этом Окуджава написал в стихотворении «Убили моего отца»: «Как эстафету прежних дней / Сквозь эти дни её [рану] несу. / Наверно, и подохну с ней, / Как с трёхлинейкой на весу».

Одни из самых своих знаменитых песен о войне Окуджава создал в семидесятые, когда уже редко писал музыку, увлёкшись прозой. Одной из них была «Нам нужна одна победа», написанная для фильма «Белорусский вокзал» (1971) по личной просьбе режиссёра Андрея Смирнова. Тот хотел, чтобы песню глазами участника войны написал тот, кто действительно её видел. Сначала Окуджава отказывался, потому что, по его словам, он всегда писал подобные песни как человек «с гражданки».

Тогда Смирнов привёз его на «Мосфильм» и показал отснятое. Окуджава заволновался: «Неожиданно вспомнился фронт. Я как бы воочию увидел этого самодеятельного фронтового поэта, думающего в окопе об однополчанах. И тут же сами собой возникли слова „Мы за ценой не постоим“...»

Схожая судьба и у песни «Бери шинель, пошли домой». Её Окуджава написал для «От зари до зари» (1975) — сегодня этот фильм о войне редко вспоминают. Песню начали крутить по радио, где её услышал Леонид Быков и включил её в титры фильма «Аты-баты, шли солдаты...» (1976), после чего песня стала особенно популярной: её играли на концертах и даже парадах, хотя сама по себе композиция несколько не парадная. Это песня о страшной, нечеловеческой усталости солдат от войны.

С 1950 по 1956 год Окуджава работал учителем русского языка и литературы в Калуге и ностальгировал по родным местам. Среди его первых хитов были московские песни: «Московский муравей», «На Тверском бульваре», «Песенка о полночном троллейбусе» и многие другие. 1956 году родителей Окуджавы реабилитировали, мать вернулась из лагеря, сам он вступил в партию и вернулся в столицу. Тогда же его песни, которые он исполнял на кухне для друзей, начали расходиться по всей стране в виде магнитофонных записей.

Булат Шалвович одним из первых показал, что лирика бардовской песни не уступает в качестве классической поэзии, пусть и исполняется под гитару.

Это отлично показано в фильме «Застава Ильича» (1964), одну из сцен которого снимали в культовом для шестидесятников месте — Большой аудитории Политехнического музея. Окуджава там поёт «Сентиментальный марш».

В Политехническом музее проходили поэтические чтения, собиравшие толпы зрителей. Это было место протеста и сомнений — не столько по содержанию стихов, сколько по атмосфере собраний. Окуджава вспоминал:

«Поэты читали самые острые стихи, сегодня ничего в них острого нет, прямо скажу, но тогда... Что-то такое бушевало, такое было общее горение. Кто-то выходил и говорил: „Будем честными!“ И раздавались бурные овации. Это был какой-то переворот в душах...»

Выступали главные поэты того времени: Роберт Рождественский, Евгений Евтушенко, Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский. Среди них был и Булат Окуджава с гитарой. Тогда ещё не прославился Владимир Высоцкий, который позже стал едва ли не самым популярным человеком в СССР - после него уже никто не сомневался, что поэт с гитарой тоже больше, чем поэт.[4.45]

Однажды Окуджава выступал в Лужниках вместе с Вознесенским, Евтушенко и Рождественским. Пока поэты с восторгом смотрели на огромную толпу, Окуджава вдруг сказал: «Ребята, вы думаете, что вот эта толпа, которая пришла, вас послушает, она пришла слушать поэзию? Вы глубоко ошибаетесь. Они пришли услышать то, что не могут услышать по радио. А любящих поэзию тут всего человек пятьсот, не больше».

Окуджава же в своих песнях обращался к сокровенным чувствам и общественной морали — не зря у него даже образ родного Арбата передавал скорее трагедию страны, нежели обычную ностальгию. А многие его тексты максимально оторваны от времени и общества, в которых они создавались, — просто поэзия на вечные темы любви, жизни и смерти. Среди таких — одни из самых знаменитых песен Окуджавы: «Ваше благородие, госпожа удача», «Давайте восклицать», «Молитва» («Пока Земля ещё вертится...»).

Список использованной литературы:

1. <https://dzen.ru/a/Yjgp7LTmVwM9MMLE>

2.Быков Д. Л. Булат Окуджава. — М.: Молодая гвардия, 2009. — 784 с. (Серия «Жизнь замечательных людей»). — ISBN 978-5-235-03255-2.

3.Голос надежды: Новое о Булате Окуджаве. Вып. 1—10 / Сост. А. Е. Крылов. М.: Булат, 2004—2013. — ISBN 5-98557-001-0.

4.Гизатулин М. Булат Окуджава: «... из самого начала» — М.: Булат, 2008. — ISBN 978-5-98557-010-6.

УДК РК. 875

Турдалиев Темирлан Алтынбекович

магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

ВЛИЯНИЕ ПОЭЗИИ ЖАНАКА-АКЫНА НА ТВОРЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ АБАЯ

Аннотация. Бұл мақалада 19 ғасырдағы атақты қазақ ақыны Жаңақтың көркемдік мұрасының ерекшеліктері қарастырылады, оның шығармашылығы Абайдың эстетикалық және көркемдік ізденістерінің қалыптасуында үлкен рөл атқарды.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности художественного наследия известного казахского акына 19 века Жанака, творчество которого сыграло большую роль в становлении эстетических и художественных поисков Абая.

Annotation. This article examines the features of the artistic heritage of the famous Kazakh akyn of the 19th century Zhanak, whose work played a major role in the formation of aesthetic and artistic searches of Abai.

Түйін сөздер: романтизм, кейіпкер, поэтика, дәстүр

Ключевые слова: романтизм, герой, поэтика, традиции

Keywords: romanticism, heroism, poetics, traditions

Одним из акынов, оказавшим большое влияние на Абая, был Жанак Сагындыкулы (1770-1856), крупнейший певец XIX столетия.

Жанак с раннего возраста исполнял песни, жыры, сопровождая себя на кобызе и домбре, знал множество произведений героического и социально-бытового эпоса. Жанак Сагындыкулы родился и вырос в местности Абралы, разделяющей границы территорий близ Семей и Караганды. От Жанака был записан самый авторитетный и признанный вариант поэмы «Козы Корпеш – Баян сулу», которую он подверг творческой переработке, ввел в текст айтысы, многочисленные диалоги, ритуально-обрядовые песни.

Жанак Сагындыкулы известен как мастер айтыса.[1] В исторических материалах, использованных Мухтаром Ауэзовым, говорится, что однажды на одном из айтысов Жанак - акын безоговорочно победил 16 известных акынов, в том числе таких именитых, как Тубек, Шоже, Балта, Сарыбай, Сакау, Орынбай, Куникей.

Записанный в середине XIX столетия айтыс Жанака с Тобеком является хорошим примером того, каким в это время было мастерство поэтического спора, о чем спорили акыны. Поэтический спор Жанака с Тобеком начинается с похвал каждым своего рода. Жанак хвалит аргынов, Тобек - найманов. Затем, продолжая эти восхваления, каждый горячо доказывает, что род противника ничего не стоит.

Еще одним свидетельством его мастерства являются стихи, сочиненные аргыном Жанак-акыном в споре с Жаркыном-бием из рода уак. Когда Жаркын-бий спросил его, а были ли в твоём роду поэты, так ответил ему Жанак:

У Алаша - предок Аргын был на редкость одаренным,

Выделялся он приметно среди других.

Первопредок (же) аргынов акын Котан

Был в стихе куда мастеровитей нас обоих!..

[подстрочный перевод]

Все вышеперечисленные знаменитые казахские акыны считали Жанака -акына своим наставником и учителем, из чего следует, что он был основателем своей школы акынов.

Жанаку принадлежат несколько поэм, толгау, дастанов. В «Слове, обращённом к торе Рустему» он показывает жадность и жестокость степных правителей. Его обращение к Рустему-торе иллюстрируют смелость и «неудобный» характер акына:

[Алаш - синоним слова «казах», употребляется в значении «весь народ»; боевой клич казахов. Под «шестью алашами» подразумевались шесть крупных политических объединений племен, входивших в состав казахского ханства середины XVI - нач. XVIII вв.: Старший жуз, Средний жуз, Младший жуз, киргизы, каракалпаки, курама (полуоседлые кыпчакские роды Средней Азии). После распада ханства с середины XVIII в. употреблялся термин «три алаша», под которым подразумевались три жуза, а слово «алаш» (весь алаш, шесть алашей) становится синонимом слова «казах», «весь казахский народ»]

Хан - ворота, люди - капитал, батыр же - крепость,

Мулла - словно пиявка, кровь сосущая у народа.

Мудрец – круг (центр) мира, судья-весы,

Песнь - роскошь, кюй - гармония,

Акын же подобен редкому иноходцу...

Толстая камча верховодила на ваших тоях,

И бий, гениальный острослов, ушел,

поддавшись подстрекательству богатых:

Лишь только закажи ему чье-либо унижение -

и дела готовы.

Стихи акына назвали складным бредом,

Мелодии кюйши - туманным, тусклым плачем,

Лишилась песня роскоши, а кюй - своей гармонии высокой...

А съеденное все не впрок пошло,

а превратилось в яд...

Вот почему не могу восхвалять тебя!

Ведь не станешь принуждать

меня ко лжи насильно?

Но вместе с тем,

наверняка под крышей этой ночевали аруахи

или злые духи.

И невозможно чернить все безоглядно...

Но дни будущего твоего холодны...

[подстрочный перевод]

А вот дошедшие строки из его стихотворения «Кровь у козы и овцы одинаковая», посвященного жизни бедняков:

...Кровь ярочки и козочки — одна и та ж,

И также едины души плохих и хороших людей.

Признал за правду ты, акын простодушный, легкомыслие торе,

И сам того не ведая, напрасно

тратишь высокопарные свои слова...

Стану ль, будь я скупцом, резать скотину для гостя? Или, будь я негодным, разве помог бы мне Бог стать Жанаком?

Есть вот бай Сатбай -вот, где скупцам скупец,

Попасть бы тебе к нему,

а нам - узнать бы, чем ты угощался!

Тогда не сидеть тебе столь важным и сытым,

Пренебрегая нами...

[подстрочный перевод]

В жыре «Сыну Санияза Камбару» Жанак также критикует аристократию. Стихотворения «Это я, Жанак, в Айдабол приехавший», в толгау «Торе Актанбаю», «Айдаболу - шону», «Торайгыру», «Бараку» он ставил проблемы человечности, мира, справедливости. В ряде произведений восхвалял представителей казахской аристократии.[2.37]

Жанак оказал большое влияние на творчество таких известных акынов, как Шоже, Тубек, Бактыбай.

Впервые его произведение «Мой рыжий, как марал, аргамак» было опубликовано в книге Курбангали Халиди «Тауарих-хамса», напечатанном в Казани в 1910 году.

Собирание произведений Жанака было начато И. Алтынсариним и

В.В.Радловым. В советское время его творчеству уделяли большое внимание С.Сейфуллин, М.О.Ауэзов, С.Муканов.

Автор метких и высокохудожественных импровизаций, которые сопровождалась игрой на кобызе, остался в истории и народной памяти также как носитель острых социальных идей, благодаря чему был широко известен во всей необъятной Степи. В творчестве Жанака часты сентиментальные мотивы. Посещая аулы местных знаменитостей в сопровождении молодых почитателей своего таланта, он заслужил громкую славу. О себе говорил:

Моей белой юрты размах

Знают те, кто кочует в степях,

Аул мой не тронь,

Покарает тебя Аллах!..

Жанак - акын прослыл также крупным «эпиком»: он красочно и точно воссоздавал и распространял героический эпос, старинную лирику и другие бесценные образцы казахского устного народного творчества. К примеру, благодаря такой его работе до наших дней дошел наиболее полный вариант поэмы «Козы-Корпеш и Баян-сулу». Пожалуй, только за вклад в сохранение и развитие народного устного поэтического наследия имя Жанака - акына достойно благодарной памяти потомков.

В силу давления тоталитарной системы М.Ауэзов в романе «Путь Абая» вынужден назвать Жанака Садаком. От одного из акынов, Дулата (в романе он назван Барлас), Абай впервые слышит имя Жанака (в романе он назван Садак):

«...Вечером, пока варилось мясо, Барлас пел песню «Кобланды-батыр». Она показалась Абаю самой красивой, самой увлекательной и сильной из всех когда-либо читанных или слышанных им. Барлас кончил петь и поднялся, чтобы вымыть руки перед едой. Абай спросил его:

- Как звали того, кто сложил эту песню?

- Говорят, она сложена в незапамятные времена, дитя мое. Но Садакен утверждал, что такую он слышал ее от акына Младшей орды - Марабая.

Садакен, которого назвал Барлас, был знаменитый акын Садак...». На тот факт, что и сам Кунанбай восхищался произведениями Жанака, указывает исследователь А.Маргулан, обративший внимание на поэтические достоинства Жанака, продемонстрированные им во время поминального обеда в честь Ускенбая в июле 1851 года, когда поэт стал исполнять свои поэмы. Известно, что Кунанбай щедро одарил поэта за это выступление.[3.90]

Так, в устах народа сохранилось песенное обращение Жанака – акына к Кунанбаю по этому случаю:

Эй, Кунанбай, Кунанбай,

Есть ли у казахов сын

Лучше, чем ты?

Дал ас ты по отцу,

Собрав представителей трех жузов.
Воссоединил всех нас...
Дав обед ты отцу,
Собрав людей с земель Камбара-Ошана.
Сравнявшись с силой Алшынбая,
Собрал племена аргынов...
В Бошане ты собрал все жузы,
Слабым можно ль назвать тебя, Кунанбай?!
Будь счастлив!
Вечно правь этой землей!
Если бы у меня был такой сын, как Кунанбай,
Я бы тоже дал такой ас по своему отцу...
Ты – настоящий сын Тобыкты..

Но хватит больше скорбеть ,

Пусть земля будет ему пухом.... [подстрочный перевод]

Заметим, что Мухтар Ауэзов в своей эпопее не только заменил его настоящее имя Жанак на вымышленное имя Садак, писатель вообще старался о нем говорить мало.

Из дошедших до настоящего времени рассказов о нем известно также, что Жанак обладал особым даром гипнотического воздействия на людей. Так, известен один случай из жизни поэта. Жанак как-то оказался на одном из торжеств, устроенных кем-то из рода найман. Некий человек, заметив лошадь Жанака, почему-то стал утверждать, что эта лошадь принадлежит ему. В ответ Жанак произносит слова:

Того, кто будет ложно обвинять меня-

Ожидает Божье наказание...

Не успел акын договорить, как в ту же секунду «лживый хозяин» падает замертво.

Эти и другие эпизоды из жизни Жанака были, конечно же, удалены из текста романа. Социалистический реализм, естественно, не мог бы принять такие утверждения писателя, как «Аллах сам наказал мошенника» или «В словах Жанака есть магическая сила» и т.д.

Высокую оценку Жанак – Садак получает из уст Сабырбая.

До нас дошло очень мало произведений Жанака, но внимательное знакомство с произведениями Абая свидетельствует о том, что молодой поэт учился у Жанака не только азам стихотворчества, но и умению чутко улавливать социальные проблемы современности. Они жили в одну и ту же эпоху, имели сходные взгляды на мироустройство. Та горечь от увиденной им действительности, которая присутствовала в песнях Жанака, стала фундаментом появления в лирике Абая таких произведений, как «Қартай-дық, қайғы ойладық ұйқы сергек» («Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон...») (1886), «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» («Вот и старость...Свершиться мечтам не дано!...») (1886), «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» («О казахи мои! Мой бедный народ!...») (1886) и др.

Многие темы, поднятые Жанаком, продолжены Абаем. Вместе с тем Абай пытается быть более точным в описании типажей султана и визиря, хитрюги и лжеца, вора и невежды.

У Жанака Абай учится четкости и чеканности слова, одновременно с этим перенимает умение в завуалированной форме передать недовольство народа управителем. Жанак рисует управителя кровожадной хладнокровной змеей:

Нет тепла в ее теле,

Но хитро зачем улыбается?

Меняются мысли у ней постоянно -

Не уходит, только делает вид... [подстрочный перевод]

У Жанака Абай учится и психологической обрисовке внутреннего мира человека.

Ещё одна общая черта двух поэтов – это мысли о будущем своего народа. По мнению Жанака, роль поэта в обществе, к сожалению, стала падать. С горечью он восклицает:

Стихи акына потеряли смысл,

Мелодии кюйши стали пустыми,
Песни лишились грации, красоты.
Все, что пьёшь, не утоляет жажды...

[подстрочный перевод]

Поэт считает, что время уничтожает бесценное искусство.

Абаю близка эта мысль поэта. Он также полагает, что истинных ценителей искусства становится все меньше и меньше. Абай подвергает критике невежд, которые не понимают роли поэтического слова в обществе, не умеют ценить дар, ниспосланный свыше. Вместе с тем Абаю не по душе, что настоящие поэты вынуждены жить на подношения власть имущих. Полны негодования строки стихотворений Абая, когда он пишет о тех, кто расточает свой дар и талант перед толпой невежд:

Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон,
Ядом гнева дух угрюмый распален.
Мыслью не с кем поделиться! Кто поймет,
Кто ободрит, услышав твой тяжкий стон?...

[перевод Д. Бродского]

Историки литературы полагают, что тема стихотворения Абая «Қансонарда бүркітші шығады аңға» («Всадник с беркутом скачет в ранних снегах...») навеяна песней Жанака «Аңға шықсаң, алғашқы жауғанда қар».

Внимательное прочтение данного текста позволило исследователю Т.Алимкулову увидеть помимо сцены охоты и мысль о том, что несправедливость и невежество окружающих заставляют акына отдалиться от общества и погрузиться с головой в охоту, получая от этого истинное удовольствие.

Тема старости и неизбежности исхода человеческой жизни в лирике Абая также навеяна стихами Жанака. Так, горькое сравнение одинокого поэта с могилой шамана также идет от Жанака:

Вдалеке как могила шамана, один я стою,
Не в силах пойти туда, где много людей,-
Словно могила шамана остался один –
и это чистая правда... [подстрочный перевод]

Для обоих поэтов могила шамана - символ одиночества, отчуждения, забвения.

Еще одним духовным мостом между двумя поэтами стала эпическая поэма «Козы Корпеш-Баян Сулу». В свое время это эпическое произведение была записано юным Шоканом Уалихановым из уст самого акына.

И хотя версий этой степной легенды было множество, Абай решает сохранить именно версию Жанака. Одну их копий легенды, сделанную учениками, поэт передает известному русскому ученому Г.И.Потанину. Поэмы Жанака отличаются тем, что истории взяты из реальной жизни. Если в других казахских поэмах присутствуют элементы фантастики и сказки, то у Жанака эти элементы отсутствуют. Его Козы и Баян, Кодар и Карабай описаны точно и достоверно, как в реальной жизни. Поэма «Козы Корпеш – Баян Сулу» довольно распространена у тюркских народов и имеет около 40 вариантов. Только у самого казахского народа встречается более шестнадцати версий поэмы и самой лучшей среди них, безусловно, считается версия Жанака.

Список использованной литературы:

1. Абай. Избранное (перевод с казахского)// Под общей редакцией Л. Соболева, с предисловием М. Ауэзова. М., 1945
2. Бисенова Г. Песенное творчество Абая. – Алматы: Дайк-Пресс, 1995. – 168 б.
3. Казахская ССР. Краткая энциклопедия /Гл. ред. Р.Н. Нурғалиев.- Алма-ата, 1991.-Т.4: Язык. Литература. Фольклор. Искусство. Архитектура. С.3

МРНТИ 06.61.33

Аманбаева Асемгуль Абдулмансуровна

*философия докторы (PhD), «Бизнес және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, ББМ
Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.*

Абуова Набира Жанжайханқызы

*экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы» кафедрасының сениор-лекторы, Туран
университеті (Алматы қаласы, Қазақстан)*

Тоқтарханова Балауса Тоқтарханқызы

*экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Халықаралық көліктік-гуманитарлық
университеті (Алматы қаласы, Қазақстан)*

АЙМАҚТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУ

Аңдатпа. Мақалада инновациялық саясаттың аймақтар бойынша айтарлықтай ресурстық-шикізаттық, өндірістік, кадрлық әлеуетке ие бірқатар тұжырымдары мен мәселелері, инновациялық құрылымдар мен басқару тетіктерін әзірлеу ретінде инновациялық-технологиялық дамудың және өңірлер экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды кезеңі айқындалған. Аймақтық инновациялық саясатты іске асыру тетіктері мен өңірлік инновациялық саясатты жүзеге асыру деңгейлері қарастырылып, «қарапайым заттар экономикасын» дамыту, ішкі нарықты отандық тауарлармен қанықтыру және индустриялық-инновациялық дамудың бағыттары жазылған.

Кілттік сөздер: инновация, аймақтар, саясат, инвестициялар, экономикалық өсу, бәсекеге қабілеттілік, индустриялық-инновациялық даму.

Аннотация. В статье определен ряд выводов и проблем инновационной политики, обладающих значительным ресурсно-сырьевым, производственным, кадровым потенциалом по регионам, важнейший этап инновационно-технологического развития и повышения конкурентоспособности экономики регионов как разработки инновационных структур и механизмов управления. Рассмотрены механизмы реализации региональной инновационной политики и уровни реализации региональной инновационной политики, прописаны направления развития «экономики простых вещей», насыщения внутреннего рынка отечественными товарами и индустриально-инновационного развития.

Ключевые слова: инновации, регионы, политика, инвестиции, экономический рост, конкурентоспособность, индустриально-инновационное развитие.

Annotation. The article identifies a number of conclusions and problems of innovation policy with significant resource and raw materials, production, and human resources potential by region, the most important stage of innovative and technological development and increasing the competitiveness of the regional economy as the development of innovative structures and management mechanisms. The mechanisms of implementation of regional innovation policy and the levels of implementation of regional innovation policy are considered, the directions of development of the "economy of simple things", saturation of the domestic market with domestic goods and industrial and innovative development are prescribed.

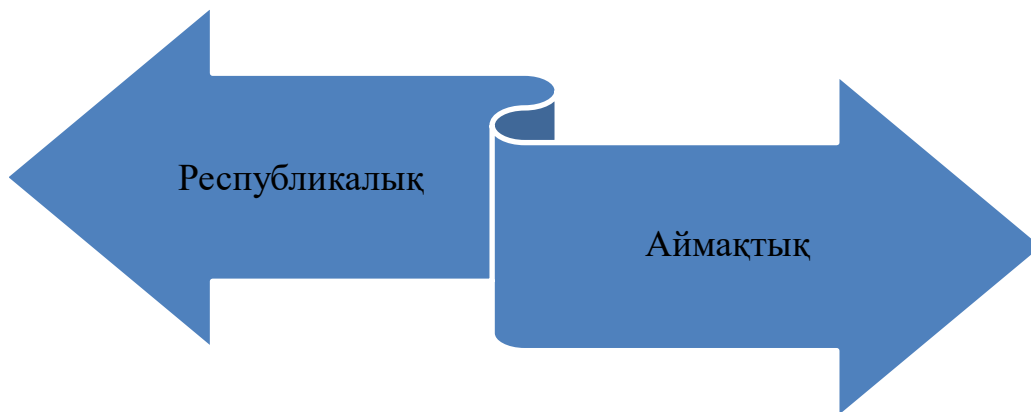
Keywords: innovations, regions, politics, investments, economic growth, competitiveness, industrial and innovative development.

Инновация ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын негізгі фактор болуға тиіс. Аймақтағы экономикалық қатынастарды дамыту тікелей экономикалық байланыстар негізінде интеграцияның әртүрлі түрлері мен формалары арқылы жүзеге асырылады. Өндірістерді интеграциялау процестерін бөлу аймақтың инновациялық жүйесінің міндеттерін шешуге және халық шаруашылығының жоғары технологиялық салаларын дамытуға кешенді көзқарастың қажеттілігіне байланысты болады.

Аймақтың инновациялық саясаты қарастырылуы керек:

- өңірдің инновациялық әлеуетін дамыту және тиімді пайдалану;
- өңірдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мүддесінде перспективалы өңірлік ғылыми-техникалық және инновациялық бағдарламалар мен жобаларды қалыптастыру және іске асыру;
- өңірлік маңызы бар ғылыми-техникалық және инновациялық бағдарламалар мен жобаларды іске асыру үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін дамыту арқылы бюджеттік және бюджеттен тыс көздерден инвестициялар тарту;
- өңір экономикасы салаларын құрылымдық және технологиялық жаңғыртуды жүзеге асыру кезінде отандық және шетелдік ғылым жетістіктерін барынша пайдалану; - ғылыми-техникалық әзірлемелер саласында өңірлік келісімшарттық жүйені енгізуге бастамашылық жасау; - ғылыми-техникалық және инновациялық өнімге өңірлік тапсырыстың бағыттылығын арттыру есебінен өңірлік маңызы бар әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешу;
- инновациялық және өнертапқыштық қызметті ынталандыру, өңірде құрылған өнімдер мен технологиялардың патенттік қорғалу деңгейін арттыру;
- барлық деңгейдегі бюджеттер есебінен орындалатын ғылыми зерттеулердің нәтижелерін алу кезінде ұлттық мүдделерді қорғауға жәрдемдесу және өңірде құрылған өнімдер мен технологиялардағы ұлттық қамтуды арттыруды қамтамасыз ету;
- инновациялық қызметті бизнес - жоспарлауды дамыту; өңірдің ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық қызметінің барлық субъектілерінің осы саладағы заңнама талаптарын сақтауын мониторингілеу және бақылау [1].

Аймақтық инновациялық саясатты екі деңгейде жүзеге асыру қажет (сурет 1):

Сурет 1 - Аймақтық инновациялық саясаттың деңгейлері
Ескерту: авторлармен құрастырылды

Республикалық деңгейде аймақтық инновациялық саясатты іске асыру тетіктері жүйесін қалыптастырудың базалық тұжырымдамасы мынадай ережелерден туындауы тиіс:

- ұлттық мүдделер жекелеген өңірлердің мүдделерінен басымдыққа ие;
- аймақтық саралауды реттеу қажет.

Ұтымды аумақтық пропорцияларды қалыптастыру және елдің тиімді кеңістіктік дамуы өз күшіне сүйене отырып барлық өңірлердің аумақтық экономикалық және әлеуметтік асимметриясы мен экономикалық өсуі жұмсартылған жағдайда ғана мүмкін болады;

- мемлекеттік қолдауға тек депрессияға ұшыраған өңірлер ғана емес, сондай-ақ салынған қаражаттан жоғары қайтарымды қамтамасыз етуге қабілетті дамыған өңірлер де құқылы;

- артта қалған өңірлерге көмек оларды іске асыру кезінде өндірістің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін инновациялық жобаларды іске асыру үшін ғана көрсетілуі мүмкін;

- инновациялық экономиканы қалыптастырудың ошағы болуға және өз өңірі ғана емес, бүкіл ел экономикаларының бәсекеге қабілеттілігінің өсуін қамтамасыз етуге арналған озыңқы даму аймақтарын құруға мемлекеттік қолдау қажет.

Инновациялық саясат, мемлекеттің жалпы экономикалық саясатының өзегі ретінде, ең алдымен, өнеркәсіптік өндірісті инновациялық қайта құрумен байланысты болуы керек [2].

2025 жылға дейінгі кезеңде іске асырудың әртүрлі мерзімдері бар өңірлерді цифрландыру жоспарлары әзірленді, 143 цифрландыру жобасын (86 кәсіпорын) іске асыру көзделеді, оның ішінде 72 жоба (49 кәсіпорын) 2018 жылы іске асырылуы тиіс.

Бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында ірі, экспортқа бағдарланған отандық кәсіпорындар өз өндірістерінде төртінші өнеркәсіптік революция технологияларын енгізуге кірісті.

Индустриялық-инновациялық дамудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамасы «қарапайым заттар экономикасын» дамыту, ішкі нарықты отандық тауарлармен қанықтыру, өңдеу өнеркәсібіндегі экспорттаушыларды қолдау және шетелдік инвестицияларды қоса алғанда, жеке инвестицияларды тарту арқылы ірі, серпінді жобаларды іске асыру сияқты бағыттарды көздейді. Бұл ретте «Стратегиялық даму жоспары-2025» сабақтастық қамтамасыз етілді, негізгі бастамалар мен қағидаттар ескерілді [3].

Индустриялық-инновациялық дамудың 5 бағыты айқындалған:

1. ЕАЭО шеңберінде сыртқы саудадағы кедергілерді жоюға, Қытай, Орталық және Оңтүстік Азия нарығына қол жеткізуге, сондай-ақ ішкі нарықты ұтымды қорғауға бағытталған проактивті сауда саясатын жүргізу.

2. Өсу нүктелерінде мамандандырылған өндіріс факторларын құру. Күш-жігер сапалы өнеркәсіптік, цифрлық және сертификаттық инфрақұрылымды, адами капиталды, құзырет орталықтарын дамытуға бағытталатын болады.

3. Мемлекеттің шикізат ресурстарын бөлу және инвесторлар үшін тартымды жағдайлар жасау жөніндегі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, капиталды қажетсінетін және ғылымды қажетсінетін жаңа өндірістер құру.

4. Ішкі және сыртқы нарықтардағы тиімді кәсіпорындарды тікелей қолдау. Тиімділік ішкі және сыртқы нарықтардағы тұрақты бәсекелестік қабілетімен өлшенеді.

5. Индустрияландыру саясатын үйлестіру, қаржыландыру және мониторинг процестерін дәл баптау арқылы индустриялық-инновациялық қызметті қолдау жүйесінің тиімділігін арттыру.

Үшінші индустрияландыру бағдарламасы алдыңғы екі бесжылдықтан өзгеше болады. Біріншіден, өңдеу өнеркәсібінің барлық салаларында тиімді өндірушілерді қолдау пайдасына салалық басымдықтардан көшу жүзеге асырылатын болады. Екіншіден, күш-жігер өндірілетін өнімнің, оның ішінде халық тұтынатын тауарлардың жаңа номенклатурасын игеруге, қолданыстағы номенклатурасын кеңейтуге және «күрделендіруге» бағытталатын болады. Үшіншіден, нақты көрсеткіштерге (жаңғырту, экспорттың өсуі және т.б.) қол жеткізу бойынша бизнестің қарсы міндеттемелерінің орнына тікелей қолдау көрсетілетін болады. Төртіншіден, өнеркәсіпті «цифрлық дәуірге» дайындау шеңберінде қажетті инфрақұрылым мен стандарттар құрылатын болады. Сондай-ақ, теңгерімді даму моделі негізінде кәсіпорындарды қолдау жалғастырылатын болады [4].

Қорыта келгенде, қосылған құнның барынша өсуін қамтамасыз ететін интеграцияланған құрылымдар аймақ экономикасының құрылымын қалыптастырудағы басым бағыттар болуға тиіс. Сондықтан материалдық өндірістің салааралық интеграциясы топтарының қатарына өнімі аймақ ішінде де, одан тыс жерлерде де сұранысқа ие субъектіні қосу қажет. Барлық басқа кәсіпорындар немесе ұйымдар функционалды мақсатта бағдарламалау өндірістеріне қызмет көрсететін тәуелсіз субъектілер ретінде топтастырылуы немесе осы құрылымдардың құрамына енгізілуі қажет, инновациялық саясаттың тетіктерін дұрыс қолдана білу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ушачев, И. Г. Система управления – основа реализации модели инновационного развития агропромышленного комплекса России / И. Г. Ушачев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – № 2. – С. 4-8.
2. Graydin, E. (2016). The role of regional policies along with the external and endogenous factors in the resilience of regions. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, Vol. 9, Issue 1, 1 March, 217–234.
3. <https://primeminister.kz/documents/gosprograms/stratplan-2025>
4. Davletbayeva, N., Taubayev, A., & Kuttybai, M. (2018). System problems of entrepreneurship development in Kazakhstan regions in conditions of globalization. IDIMT 2018: Strategic Modeling in Management, Economy and Society. 26th Interdisciplinary Information Management Talks. (pp. 113–119).

МРНТИ 06.35.31

Дүйсенова Райгүл Жәнісқызы

PhD докторы, «Бизнес және басқару» кафедрасы, Халықаралық көліктік-гуманитарлық университеті (Алматы қаласы, Қазақстан)

Абуова Набира Жанжайханқызы

экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы» кафедрасының сениор-лекторы, Туран университеті (Алматы қаласы, Қазақстан)

Елубаева Амангайша Серикболовна

экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Халықаралық көліктік-гуманитарлық университеті (Алматы қаласы, Қазақстан)

ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІ ДАЙЫНДАУДАҒЫ КҮРДЕЛІ ТРАНЗАКЦИЯЛАР

***Аңдатпа.** Мақалада қаржылық есеп жүйесінің мақсаты мен қаржылық есептілікті дайындаудағы күрделі транзакциялардың, мәні мен есеп жүйесіндегі маңыздылығы және кейбір операцияларға әсері туралы жазылған. Қаржылық есептіліктің қалыптасуы бойынша бірнеше маңызы зор мәселелер қарастырылып, оларды шешу болдары мен бағыттар бойынша талдамалар айқындалған. Сонымен қатар негізгі пайданың көрсеткіштері мен қаржылық базаны қалыптастыру көрсеткіштері және қаржылық есептілікті қалыптастырудың күрделі мәселелерін шешу жолдары, шетелдік тәжірибе мысалы көрсетілген.*

***Кілттік сөздер:** қаржылық есеп, стандарттар, есеп жүйесі, транзакциялар, концептуалдық негіз, шаруашылық субъектілері, шоттар, қаржылық операциялар*

Аннотация. В статье изложено назначение системы финансового учета и значение сложных транзакций при подготовке финансовой отчетности, значение и важность в системе учета, а также влияние на некоторые операции. Рассмотрены несколько важных вопросов по формированию финансовой отчетности, определены пути их решения и аналитика по направлениям. Также показаны показатели основной прибыли и показатели формирования финансовой базы и пути решения сложных вопросов формирования финансовой отчетности, пример зарубежного опыта.

Ключевые слова: финансовый учет, стандарты, система учета, транзакции, концептуальная основа, хозяйствующие субъекты, счета, финансовые операции

Annotation. The article describes the purpose of the financial accounting system and the importance of complex transactions in the preparation of financial statements, the importance and importance in the accounting system, as well as the impact on some transactions. Several important issues on the formation of financial statements have been considered, ways of solving them and analytics in the areas have been identified. It also shows the indicators of the main profit and indicators of the formation of the financial base and ways to solve complex issues of financial reporting, an example of foreign experience.

Keywords: financial accounting, standards, accounting system, transactions, conceptual framework, business entities, accounts, financial transactions

Қаржылық есеп жүйесінің мақсаты – оның пайдаланушыларына ақпараттандырылған ой – пікірді және шешім қабылдауды қамтамасыз ететін экономикалық ақпаратты сәйкестендіру, бағалау мен тарату болып табылады. Бұл ақпаратты пайдаланушылар саны өте көп. Есеп жүйесі желілік менеджерлерді операциялық ақпаратпен, ал топ – менеджерлерді оларға маркетингтік, қаржылық және стратегиялық шешімдер жасауға көмек көрсететін қаржылық нәтижелер туралы деректермен қамтамасыз етеді. Инвесторлар фирма жұмыстарының нәтижелері туралы ақпараттың негізінде оның акцияларын және борыштық міндеттемелерін сатып алуға бола ма, болмай ма соны аңғайды. Мемлекеттік органдар оның көмегімен фирма қанша салық төлеуі тиіс екендігін бағалайды және оның бағалы қағаздарының эмиссиясын реттейді [1].

Қаржылық есеп жүйесі елдің ұлттық мәдениетін де кескіндей алады. Бухгалтерлік іс – шаралардың маңызды детерминанттары елдің халықаралық саяси байланыстары болып табылады [2].

Қаржылық есеп нақты бір көрсеткіштерді қамтамсыз етпейді, ол алғашқы құжаттарды қолдану арқылы аналитикалық есептеулер жүргізуге жол ашады. Мұндағы басты нысандар қаржылық есептіліктің негізгі нысандары болып табылады.

Қаржылық есеп тәжірибесіне елдің экономикалық жүйесі де әсер етеді. Жоспарлы экономика жағдайында есеп жүйесі мемлекеттік жоспарлау органдарын өнімді шығару көлемдері туралы ақпаратпен қамтамасыз етуге арналған. Мұндай жүйелер мемлекеттік қаражаттардың қалай пайдаланатыны туралы құжаттамаға бағытталған және үкіметтің белгіленген өндіріс көлемі орындалып жатыр ма соны анықтауға бағытталған. Ұйымның қаржы есептілігін қалыптастырудың концептуалдық негізінде қаржы есептілігін дайындау мен оны табыс етуге қатысты негізін қалаушы ережелер белгіленген [3].

Қаржы нәтижелерінің есебі шаруашылық субъектілерінің қызметін зерттеуде аса маңызды орын алады. Экономикалық шешім қабылдау үшін бұл маңыздылық қолданушылардың қызметіне орасан зор көмегін тигізеді. Қаржылық қорытынды көрсеткіштер кәсіпорынның шаруашылық жүргізуінің тиімділігін сипаттайды. Мұндағы басты нысаны пайданың көрсеткіштері болып табылады. Қаржылық базаны қалыптастыратындар мыналар (сурет 1):

Сурет 1 – Қаржылық базаны қалыптастыру көздері
Ескерту: авторлармен құрастырылды

Ұйымдардың қаржылық қорытындысы жөніндегі қызметінің нәтижесі және ұйымның тапқан таза пайдасының көлемі жөніндегі ақпараттар экономикалық ресурстардың потенциалды өзгеріске түсуі мен көбеюін сипаттайды. Экономикалық тұрғыдан қарағанда – табыс ұйымның меншігіне түсетін қаражаттар сапасы ретінде танылады, кез келген ұйым өзінің қызметі барысында пайда табуды ғана қалайды. Қаржылық есептілік ұйымның қаржылық жағдайын, олардың қызметтерінің қорытындылары мен ақша қаражаттарының қозғалысын ұсынады.

Қаржылық есептіліктің қалыптасуы бойынша маңызды мәселенің бірі - шешім қабылдау процесін шынайы, толық ақпаратпен қамту болып табылады. Ұйымдардың іскерлік шешімдерді қабылдауы үшін ақпараттар пайдалы болуы, маңызды ақпараттардың уақытында жетуі, ақпараттардың шынайы болуы және нысандарының экономикалық мазмұнға ие болуы, ақпараттардың түсінікті болуы аса маңызды болады. Шешімдерге, шаруашылық оқиғалардың бұрмаланбауына әсер ететін ақпараттың әділетсіз бағаланбауы, құқықтық нысандағы экономикалық мазмұны ерекше сақтықты талап етеді [4].

Қаржылық есептілікке байланысты тағы бір мәселе – тұтынушылар үшін ақпараттарды бағыттау мәселесінің дұрыс жолға қойылмауы. Бухгалтерлік ақпараттар өткен қызметпен тығыз байланысты. Сол себепті уақытында шешім қабылдай білу керек.

Қаржылық есептілікті қалыптастырудың күрделі мәселелерін шешудің жолы – бастапқы ақпараттарды жинақтауда көшіруді жою болып табылады. Есеп жүйесінің дамуында есептік ақпараттардың нақты және мазмұны жоғын шеттету керек. Бухгалтерлік ақпараттың құндылығы пайдаланушылардың әр санаты үшін компанияның жұмысының болашақтағы перспективаларын бағалау тұрғысынан анықталады, сондықтан есептілік құндылықтарының әр түрлі факторлары бар, оның ішінде:

- уақыттылығы,
- болжамдық құндылығы,
- есептілікті құрастырушылардың біліктілігі мен шынайылығы кеңінен қарастырылады.

Ал қаржылық есептегі күрделі транзакциялар туралы айтатын болсақ, жалпы транзакциялар бухгалтерлік әлемде күрделі болуы мүмкін, өйткені кәсіпорындар келешек

күнге дейін шешілмейтін мәміле жасасуы мүмкін, немесе олардың кірістері немесе шығыстары белгілі, бірақ әлі төленбеуі мүмкін. Үшінші тарап операциялары да үрдісті қиындатуы мүмкін. Кәсіпорын кірістер мен шығыстар бойынша операцияларды есепке алу әдісін немесе бухгалтерлік есеп айырысу әдісін қолдана отырып, компанияның қаржылық және салық есептілігіне әсер етеді.

Батыста бұл іс жүзінде абсолютті, яғни кез-келген қаржылық немесе бухгалтерлік операция транзакция болып табылады немесе кейбір транзакцияның құрамдас бөлігі болып табылады. Транзакция өзара байланысты әрекеттер тізбегі ретінде анықталады, оның мақсаты сату, сатып алу, жылжыту сияқты кәсіпорынның кез — келген функциясын есепке алудың толықтығын жүзеге асыру болып табылады. Транзакция әрдайым дерлік қадамдардың немесе әрекеттердің қатаң (сызықтық) тізбегі ретінде қарастырылады, бұл тармақталуға немесе қадамдарды өткізіп жіберуге жол бермейді.

Бухгалтерлік есеп стандарттары әртүрлі қаржылық операцияларды есепке алудың бірқатар принциптері мен негізгі ережелерін білдіреді. Бухгалтерлік есеп стандарттарының негізгі мақсаты жалпы мақсаттағы қаржылық есептіліктегі маңызды транзакциялар мен оқиғаларды теңгерімге қабылдау, есептеу, көрсету және ашу талаптарын әзірлеу болып табылады. Бұл есепте қаржылық шешімдер қабылдау кезінде көптеген адамдар пайдалана алатын көрсеткіштер, позициялар және ақша ағындары туралы ақпарат бар. Қаржылық есептілікті пайдаланатын адамдарға қазіргі және болашақ инвесторлар, қызметкерлер, қарыз берушілер, жеткізушілер және басқа коммерциялық несие берушілер, клиенттер, үкіметтер, мемлекеттік органдар және жалпы қолданушылар жатады. Олар ақпараттың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қаржылық есептілікті пайдаланады [5].

Жалпы транзакциялардың мәнін түсіну күрделі корпоративтік құрылымда жұмыс істейтін кәсіпорындар үшін өте маңызды. Бұл транзакциялар бір топтағы екі немесе одан да көп ұйымдар сату, сатып алу, несие немесе активтерді аудару сияқты қаржылық биржаларға қатысқан кезде орын алады. Транзакциялар әртүрлі артықшылықтарды ұсына алатынына қарамастан, олар сонымен қатар үздіксіз жұмыс пен нақты қаржылық есептілікті қамтамасыз ету үшін шешілуі керек мәселелерді ұсынады. Ірі ұйымның жеке еншілес компаниялары немесе бөлімшелері тұрғысынан компанияаралық операциялар ресурстарды тиімді бөлу және операцияларды оңтайландыру құралы ретінде қызмет етеді. Мысалы, бір еншілес компания басқа еншілес компанияға тауарларды немесе қызметтерді сыртқы жеткізушілерге қарағанда төмен бағамен ұсына алады, бұл бүкіл топ үшін шығындарды үнемдейді. Сонымен қатар, функционалды несиелер ұйымдар арасында қысқа мерзімді қаржыландыруды қамтамасыз ету арқылы ақша ағынын басқаруға көмектеседі. Дегенмен, функционалды емес транзакциялар қаржылық есептілікті қиындатып, дұрыс басқарылмаса, сәйкессіздіктер тудыруы мүмкін. Әрбір ұйымның және жалпы топтың шынайы қаржылық жағдайын көрсету үшін осы транзакцияларды дәл жазу маңызды. Мұны істей алмау қаржылық есептіліктің бұрмалануына және ықтимал құқықтық немесе нормативтік мәселелерге әкелуі мүмкін [6].

Осы аталған бағыт бойынша мысал ретінде материалдарды алатын болсақ, іс жүзінде материалды қолдану кезіндегі мәселелер материалдық, бұл қаржылық есептіліктегі заттың немесе оқиғаның маңыздылығын немесе әдістемелерін білдіретін бухгалтерлік есептегі шешуші тұжырымдама ретінде қаралады. Жалпы заттың немесе оқиғаның қаржылық есептілікте ашылатындай маңызды екенін анықтау үшін қолданатын маңызды құрал ретінде де белгілі, дегенмен, материалдылықты қалай анықтауға болатыны туралы нақты ережелер немесе нұсқаулар жоқ екенін ескере отырып, материалдылықты іс жүзінде қолдану қиын болуы мүмкін. Бұл мәселелерді қарастыруда іс жүзінде материалды қолдану және GAAP иерархиясының салдарын жетік білу керек. Стандарттаудың дұрыс қарастырылмауы материалдарды практикада қолданудағы негізгі мәселелердің бірі осыған сәйкес болып табылады. Материалдылықтың жалпы қабылданған анықтамасы жоқ және әртүрлі ұйымдар ашылуы үшін жеткілікті маңызды нәрсені әртүрлі түсіндірулерге ие болуы мүмкін. Бұл қаржылық есептіліктегі сәйкессіздіктерге әкелуі мүмкін, өйткені компаниялар өздерінің

қаржылық есептілігінде не ашу керектігін анықтау үшін әртүрлі материалдық шектерді қолдана алады.

Транзакциялардың күрделілігі туралы қарастыратын болсақ, материалдарды анықтау әсіресе күрделі транзакциялар үшін қиын болуы мүмкін. Мысалы, бірігу мен сатып алуда сатып алу бағасы, активтер мен міндеттемелердің құны және болашақ кірістерге әсері сияқты материалдар деп санауға болатын көптеген заттар болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда материалды анықтау транзакцияны және оның қаржылық есептілікке ықтимал әсерін жан-жақты талдауды қажет етеді.

Транзакциялық есепке алу моделі трансформациялық модельдегідей қалдықтар мен айналымдарды емес, транзакцияларды аударуды білдіреді, сондықтан барлық бастапқы деректерді таратудың қажеті жоқ. Транзакция ережелерін орнату күрделі таңдауларды орнатуға және тек белгілі бір тараптарды тарату үшін әртүрлі сүзгілерді пайдалануға мүмкіндік береді. Ол үшін шоттар жоспарының өрістерінде шоттардың сәйкестігін орнату нысанында тек айналымдары аударылуы қажет шоттар үшін орналастыру керек.

Қорыта келгенде, қазіргі тез өзгеретін және өзара байланысты әлемде қаржылық операцияларды жүргізу мүмкіндігі жеке адамдар үшін де, бизнес үшін де өте маңызды. Бұл дағды төлемдерді жүзеге асыру, бюджетті басқару, шоттарды өңдеу және шоттарды салыстыру сияқты әртүрлі қаржылық операцияларды орындау мүмкіндігін қамтиды. Қаржылық операциялардың негізгі принциптерін түсіну және банк ісі мен қаржыдағы соңғы технологиялық жетістіктерден хабардар болу қазіргі жұмыс күшіндегі табысқа жету үшін өте маңызды екенін көруге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оразбекұлы Б. Бухгалтерлік есеп және аудит негіздері, Алматы 2011 жыл.
2. Ковалев В.В. Стандартизация бухгалтерского учета: международный аспект. Бухгалтерский учет. 2008. №8.
3. Концептуальная основа для подготовки и представления финансовой отчетности. Утвержден Министерством финансов Республики Казахстан. 2002 г
4. Тумасян Р.З. Бухгалтерский учет – М.: ОМЕГА – Л, 2010 год.
5. https://hlbprime.com/singapurskie_standarty_buhgalterskogo_ucheta/ сайтының мәліметтері (қаралған күні 26.04.2024)
6. <https://fastercapital.com/ru/content/> сайтының мәліметтері (қаралған күні 26.04.2024)

УДК 378:001

Мұратова Айдана Бағдатқызы, Мазов Әсет Мирханұлы
«Информатика» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan
University, Семей қ.
ғылымы жетекшіі: Карипжанова А.Ж. PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ МОБИЛЬДІ АГЕНТТЕРДІҢ НЕЙРОНДЫҚ НАВИГАЦИЯЛЫҚ АЛГОРИТМДЕРІН ЖАСАУ

Аннотация: *Интеллектуалды мобильді агенттер (ИМА) жасанды интеллект пен робототехника саласындағы зерттеулердің перспективалық бағытын білдіреді. Бұл агенттер нақты уақыттағы бейімделу және оқыту қабілетіне ие және автономды жүргізу, құрылымдалмаған ортада навигация және роботтық жүйелерді басқару сияқты әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады. Бұл мақалада біз интеллектуалды мобильді агенттерге арналған нейрондық навигациялық алгоритмдерді әзірлеу әдістерін, соның ішінде терең оқытуды, күшейтуді оқытуды және эволюциялық әдістерді қарастырамыз. Сонымен қатар бұл мақала интеллектуалды мобильді агенттер үшін нейрондық навигациялық алгоритмдерді әзірлеу әдістеріне шолу болып табылады, осы саладағы болашақ зерттеулердің негізгі тәсілдері мен перспективаларын көрсетеді.*

Түйінді сөздер: *интеллектуалды мобильді агенттер; жасанды интеллект; робот; навигация; нейрондық алгоритм.*

Аннотация: *Интеллектуальные мобильные агенты (ИМА) представляют собой многообещающее направление исследований в области искусственного интеллекта и робототехники. Эти агенты обладают способностью адаптироваться и обучать в реальном времени и широко используются в различных областях, таких как автономное вождение, навигация в неструктурированной среде и управление роботизированными системами. В этой статье мы рассмотрим методы разработки алгоритмов нейронной навигации для интеллектуальных мобильных агентов, включая глубокое обучение, Обучение с подкреплением и эволюционные методы. Эта статья также представляет собой обзор методов разработки алгоритмов нейронной навигации для интеллектуальных мобильных агентов, демонстрирующих основные подходы и перспективы будущих исследований в этой области.*

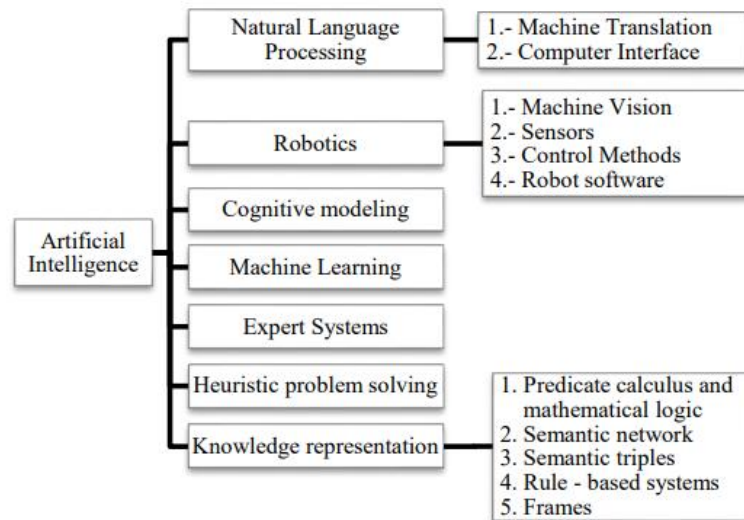
Ключевые слова: *интеллектуальные мобильные агенты; искусственный интеллект; робот; навигация; нейронный алгоритм.*

Annotation: *Intelligent mobile agents (ИМА) represents a promising direction in research in the field of artificial intelligence and robotics. These agents have the ability to adapt and learn in real time and are widely used in various fields such as autonomous driving, navigation in unstructured environments, and control of robotic systems. In this article, we will look at methods for developing neural navigation algorithms for intelligent mobile agents, including deep learning, reinforcement learning, and evolutionary methods. Also, this article is an overview of the methods of developing neural navigation algorithms for intelligent mobile agents, shows the main approaches and prospects for future research in this area.*

Keywords: *intelligent mobile agents; artificial intelligence; robot; navigation; neural algorithm.*

Терең оқыту- бұл машиналық оқытуды зерттеудің алдыңғы шегі. Ол жасанды нейрондық желілердің бірнеше жасырын қабаттарынан тұрады. Терең оқыту әдіснамасы сызықтық емес түрлендірулерді және үлкен мәліметтер базасында модельдік абстракцияларды жоғары деңгейде қолданады. Соңғы жылдардағы көптеген бағыттардағы тереңдетілген архитектураны енгізудегі жетістіктер жасанды интеллекттің дамуына айтарлықтай үлес қосты [1]. Бұл мақалада тереңдетіп оқытудың қосымшалары мен жаңа қолданыстары туралы көркем зерттеудің жағдайы көрсетілген. Келесі шолуда хронологиялық тәртіпте терең оқыту алгоритмдерінің ең маңызды қосымшалардың қайсысында қолданылғандығы көрсетілген. Сонымен қатар, әдеттегі қосымшалардағы дәстүрлі алгоритмдермен салыстырғанда тереңдетілген оқыту әдіснамасының қабатты иерархиядағы және сызықтық емес операциялардағы артықшылықтары мен артықшылықтары көрсетілген. Осы саладағы соңғы жетістіктерге шолу терең түсініктердің жалпы ұғымдарын, өсіп келе жатқан артықшылықтары мен танымалдығын одан әрі ашады [2].

Жасанды интеллект (ЖИ), машиналар көрсететін интеллект ретінде, адамның оқуын түсінуге және пайымдауды қалыптастыруға тиімді тәсіл болып табылады. 1950 жылы Тьюринг тесті компьютердің адамның когнитивті ой-өрісін қалай көбейте алатындығын қанағаттанарлық түсіндіру ретінде ұсынылды. Зерттеу бағыты ретінде ЖИ неғұрлым нақты кіші салаларға бөлінеді. Мысалы: Natural Language Processing (NLP) әр түрлі қосымшаларда жазу сапасын жақсарта алады. NLP-дегі ең классикалық бөлім- бұл машиналар аудармасы, бұл тілдер арасындағы аударманы білдіреді. Машиналық аударма алгоритмдері грамматикалық құрылым мен емле қателерін ескеретін әр түрлі қосымшалардың пайда болуына ықпал етті [3]. Сонымен қатар, компьютер тақырыбы авторға немесе редакторға өзгеріс енгізуді ұсынғанда, материал тақырыбына қатысты сөздер мен сөздіктер жиынтығы автоматты түрде негізгі дереккөз ретінде қолданылады. 1.1-суретте ЖИ информатиканың жеті саласын қалай қамтитыны егжей-тегжейлі көрсетілген.

1.1-сурет –Жасанды интеллект саласындағы зерттеулер (ЖИ)

Қазіргі кезде машиналық оқыту және деректерді жинау ғылыми қауымдастық арасында ең танымал тақырыпқа айналды. Бірлесіп зерттеудің осы бағыттары мәліметтер базасын сипаттауға арналған көптеген мүмкіндіктерді талдайды. Осы жылдар ішінде мәліметтер базасы статистикалық мақсатта жиналды. Статистикалық қисықтар болашақтағы мінез-құлықты болжау үшін өткен мен қазіргі кезенді сипаттай алады. Алайда, соңғы онжылдықта осы деректерді өңдеу үшін тек классикалық әдістер мен алгоритмдер қолданылды, ал алгоритмдерді оңтайландыру тиімді өзін-өзі оқытуға негіз бола алады. Жақсартылған шешімдерді қолданыстағы құндылықтарға, бірнеше критерийлерге және дамыған

статистикалық әдістерге сүйене отырып жүзеге асыруға болады. Осылайша, осы оңтайландырудың маңызды қолданылуының бірі медицинада болып табылады, мұнда симптомдар, себептер және медициналық шешімдер емдеудің ең жақсы әдісін анықтауға болатын үлкен мәліметтер базасын жасайды [4].

Машиналық оқытудың зерттеудің кең спектрін қамтитындықтан, көптеген тәсілдер әзірленді. Кластерлеу, Байес желілері, терең оқыту және шешімдер ағашын талдауды мысал ретінде келтіруге болады. Төменде біз терең оқытуға, оның мүмкіншіліктеріне кеңінен тоқаламыз.

Терең оқыту тұжырымдамасы алғаш рет 2006 жылы машиналық оқытудың жаңа зерттеу бағыты ретінде пайда болды. Бастапқыда ол иерархиялық оқыту деп аталды және әдетте үлгіні танумен байланысты көптеген зерттеу бағыттарын қамтыды. Терең оқыту негізінен екі негізгі факторды ескереді: бірнеше қабаттар немесе кезеңдер бойынша сызықтық емес өңдеу және бақыланатын немесе бақылаусыз оқыту. Сызықты емес көп қабатты өңдеу алгоритмге жатады, онда ағымдағы қабат алдыңғы деңгейдің шығуын кіріс ретінде қабылдайды. Деректердің маңыздылығын ұйымдастыру үшін қабаттар арасында иерархия орнатылады, олардың пайдалылығы белгіленуі керек. Ал бақылаусыз және бақылаусыз оқыту мақсатты сынып белгісімен байланысты: оның болуы бақыланатын жүйені, ал болмауы бақыланбаған жүйені білдіреді.

Терең оқыту абстрактілі талдау қабаттары мен иерархиялық әдістерден тұрады. Дегенмен, оны көптеген нақты қосымшаларда қолдануға болады. Мысалы сандық суреттерді өңдеуде терең оқыту қолданылады. Осыдан 10 жыл бұрын қара және ақ кескіндерді бояу қолданушылардың қолымен жасалатын, олар әр түстерді өз шешімдері негізінде таңдауы керек болатын. Терең оқыту алгоритмін қолдану арқылы бояуды компьютер автоматты түрде жасай алады. Сол сияқты, дыбысты терең оқыту техникасының бөлігі болып табылатын қайталанатын нейрондық желілерді қолданатын үнсіз барабан бейнелеріне қосуға болады.

Терең оқытуды нәтижелерді жақсарту және бірнеше есептеу процестері кезінде өңдеу уақытын оңтайландыру әдісі деп санауға болады. Табиғи тілді өңдеу саласында суреттердің тақырыпшаларын құру және қолмен мәтін жасау үшін терең оқыту әдістері қолданылды. Келесі қосымшалар сандық бейнелеу, медицина және биометрия сияқты салаларда толығырақ жіктелген.

Кескінді өңдеу

Терең оқыту жаңа зерттеу әдісі ретінде ресми түрде қалыптасқанға дейін кейбір қосымшалар қабатты өңдеу арқылы үлгіні тану тұжырымдамасының бөлігі ретінде жүзеге асырылды. 2003 жылы бөлшектерді сүзу және байес- сенімнің таралуы арқылы қызықты мысал жасалды. Бұл қосымшаның негізгі тұжырымдамасы- адам басқа тұлғаның бет-әлпетін тек жартысын бақылау арқылы тани алады, сондықтан кесілген кескіннен компьютер бет бейнесін қалпына келтіре алады.

Кейінірек 2006 жылы алгоритм мен иерархия қолдан жазылған сандармен жұмыс істей алатын қосымшаға біріктірілді. Соңғы зерттеулерде цифрлық бейнелеудің негізгі құралы ретінде терең оқытуды қолданды. Мысалы, IRIS – ті тану үшін конволюциялық нейрондық желілерді (CNN) пайдалану әдеттегі сенсорларды қолданғаннан гөрі тиімді болуы мүмкін. CNN тиімділігі 99,35% дәлдікке жетуі ықтимал [5].

Қазіргі уақытта мобильді орналасқан жерді тану пайдаланушыға кескін негізінде белгілі бір мекен-жайды анықтауға мүмкіндік береді. SSPDH (Supervised Semantics- Preserve Deep Hashing) алгоритмінде VHB (Visual Hash Bit) және SSFS (Space- Saliency Fingerprint Selection) алгоритмдерімен салыстырғанда айтарлықтай жақсару болды. SSPDH дәлдігі 70% дейін тиімді [6].

Сонымен, сандық бейнелеуді тереңдетіп оқытудағы тағы бір тамаша бағдарлама- бұл тұлғаны тану. Google, Facebook және Microsoft-та тұлғаны танудың бірегей терең модельдері бар. Жақында бет-бейнеге негізделген идентификация жас пен жынысты бастапқы параметрлер ретінде анықтау арқылы автоматты түрде тануға өзгерді. Мысалы, Sighthound

Інс. тек жас пен жынысты ғана емес, сонымен қатар эмоцияны тануға қабілетті терең конволюциялық нейрондық желінің алгоритмін тексерді. Сонымен қатар, көп функциялы оқытудың архитектурасын қолдана отырып, адамның бейнесі бойынша жасын және жынысын дәл анықтайтын мықты жүйе жасалды

Ақылды мобильді агенттер әртүрлі ортада автономды жұмыс істеуді қамтамасыз ететін заманауи технологияларда маңызды рөл атқарады. Навигация-бұл агенттер үшін тиімді және сенімді алгоритмдерді әзірлеуді қажет ететін негізгі міндет. Соңғы жылдары терең оқыту әдістері навигация саласында кеңінен қолданыла бастады, бұл агенттерге мәліметтер негізінде білім алуға және әртүрлі жағдайларда жоғары өнімділік деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Навигациядағы терең оқыту әдістері.

Терең нейрондық желілер (GNS) сияқты терең оқыту әдістері ақылды мобильді агенттердің навигациялық алгоритмдерін оқытудың қуатты құралын ұсынады. Бұл әдістер агенттерге деректерден күрделі үлгілерді алуға және адаптивті мінез-құлық үлгілерін құруға мүмкіндік береді. Терең оқыту әдістерінің мысалдары мыналарды қамтиды:

- Конволюциялық нейрондық желілер (SNS). Бұл желілер кескіндерді тиімді өңдейді және құрылымдалмаған ортада автономды жүргізу және навигация тапсырмаларында кеңінен қолданылады.

- Қайталанатын нейрондық желілер (PHC). RNS қозғалыс траекториялары мен уақыт қатарлары сияқты дәйекті деректерді модельдеуге жарамды, бұл оларды қозғалысты болжау және жоспарлау тапсырмалары үшін пайдалы етеді.

- Терең Q желілері. Бұл алгоритмдер күшейтілген оқыту идеясына негізделген және агенттерге бақыланатын күйлер мен алынған сыйақылар негізінде шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Күшейту жаттығулары.

Күшейтілген оқыту (ОП) - бұл қоршаған ортамен өзара әрекеттесу тәжірибесіне негізделген агенттерді оқыту тәсілі. Ақылды мобильді агенттердің навигациясы аясында ОП қозғалыс стратегиялары мен шешім қабылдауды үйрету үшін қолданыла алады. ОП әдістерінің мысалдары мыналарды қамтиды:

Q-оқыту: бұл әдіс белгілі бір күйлердегі әрекеттердің құндылығын бағалауға негізделген және агенттердің мінез-құлық стратегияларын үйрету үшін қолданылады.

Актор-сыншымен оқыту: бұл әдіс агенттерді үздіксіз әрекет ету кеңістігі бар ортада оқыту үшін саясат (актор) және құндылықты бағалау (сын) элементтерін біріктіреді.

Эволюциялық әдістер.

Эволюциялық әдістер интеллектуалды мобильді агенттердің навигациясын қоса алғанда, күрделі тапсырмаларды оңтайландыруға тиімді тәсілді білдіреді. Бұл әдістер биологиялық эволюция принциптеріне негізделген навигациялық стратегиялар мен модельдік архитектуралардың дамуына мүмкіндік береді [7]. Эволюциялық әдістердің мысалдары:

Генетикалық Алгоритмдер. Бұл алгоритмдер навигациялық модельдердің параметрлерін оңтайландыру үшін табиғи сұрыптау және генетикалық мутация принциптерін қолданады.

Эволюциялық стратегиялар. Бұл әдістер оңтайлы навигациялық стратегияларды табу үшін шешімдер популяциясын бірнеше рет бағалау және мутациялау идеяларына негізделген.

Ақылды мобильді агенттер үшін нейрондық навигациялық алгоритмдерді әзірлеу әдістері белсенді дамып келе жатқан зерттеу саласын білдіреді. Терең оқытуды, күшейтуді оқытуды және эволюциялық әдістерді қолдану әртүрлі қоршаған орта жағдайларына бейімделуге және күрделі навигациялық тапсырмаларды орындауға қабілетті бейімделгіш және тиімді алгоритмдерді жасауға мүмкіндік береді. Осы саладағы қосымша зерттеулер жаңа әдістер мен алгоритмдерді әзірлеуге, агенттердің өнімділігі мен сенімділігін жақсартуға және

оларды автономды жүргізу, робототехника және виртуалды ортаны қоса алғанда, әртүрлі салаларда қолдануға бағытталған.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жуков, Д. А., Клячкин, В. Н., & Кувайскова, Ю. Е. (2017). Сравнительный анализ методов машинного обучения при прогнозировании состояния технического объекта. Радиоэлектронная техника, (1), 189.
2. Мингалев, А. В., Белов, А. В., Габдуллин, И. М., Агафонова, Р. Р., & Шушарин, С. Н. (2019). Распознавание тест-объектов на тепловизионных изображениях. Компьютерная оптика, 43(3).
3. Глазков, В. П., Егоров, И. В., & Лачугин, Д. В. (2010). Нейросетевое распознавание трехмерных объектов на основе информации о пространственных координатах точек поверхности. Вестник Саратовского государственного технического университета, 4(3с).
4. Ярославцева, Т. С. (2017). Нейросетевой алгоритм отслеживания движения объекта на множестве цифровых изображений. Наука, техника и образование, (3 (33)).
5. Ха, Л. М. (2016). Свёрточная нейронная сеть для решения задачи классификации. Труды Московского физико-технического института, 8(3 (31)).
6. Приемко, Андрей Анатольевич. Разработка и исследование нейросетевых алгоритмов решения задач навигации интеллектуальными мобильными агентами в нестационарных средах., Теоретические основы информатики; Таганрог, 2007. - 20 с
7. Чернухин Юрий Викторович, Доленко Юрий Сергеевич, Бутов Павел Александрович.; Нейросетевой подход к решению задачи локальной навигации интеллектуальными мобильными роботами в условиях, приближенных к реальной среде. Известия Южного федерального университета. Технические науки., 2013

УДК 378.01

Оралханов Әлішер Асқарұлы, Мазов Әсет Мирханұлы

«Информатика» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ғылымы жетекші: Карипжанова А.Ж. PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ЖАСАНДЫ НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ТАЛДАУ: АҒЫМДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аннотация: Жасанды нейрондық желілер (ЖНЖ) машиналық оқыту мен жасанды интеллект саласындағы қуатты құрал болып табылады. Биологиялық нейрондық желілерден шабыттанды бұл желілер деректерді үйренуге және жіктеу, регрессия, ауытқуларды анықтау және мазмұнды генерациялауды қоса алғанда, көптеген тапсырмаларды орындауға қабілетті. Соңғы онжылдықтарда *ins* зерттеулері айтарлықтай жетістіктерге әкелді, дегенмен модельдердің интерпретациясы, жаңа деректерге жалпылау және ресурстарды тиімді пайдалану сияқты қиындықтар әлі де бар.

Бұл мақалада біз жасанды нейрондық желілерді талдау саласындағы зерттеулердің қазіргі жағдайына шолу жасаймыз. Біз әртүрлі талдау әдістерін қарастырамыз, соның ішінде таразылар мен белсендірулерді визуализациялау, белгілердің әсерін талдау, модельдердің интерпретациясы және қателерді диагностикалау. Біз сондай-ақ осы саладағы зерттеушілердің алдында тұрған өзекті тенденциялар мен қиындықтарды талқылаймыз.

Түйінді сөздер: Жасанды нейронды желілер; машиналық оқыту; жасанды интеллект; компьютерлік көру; деректерді басқару.

Аннотация: Искусственные нейронные сети (ИНС) представляют собой мощный инструмент в области машинного обучения и искусственного интеллекта. Эти сети, вдохновленные биологическими нейронными сетями, способны к обучению на данных и выполнению широкого спектра задач, включая классификацию, регрессию, обнаружение аномалий и генерацию контента. В последние десятилетия исследования в области ИНС привели к значительным достижениям, однако остаются вызовы, такие как интерпретируемость моделей, обобщение на новые данные и эффективное использование ресурсов.

В данной статье мы проведем обзор современного состояния исследований в области анализа искусственных нейронных сетей. Мы рассмотрим различные методы анализа, включая визуализацию весов и активаций, анализ влияния признаков, интерпретируемость моделей и диагностику ошибок. Мы также обсудим актуальные тенденции и вызовы, стоящие перед исследователями в данной области.

Ключевые слова: Искусственные нейронные сети; машинное обучение; искусственный интеллект; компьютерное зрение; управление данными.

Annotation: Artificial neural networks (ins) are a powerful tool in the field of machine learning and artificial intelligence. Inspired by biological neural networks, these networks are capable of learning data and performing a wide range of tasks, including classification, regression, anomaly detection, and content generation. Ins research has led to significant advances in recent decades, although there are still challenges such as Model Interpretation, generalization to new data, and efficient use of resources.

In this article, we will review the current state of research in the field of analysis of artificial neural networks. We will look at various analysis methods, including visualization of scales and activations, analysis of the influence of signs, interpretation of models, and error diagnosis. We will also discuss the current trends and challenges facing researchers in this field.

Keywords: Artificial neural networks; machine learning; artificial intelligence; computer vision; data management.

Жасанды нейрондық желілер (ЖНЖ) заманауи машиналық оқыту мен жасанды интеллект жүйелерінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл салаға қызығушылық терең нейрондық желілердің пайда болуымен және компьютерлік көру, табиғи тілді өңдеу және деректерді басқару сияқты әртүрлі тапсырмаларда терең оқыту әдістерін сәтті қолданумен өсті.

ЖНЖ талдау әдістері.

Жасанды нейрондық желілерді талдаудың негізгі әдістерін қарастырамыз, соның ішінде:

- Таразы мен активацияны визуализациялау: визуализация әдістері зерттеушілерге модель үшін бастапқы деректердің қандай белгілері маңызды екенін, сондай-ақ белгілі бір кірістерді өңдеу кезінде желінің қай аймақтары белсендіретінін түсінуге мүмкіндік береді.

- Белгілердің әсерін талдау: бұл тәсіл модельдің шешім қабылдау процесінде нақты белгілердің маңыздылығын бағалауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе нәтижелерге қайсысы әсер ететінін түсіну қажет болған кезде көптеген белгілері бар тапсырмаларда өте маңызды.

- Модельдердің интерпретациясы: жақында жасанды нейрондық желілер қабылдаған шешімдерді түсіндірудің әдістерін жасауға көп көңіл бөлінді. Бұл модельдерге деген сенім тұрғысынан да, GDPR сияқты нормативтік талаптарға сәйкестік тұрғысынан да маңызды.

- Қателерді диагностикалау: модель жіберген қателіктерді талдау оның әлсіз жақтарын анықтауға және оның сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл қате түрлерін талдауды, шешім қабылдау шекараларын табуды және т. б. қамтуы мүмкін [1].

Жасанды нейрондық желілерді талдаудағы елеулі жетістіктерге қарамастан, қосымша зерттеулерді қажет ететін қиындықтар әлі де бар. Олардың кейбіреулері мыналарды қамтиды:

- Модельдердің тиімділігін айтарлықтай жоғалтпай түсіндірілуін қамтамасыз ету.
- Жаңа деректер мен шарттарға модельдерді жалпылауды жақсарту.
- Деректер мен қоршаған ортаның өзгеруіне төзімді талдау әдістерін әзірлеу.

Жасанды нейрондық желілер машиналық оқыту мен жасанды интеллект саласындағы қуатты құрал болып табылады. Талдау әдістері осы модельдерді түсінуде және жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Ins талдауындағы қосымша зерттеулер модельдердің өзін жақсартуға да, оларды әртүрлі салаларда қолдануға да ықпал етеді.

Жасанды нейрондық желілер: талдау және қолдану жасанды нейрондық желілер (ins) — бұл адам миының жұмысын имитациялайтын және деректерді талдау, үлгіні тану және күрделі мәселелерді шешу үшін қолданылатын математикалық модельдер. Олар параллель жұмыс істейтін және ақпаратты өңдеу үшін қабаттар құрайтын көптеген жасанды "нейрондардан" тұрады. SNS қолдану көптеген салаларды қамтиды, соның ішінде үлгіні тану (тұлғалар, нысандар), табиғи тілді өңдеу (машиналық аударма, сөйлеу синтезі), болжау және талдау (уақыт қатарлары, деректер), басқару (автопилоттар, автономды роботтар). Ins жұмыс принципі синапстар арқылы нейрондар арасында сигнал беруге негізделген [2].

Желіні оқыту осы сигналдардың күшіне байланысты және белгілі бір белгілерді тануға жауапты нейрондар арасындағы байланыстармен анықталады. Нейрондық желілердің бірнеше түрі бар, соның ішінде перцептрондар, радиалды негіз функциялары, көп қабатты перцептрон және терең нейрондық желілер. Нейрондық желілерді оқыту оларға нейрондар арасындағы байланыстарды талдау және түзету үшін көптеген деректерді беру арқылы жүзеге асырылады. Бұл процесс бақыланатын (дұрыс жауап беру үшін белгілерді қолдану) немесе бақыланбайтын (нақты белгілерсіз) болуы мүмкін [3].

Жасанды нейрондық желілерді талдау олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді. Артықшылықтарға икемділік, үлкен көлемдегі деректерді оқыту және өңдеу мүмкіндігі кіреді. Дегенмен, нәтижелерді түсіндірудің қиындығы, қателіктердің пайда болу мүмкіндігі және желілерді оқыту және жұмыс істеу үшін үлкен есептеу ресурстарының қажеттілігі сияқты кейбір мәселелер бар.

Тұтастай алғанда, жасанды нейрондық желілер әртүрлі мәселелерді шешудің қуатты құралы болып табылады және әртүрлі салаларда жаңа қолданбаларды табу арқылы дамуын жалғастыруда.

Жасанды нейрондық желілерді игеруге қатысты қолдануға болатын бірқатар фреймворктар бар. Олардың әрбір шешімге қатысты қолайлысын таңдай отырып сабақ барысында қолдануға болады. Пайдалануға ыңғайлы бірнеше фреймворктер тізбесіне тоқталайық:

1. Tensorflow – Сандық есептеулер мен ашық кітапханалардың таңдаулысы деп саналады [4]. Оны Google сервисінде құрылған, көпқабатты нейрондық желілерді құру сияқты күрделі жобаларды жасау үшін қолдануға болады, ол Python және C++ тілдерінде жазылған. Tensorflow тану сапасы адамның қабылдауына жақын болғандықтан, бейнелерді автоматты түрде табу және классификацилау үшін ыңғайлы. Бұл фреймворк қазіргі таңда көптеген бағдарламалар үшін тиімді болғандықтан оны Uber, Google translate, Dropbox пайдалануда [5].

2. PyTorch – Facebook компаниясы жасап шығарған жасанды интеллект фреймворкі. Бұл пакет Python тілі негізінде жасалған. Графикалық процессор қуаты мен икемділігі NumPy-ді ауыстыра алатындай қызмет жасайды. PyTorch құрамында Google, Microsoft және Amazon бұлт қызметтерімен үйлесімділікті жеңілдететін көптеген құралдар мен интеграциялар бар. Атап айтқанда, Google Cloud VM-дері PyTorch үшін дайын суреттерді де ала алады.

3. Keras - эксперименттерді жылдамдату үшін Python негізінде жасалған минималистік кітапхана, ол TensorFlow, Theano немесе CNTK үстінде жұмыс істей алады [6].

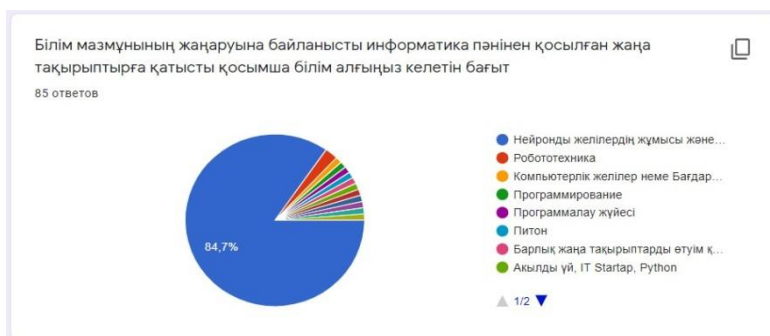
Бұл фреймворк конвульсиялық қабаттар, қайталанатын немесе тығыз қабаттар сияқты нейрондық желілердің алуан түрін қолдайды. Негізінен аударма жасау, бейнелерді тану, сөйлеуді тану үшін қолдануда тиімділігімен ерекшеленеді.

Біз қарастырып отырған фреймворктер Python негізінде жұмыс жасай алады. Бұл бағдарламалау тілі жалпы білім беретін мектеп бағдарламасында болғандықтан спиральділік қағидатына сай сабақ барысында қолдануға ыңғайлы. Олардың жұмыс жасаудағы тиімділіктерін кесте түрінде қарастырайық (1-кесте) [7].

Кесте 1 – Жасанды нейрондық желілермен жұмыс жасайтын фреймворктер

Реті	Атауы	Артықшылығы	Кемшілігі
1	Tensorflow	Пайдаланушылар аудиториясы ауқымды, көптеген қоғамдастықтары бар; Бөлінген оқытуды қолдайды; Мобильді құрылғыларға жылдам шығаруды қамтамасыз етеді (TensorFlow Lite)	Кіру шегі өте жоғары;
2	PyTorch	Архитектурасының әсерінен модель құруда қарапайым және көрнекі; Мәліметтердің деларативті параллелизмін қолдайды; Комбинациялауға болатын көптеген алдын ала үйретілген модельдер мен модульдік бөліктері бар.	Модельдері қолдауы жетілдіруді қажет етеді; Мониторинг және визуализация жасау үшін интерфейстері жеткіліксіз.
3	Keras	Протиптеу жылдам және қарапайым; Интерфейсі қарапайым және түсінікті; Google Cloud платформасында сарапшы ретінде баптала алады.	Желілік опцияларды басқару функциялары аз

Жасанды нейронды желілермен жұмыс жасайтын фреймворктарды мұғалімдердің тәжірибеде қолданбайтыны ауызша сұхбат барысында белгілі болды. Жалпы алғанда жасанды нейронды желілерді игеруге қатысты оқу үдерісі қалай жүріп жатқанын анықтау үшін мұғалімдерден Білім беруді жаңғырту орталығы арқылы сауалнама алдық. Сауалнамаға 50 мектептен 86 мұғалім қатысты.

Сурет 1 – Қосымша білім алғысы келетін бағыт көрсеткіші

Сауалнама нәтижесінде жалпы білім беретін мектептерде нейрондық желілерді меңгеруге қатысты тақырыптар енгізілгендіктен, информатика пәні мұғалімдерінің 84.7 пайызы жасанды нейронды желілер бойынша пәндік білімдерін жетілдіргісі келетіндігі анықталды. (Сурет 1).

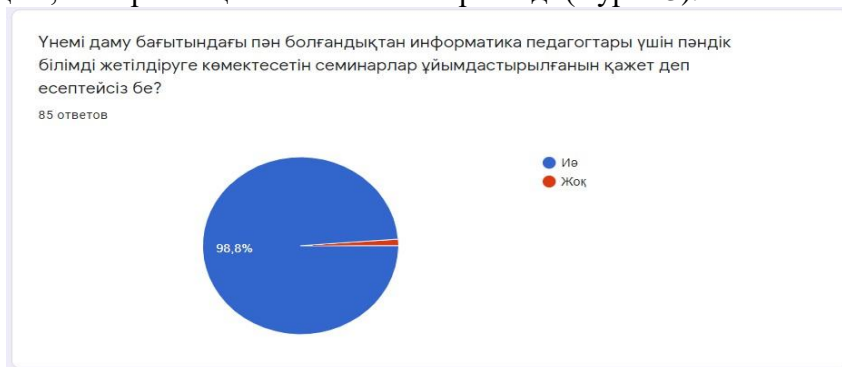
Сурет 2 - Мектеп оқушыларының жасанды интеллект бағытын игеру деңгейінің көрсеткіші

Бұл диаграммадан (Сурет 2) мектеп мұғалімдерінің пайымдауынша, жасанды интеллектті жоғары деңгейде меңгерген оқушылар саны өте аз, яғни 11.8 пайыз екендігін көруге болады.

Сурет 3 – Магистратурада білімін толықтырғысы келетін мектеп мұғалімдерінің көрсеткіші

Мектеп мұғалімдерінің 61.2 пайызы өздерінің пән бойынша біліктіліктерін магистратуда оқып, жоғарылатқысы келетінін көрсетеді (Сурет 3).

Сурет 4 – Пәндік білімін жетілдіргісі келетін мектеп мұғалімдерінің Көрсеткіші

Информатика пәні мұғалімдерінің 98.8 пайызы пәндік білімдерді жоғарылату үшін семинарларға да қатысқысы келеді (Сурет 4)

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Барский, А.Б. Логические нейронные сети: Учебное пособие / А.Б. Барский. - М.: Бином, 2013. - 352 с.
2. Галушкин, А.И. Нейронные сети: основы теории. / А.И. Галушкин. - М.: РиС, 2015. - 496 с.
3. Галушкин, А.И. Нейронные сети: история развития теории: Учебное пособие для вузов. / А.И. Галушкин, Я.З. Цыпкин. - М.: Альянс, 2015. - 840 с.
4. Каллан, Р. Нейронные сети: Краткий справочник / Р.Каллан. - М.:Вильямс И.Д., 2017. -288с.
5. Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2015. - 224 с.
6. Редько, В.Г. Эволюция, нейронные сети, интеллект: Модели и концепции эволюционной кибернетики / В.Г. Редько. - М.: Ленанд, 2017. - 224 с.
7. Хайкин, С. Нейронные сети: полный курс / С. Хайкин. - М.: Диалектика, 2019. - 1104 с.

Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің ғылыми еңбектерінің №22 халықаралық жинағы

Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов №22

International collection of scientific papers of young scientists, doctoral students, undergraduates and students №22

Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов

Подписано в печать: 20.06.2024 г. Дата выхода тиража: 30.06.2024 г.

Формат 60*84. Бумага офсетная №1.

Печать лазерная Объем: 7,8 усл. печ.л.
Тираж 20 экз. Цена договорная. Семей: АВУ